

С (карз) 2
с 16

Д - карз. 2046

СЫЛПАГЪАРЛАНЫ КУЛИНА
КЁКСЮЛ КЁЗЛЕУЛЕ

Сылпагъарланы Кулина

КЁКСЮЛ КЁЗЛЕУЛЕ

ПОВЕСТЬ

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ БАСМАНЫ
КЪ АРАЧАЙ-ЧЕРКЕС БЁЛЮМЮ
ЧЕРКЕССК. 1979

С (карач.) 2

С 16

ИБ № 515.

Салпагарова Кулина Абул-Керимовна

ГОЛУБЫЕ РОДНИКИ

Повесть. На карачаевском языке.

Редактор А. И. Кубанов. Художник Н. Г. Крицкий. Художественный редактор М. П. Бертник. Технический редактор Г. М. Хомякова. Корректор К. А.-К. Салпагарова. Сдано в набор 6.IX.1978 г. Подписано к печати 10.IV.1979 г. Формат 70x108¹/₃₂. Бумага типографская № 1. Физ. п. л. 7,25. Усл. п. л. 10,15. Уч.-изд. л. 9,99. Заказ № 4132. Тираж 1 500 экз. ВУ 84585. Цена 80 коп. Карачасво-Черкесское отделение Ставропольского книжного издательства, Черкесск, пл. Кирова, Дом печати. Карачасво-Черкесская укрупненная типография, Черкесск, Первомайская, 47.

С 16

К2024. 2046 -Д

Салпагарова К. А.-К. Голубые родники. Карачасво-Черкесское отделение Ставропольского книжного издательства, 1979.

232 с. с илл.

• Повесть. Ее героиня — молодая учительница Сурат проходит через многие испытания. Она сталкивается с трудностями, горечью неудач в личной жизни и в педагогической работе. Сурат преодолевает робость, неверие в свои силы, одолевает барьеры вредных старых традиций, обычаев и находит свое достойное место в жизни. Повесть адресована молодежи.

С (карач.) 2

70303 — 45 — 79

С М 159 (03) — 79 60 — 79

© Ставрополь kitab басманы
Къарачай-Черкес бёлюмю, 1979

I

Кюнню кьалтырауукъ таякълары, терезеден узалыб, юйню кьабыргьасын кьармай келиб. Суратны бетине тюшдюле. Кёзлерин кьаматхан ачы джарыкъдан кесин кьоруулай, окьулуб бошаб кёкюрегине аууб тургъан китабын кёлтюрюб, бетин джабды.

— А кьыз, кьызчыкъ, бу не ишингди, бу заманга дерн баш кёлтюрмей нек тураса? Ач дамы болмайса, ахырсы? — деб Келимат, эшикни кьыйырын азчыкъ ачыб, сейирсиниб сорду.

— Бусагъат, апам, бусагъат. Окьуй тура эдим.

Оюмун белгенин кьызы онгсунмагъанын ауазындан ангылаб, ызына бурулса да, Келимат бираз кьайгъылы болду. «Биягъы бламы тюбешгенди, огъесе ишде-затда кёлюне джетмегеними болгъанды экен?» — деб кёлюне келди. Сора дагъыда Асланига, кюеуюне, алгъынча, «ол джаш» демей, «биягъы» деб кьойгъанына сейирсинне, кеси джумушуна кетди.

Китабын столгъа быргъаб, къобар акъылда, Сурат башын кѣлтюрдю. Алай а, кѣзю эшик артында ачылмагъанлай сюслиб тургъан мазаллы къубас чумаданнга тюшгеннинде, кѣзлерин джумуб, башын бнягъыплай джастыкгъа джиберди.

Кюн сайын да алайды: къоба башласа, Суратны къарамы ол чумаданнга джетедн. Чумадан а аны эсине ауур оюмланы тюшюреди да, аланы ауурлукълары басыб, мууал этиб, сагъышха кѣмюледи. Аслан бла джашагъан юч джылы ма, энтда бир кере оюм эт деб, кѣз аллына сюеледиле.

Не унамай кюрешсе да, Сурат ол оюмладан алай дженгил къутулалмайды. Озгъан кюпле, киноу лента-сында кадрлача, бири бирин ауушдура, ашыгъыш седирейдиле. Окъулмай озаргъа унамайдыла.

Сурат окъуйду. Кѣзлери бла да, ангысы бла да, джюреги бла да. Нек десенг, ала аны джюрегинде седирейдиле, кеслери да хар джолда да эсгире баргъан ызларын, бителе башлагъан джарадан сотурун къобаргъанча, джангыртыб, алай озадыла.

Суратны джюреги уа анча сайын эзилгенлей, ачыуну гырхы тишлерини кемиргенлерин чекгенлей турады.

Чумадан а сюеледи, къуралалмай, чачылыб къалгъан джаш юйдегини тынгылауукъ шагъатыча.

Ол алай тынгылауукъ да тюлдю. Гынтдылыды. Эртден сайын Суратха: «Энтда эсинге тюшюрчю. Энтда бир оюм этчи!» — деб шыбырдаб, бездириб джашайды. «Не мени ач да, чач да, бу юйге, бу болумунга кѣллеип джаша, не ызынга, Асланнга къайт да, мындан ары джашауунгу ол юч джылгъа джалгъа!» — деб, хынч-хынч этеди.

Сурат чумаданнга къараргъа сюймейди. Сюйменлигине уа, къутулалмайды да, сагъышха кетеди. Ол джангур кече, Аслан бла гъырмыр болуб, ёкелешиб, кесн джангыз, эки джыллыкъ къызчыгъын, гинджичик-

нича, кьойнуна кысыб, кьолунда да — бу чумадан, кеч, джассы кёзюуде анасына келгенинде, андан эсе бу мазаллы чумаданны келтирмей кьойгъа эди! Алай а мадарсыз керекли кийимлери, китаблары, документлери...

«Да аланы чумадандан чыгъармай джашаб туралама да... Не уа, келтирдим эсем да, олсагъатлай, кызыуу бла, ачыб кьояргъа керек эди...» — деб сагъышланды ол.

Аслан бла гурушхалы, кёлкьалдылы ушакълары эсине тюшюб, суукъсурагъан адамча, джыйырылды.

Сейир тюлмюдю ол адамдан алай дженгил кёлю чыгыб кьалгъаны? Энди уа Аслан не кьадар джалыныб, джалбарыб кюрешсе, Сурат ол кьадар андан суууй барады. Аслан юдеги чачылмазын не кьадар тилесе, Сурат юдеги кьураб джашаялырларына ол кьадар аккыллы бола, не кьадар кёб сагъыш этсе, ол кьадар бек кьатыша, бек чагъыла барады. Къалай кыйынды, эки джол айырылгъанда тохтаб, кьайсы кьайры элтирин билмей сюелиу!

Бир кьауум иште, заманы джетсе, туура арт сёзюю айтынуу кёзюучюю чексиз ауурду. Аллай бир таланмай, чумаданын джыйыб, кьызгъаны бла юйюне тынч кетиб кьалгъан эди, не айтыргъа билмей тургъан кьайыныларына бурулуб да кьарамай... Энди уа...

Аны ауур сагъышладан кьутхарыргъа излегенча, сагъатны кьонгурауу ачы зынгырдады. Сурат, замансыз заманда даууруна сейирсинсе да, «кьой нени сагъышын да, тур да бу арну эртденнге тюбе» деген оноууна разы бола, туруб, юй джыйыб башлады.

— Кьызчыкъ, излеген барды!

Сабий ауазны Сурат кеси да эшитген эди. Арбазгъа гузаба чыкъды.

— Тангыгъыз ашхы болсун, Сурат Хасановна! — деб,

узун бойлу, къатангы джашчыкъ бираз джунчуяракъ салам берди.

— Ашхылыкъ кёр, Далхат! — Сурат сохтасы бла джылы саламлашды. — Асыры эртделемегенмисе? Кел юйге!

— Огъай, сау болугъуз! Классыбыз сизни сакълайды деб, аны айтыргъа келген эдим, — деди Далхат, къызырыб, талай георгин гокканы узата, — быланы сизге ийгендиле.

— О-о, бу сейирлик заглагъа къара! Къайдан табхансыз?

— Къызланы табышларыды. Хыйлачыла, бир къаууму кеслери ёсдюре болурла дейме.

— Георгинни бу тюрлюсюн бизни областда биринчи кёреме, — деген болмаса, Сурат аны ким ёсдюргенин соруб кюрешмедиле: Далхат айтырыкъ гюлдю. Ол классында джашланы халилерин биледи: муну къууандырыргъа суйселе, не да этедиле, алай а этгенлерин къызланы аты бла кёргюзедиле Тартыннгандан. Игиши этерге тартынмазгъа керек эдиле, алай а анда да бир магъана болур. Аймысына, таб алай иги огъуна болур, иги этерге тырмашууну, махтаугъа бурмай, адамны къуру да юсюндеги шарты болдурур ючюн.

— Класс нек джыйылыб турады, дейсе, бюгюн? Алай муратыбыз джокъ шой эди да.

— Неме, къызла, табигъатха экскурсия этебиз деб, тохтамагъанларында, кеслерин ийиб къоялмадыкъ, — деб кёзюсюз тынчлыгъынгы бузгъаныбызны билеме, алай а амалсызма дегенча, джашчыкъ уятлы ышарды. Аны, айыбны къыз тенглерине атса да, экскурсиягъа барыргъа суйгени танылады.

— Сен, иги джашча, бара тур, мен бусагъат джетейим, — деб, Сурат юйге бурулду.

— Я субухан аллах, сениге ыйых кюн да бир солуу джокъ кёреме бу сабийледен, — деб аланы ушакъларын эшите тургъан Келимат тынгысыз мурулдады. — Заманым джокъду дерге болмаймыды, ха, солуу кюнде да, бир чурум чыгъарыб, чабыб айланмай?

— Анам, алай къалай айталаса, ауузунг барыб?

— Да нек айталмайма, а къыз, сора?.. Энди болгъан устазла да, ма сенича, не кече, не кюн демей, былай джортуб айланамыдыла?

— Кёбюсю айланады.

— Устаз келини болгъандан аллах сен сакъла, — деб, Келимат кёлю бла ахсынды. — Да азысы уа?

— Аланы уа сабийле ыйых кюн былай барыб чакъыраламдыла ансы...

— Да «харс» дегениге «орс» деб тебремезликге сабийле да къатылала болмазла.

— Огъай, анам, иш орсда-харсда тюлдю, немеден, ма мен биологма. Хансланы, джаныуарланы юсюнден къуру классда айтыб туругъа джарамагъанын билесе. Табигъатха чыгъа туругъа керекбиз.

— Сора была шахар сабийлеми болгъандыла сизге, сен аланы табигъатха созуб айланырча. Элни анасы сабийлерин юйге джыялмай кюрешедиле, сен а, ол да кёлюнге джетмей, ызынгдан тизиб, дунпур-къая санаб айландыраса. Нёгерлеринг да не айта болурла экен, шо?

— Бир къаууму сеничаракъ айтадыла, — деб кюлдю Сурат, анасына бюгюн юйлени акъларгъа айтханы эси не тюшюб. Тыгыр, джибитилиб, кёбдюреуюз къошулуб, къазанда хазырды, бу уа, ма, энтда кетеди.

— Бизни, окъугъан заманыбызда, табигъатха чыгъарыб бир да билмейме, — деди Келимат сагъышлы, кызыны бюгюн юйде къалырындан тюгел тюнгюлюб къалалмай.

Бу гурушхалары ючюн Сурат анасына сейирсинмей-

ди. Къачан окъутъанды ол — къазауатны ал джылларында. Ол къыйын джыллада юч-тёрт классдан кёбню бошаргъа кесини мадары болмай къалыб, сабийлерин талпыб окъутады. Не иште, не окъууда къарыусузлукъну ушатмайды. Кеси бир такъыйкъасын бош ашырмайды. Бусагъатда да аны ийнек фермасы махталгъанлай келеди. Эшта, ол урунууну сыйыны татыуун суймесе, анча махтау алыб туралмаз эди!

— Да айтыгъыз, эшитейик, къайры тебрегенсиз, шо? — деб ышарды устаз, классына тюбегенинде.

— Къайры болса да!

— Къалай «къайры болса да»? Къайры барырын эртдеден билиб, ким да анга кёре хазырланыб чыгаргъа керекди. Эртдеракъдан оноулашыб чыгъа турайыкъ. Ансы Джанибек Чегемге баргъанча боллукъбуз. Тюзмю-дю?

— Тюздю, игитда тюздю. Бу джолдан сора — мизам къаты болсун. Группорг, джорукъсузлукъ сени джукъучулугъундан чыгъады!

— Эртдеракъ уяна тур, Далхат, — деб, тенглерин группоргни хыршлаб башладыла.

— Уян, ариуум, сейирлик тангда,
Харам джукъуну тышына силде,
Айбат къолчугъунг чачынгы тарай, —
Насыб къагъады эшикни, — тюбе, —

деб, Зурум импровизациясын айтды.

Сабийле, кюле, Партизан-дорбунига барыргъа келишиб, сыртла таба бурулдула.

Историкни да ала барыргъа керек эди. Алай а, не келсин, классла кёбдюле, историкле бир-экидиле. Ала классланы бары бла да хар джерге къайдан баралсынла. Класс тамада эсенг, кесинг историк да, биолог да, музыковед да, искусствовед да, эстет да, психолог да болургъа борчлуса.

Элни кюн чыкыгъан джаны мийик дуппурну этегине джерлешиб тургъаны себебли, Сурат бла сохталары эм алгъа къулакъны ёрге, суу джагъа бла чыгъаргъа таукел болдула.

Къулакъ суучукъ гузаба эниб келеди. Аны ташдан ташха секирген, солуусуз чабхан тауушу къулакъны ичине узакъ джайылады.

Сурат, соруулагъа джууаб эте, ёсюмлени атларын, ышанларын, къайсыдан къаллай дарман этилгенин айта барады.

Эки айланчдан озаргъа, иги огъуна ёрге кёлтюрюлюб, элни туурасына чыкыдыла.

— Келигиз, Кёксюл Кёзлеулеге къайта барайыкъ, — деди кызычыкъланы бири.

— Бурун заманда Кёксюл Кёзлеулени сууундан ким алгъа уртласа, аны ол кюню насыблы болады, деб ийнаныб тургъандыла. Суу кереклилери болмаса да, джашла-кызыла, танг атмай келиб, мындан эм алгъа суу ичерге кюрешгендиле, — деб къайсы эсе да алай айтханлай:

— Да биз да хомух болмайыкъ, — деб, талай кызычыкъ кёзлеулеге чабышдыла.

— Хай-хай-хай, насыбны не бек сюе эдигиз, — деб кюлдюле къалгъанла ызларындан.

— Насыбны сюедиле деб, аны не сейири барды? Иги этедиле суйгенлерин, — деди Сурат.

— Бюгюн алагъа не насыб тюшюб къаллыкъды дейсиз, Сурат Хасановна, таб эки кёзлеуню ичиб бошасала да?

— Майна, алдагыла бизни сакълайдыла. Келигиз солугъан кёзюде тамамлайыкъ сёзню, — деб, Сурат лаулашыуну гузаба бошалырын суймедиле. Кертиси бла

да, алдагыла Кёксюл Кёзлеулеге джетиб, быланы му-
рукку этгенлерин ушатмай сюеле эдиле.

Кёксюл Кёзлеуле бир уллу къаяны тюбюнден чык-
гъан эки къара суучукъну — эгиз кёзлеуню агыды. Ала
экиси эки ташны тюбюнден бёркюб, къайнаб чыгъады-
ла да, ууакъ чокъракъ мынчакъчыкълары чачырай,
къатларында гитче кёлчюкле къурайдыла.

Эки кёзлеуню арасы тёрт атлам чакълы болур. Суу-
лары уа, асыры тазадан, кюмюш тамчыла бири бирине
кёшулуб кълмай, аллында бир-бири юсюне кълана
келиб, кюнню таякълары алагъа асыры кёб синген-
ден, кыздырыб, эритиб, сора суугъа алай айландыр-
гъанча кёрюнеди. Ичиб кёрсенг а, сууукълугъуна, татыу-
уна сейир этесе.

Кёксюл Кёзлеулени суулары кёкню кёклюгюн синги-
риб, кёксюл кегериб, кюнню таякъларын эритиб, джим-
джим джылтыраб, чайкълалыб ойнай, кёз алдайдыла.
Алай ойнай, бёрке, чабыша, камсыклана, бири бирлерин
эниклей, кёзуй, энишгерек агъа келиб, сора, эм артын-
да, тёзюмлери тауусулуб, мыллыкларын бир-бирлерине
атадыла. Эртдеден бери бир-бирлерине термилиб тур-
гъан гъашыкъ тенглча, къууанчлы тюбешиб, кёшула-
дыла.

Алайдан да алты-джети атлам чакъланы бирлешну-
ню хыйсабын сынай агъыб, энди биз биргебиз да, къа-
рыулубуз, элт бизни къайры сюйсенг да, дегенча, къу-
лакъ кёбанчыкългъа — Адиш суугъа кёшуладыла.

Адишни суу былайды деб кесгин айтыргъа кыйын-
ды. Узакъда, талай тау кёзлеуден тууб, джолда тюбе-
ген-тюбегенни сууун кёша, тюбеген-тюбеген сюрююн-
сугъара, анга кёре кирлене, тазалана келеди. Джаз,
джай элин бачхаларына, садларына джайылады. Къыш
а, озуб кетиб, къайда эсе да бирде, тёбентин, Кёбан-
нга кёшулады.

Сохтала, даур эте, Кёксюл Кёзлеулени кършалады-
ла. Бу адаргы, арну затланы чексиз сейирликлери ала-

ны джюрек кылланын кыозгъаб, биринчи кере кёре тургъапча, бир кесек заманчыкыгъа шум болдула.

Ариулукъ, адамны не оюмлары да унутдуруб, ангысын, сезимин да кесини зауукълугъуна бойсундуруучу быллай кёзюучюкню Сурат бек сюйюучен эди. Ол себеден сабийле бла бирге тынгылаб сюеледи. Джукъ айтыргъа, бу ариулукъ бла джюреке сёзсюз бетлешиу заманчыкыны бузаргъа сюймейди.

Сейир дуния! Сейир затлагъа
Хар атламында тюбетиб барад.
Джюреке татлы сезимле кыозгъай,
Табигъат бизге хорламлы кыарай, —

деб, Зурум тегерегине ышарыб кыарады.

— Аккылы айтылгъанды, — деди Далхат, — ох, мен назму джасам, бу кёзлеулени аккыл эмда адамлыкъ бла тенглешдирлик эдим.

— Нек?

— Ол экисинден ушаш зат джокъду былагъа. Джангыз аккыл бла адамлыкъ бирлешселе, кыарыу да, кертилик да, иннет тазалыкъ да, таукеллик да андан тууды.

— Да аланы кёзлеулеге не ушагъанлары барды? — деб сорду неден да кесгинликни сюйюучю Халит.

Далхат бла Халитни даулашыргъа сюйюучюлерин бары да биледиле. Бири бир зат айтханлай, бири анга кыаршы зат айтыб, даулашыб башламай болмайдыла. Алай а, азарлашханлыкыгъа, бир-бирине кёлкълды болмайдыла.

— Барды, игитда болады. Башха затны барын да терсейтирге, джангылтыргъа, кирлендирирге болады.

Адамлыкъ бла аккылны бирлешгенин а джукъ да хорлайлыкъ тюлдо. Быланы да. Ма, — деб, Далхат кыаурачыкъ бла бир кёзлеуню тюбюн чучхуу. — Кыарачыгъыз бери.

— Къумну кѣлтюргеннигемн къууапаса? — деди Зурум, накъырдасындан селекеси озаракъ ауаз бла. Селекден мийик болгъанын чертерге сюйюб, Далхат аны эс-лемегенча айтды:

— Ой, сени огъесе, Зурум! Дагъыда назму тизерге кюрешесе. Аллай бирни ангыламагъан, къайдады да сени поэтлигинг!

Зурум кызарды.

— Мен кѣзлеулени юсюнден алкъын джукъ джазмагъан шойма да!

— Джазгъансамы дейме мен? Поэтлик кѣрюм факх-мунг къайдады дейме!

— Сен мени къагъын-согъун этерге кюрешме да, иги джаш, къум сениге къаллай мийик оюмла келтиргенин ангылат, — деди Зурум ачыуланыб.

— Тирмен ташла анда-санда тишеле турмасала, ун тартаргъа джарамай къаладыла, деученди мени атам. Аллайын, бу экисн анда-санда азарлаша турмасала, ангылары дуппукъ болуб къалады, — деб Сапар барын да кюлдюрдю.

— Да не! Орта ёмюрлени алхимиги, башха металдан алтын чыгъарыргъа кюреше, отун чучхуб, сохталарына ишин кѣргюзгенча, сууда къумну чучхуб, къарагъыз, деб турады Далхат... — деди Зурум, Далхат бла ушагъыу-сузуракъ даулаша башлагъанына сокъураныб.

Далхат аны тѣзюмсюз бѣлдю:

— Ма, къарагъыз, кѣзлеуно тюбюн чучхугъанлыгъынга, къатышдыргъанлыгъынга да, джылтырауукъ таза къуму, кѣлтюрюле келе да, ызына чѣге да къала тургъан болмаса, кѣзлеу кирленирге унамайды. «Мен тазалай, кесими ышанларыма кертилей турургъа керекме» дегенча этеди. Кири болмагъан кирленемиди сора!

Сурат джашчыкъны оюмун ачыкъ айта билгенине сюйюнюб тынгылады.

— Акъыл бла адамлыгъы болгъан да, не тюрю бо-

лумгъа тюшюрсенг да, сыйын тазалай сакълаялады, — деди Далхат.

— Эх, бу кёзлеуле иги оюмла туудургъанлары себебли ийпанган болурла бурунгула, былайдан алгъа ичгенинге насыб келеди деб. Иги оюм — ол да насыбды, келигиз иче кетейик, — деб, Халит суугъа къабланды.

— Ич, ич, Халит. Сен биягында да алгъа уртлаб, ол чырпа башында иги оюмла андан туудула болур, — деб Харшым да, къагъытдан стаканчыкъ ишлеб, аны къатына чёгеледи.

— Кёксюл Кёзлеуле, терсенден ёрлеб,
Тансыкъ тенгеча, тюбешедиле.
Эки нарт батыр, насыбны кюсёб,
Аланы тогъуб кюрешедиле, — деди Зурум.

Бары да кюлдюле. Қызыланы къайсыны эсе да сумкасындан чыкъгъан стаканны кёзюулетиб, тиш джызылдатхан сууукъ чокъракъ суудан бирер кесек уртлай, ала биягъынлай дискуссиягъа сингдиле.

* * *

— Иш къолай болсун, шохла! — деди огъартын тигелеб келген атлы, былагъа джууукълашханында. Таулу эркишилени намыс адетлери бла, саламлашыргъа атдан тюшюб, атын адежге алды. — Кюнюгюз ашхы болсун, эгечлерим! — деб къошду дагъыда, Суратны эслегенинде, устазгъа да, къызларына да бирге салам бере.

— Ашхылыкъ кёрюгюз! Иш да былай болду! — деб, къызчыкъла, атлыны иги таныгъанлары себебли, кюле, иш къойгъанча этдиле.

— Алай эсе уа, не мадарым барды, болушургъа кюрешейим, — деди ол, не эсе да бир уллу иш этерикча, таукел тюрсюн ала.

— Болушсанг да, Керим, бу чыртда башха ишледен тынч тюлдю, — Далхат анга стакан толү буз сууну узат-ды.

Керим, Суратдан тартынса да, анасыны: «Бурун кюеулюкню ашарыкь бла сынаб тургъандыла»,—деучю-сю эсине тюшюб, тишлери джызылдагъанын билдирмез-ге кюреше, стаканны гузаба уртлады.

«Ишин кьолайлыгъы бла кьолайсызлыгъын а эсле-динг болур», — деб табалай, кѳзбауну ауузуна къара-гъанча, анга битиб тургъанла, иги кѳл кенгдиралмаса-ла да, андан сора кюрешмедиле.

— Былайдагъыланы барыгъызны да насыбыгъыз сууча кѳб болсун! — деди ол, стаканны къайтара.

— Кѳзлеу суулача дей эсегиз, Керим, алада суу алай мелхум тюлдю, — деди Сурат.

— Мелхум болмагъанлыкъгъа, бу суучукъла ёлюм-сюздюле, таркъаймай, ёмюрлени санаб турадыла, Сурат Хасановна, — деб джууаб берди Керим, андан къара-мын кѳчюрюрге кюреше. — Аны юсюне да, Кѳксюл Кѳз-леулени суулары дарманды, деучендиле.

— Неден багъадыла ол дарман бла?

— Мен эшитгенден, ким неден ауруй эсе, андан.

Алай айтыб, ай асыры оздурдум, кеч, дегенча, Керим, Суратха айыблы ышара къараб, кете башлады. Алай а Суратны ол сѳзлеге хазна магъана бермегенча эслеб, кѳл басыб, мурукку этди.

Сабийле сейирсндиле:

— Къаллай тюрлю ауруудан дамы?

— Хо.

— Сѳз ючюн, Зурумну джукълаб тургъанлай назму-ла къурашдырыб сандыраучу аурууу барды, аны ба-гъаргъа джарарыкъмыды?—деб, Халит Керимге кертти да джууаб излеген халда къарады.

Ол Зурумгъа «нарт батырланы» юсюнден назмусу ючюн дерт къайтара тургъанын ангылаб, сабийле кюл-

дюле. Керим кесине кюлгеннге элтмесин деб, Сурат анга Халитни сорууну чурумун ангылатды.

— Ол иш тюлдю, Халитни «экиден» джыланданча кьоркыгъан аурууу барды да, суугъа мыллыгын аны амалтын атхан болур эди, — деди Зурум, ачыуланмаз гъа кюреше.

Халитни, тѳбен класслада заманында, «эки» алса, партаны тубюне бугъуб, ташатын джылаучу кылыгъын алктын унутмагъан эдиле. Энди, тамада класслада, айта да кюле туруучандыла.

— Была бусагъатда Кѳксюл Кѳзлеулени юсюнден сѳлешгендиле да, аланы юслеринден джукъ айтханны артмакъларын толу кыагъаргъа кюрешприкдиле, сакъ болугъуз, Керим, — деб эсгертди Сурат.

— Игитда, Сурат Хасановна, биз кыуру биологиядан гербарий джыйыб кыайтсакъ, джарарыкъ тюлдю, биз не джаны бла да табыншы болургъа сюебиз...

— Алай эсе, мен кыарт анамдан эшитген бир джомагъымы айта кетейим, ашыкъмай эсегиз, — деб, Керим хапар айтыргъа разылыгъын билдирди.

Сохтала аны ауузуна битдиле.

— Ол айтханига кѳре, бурун узакъ бабаларыбызны заманында, былайда орналгъан элде Акътюйме деб бир кызыны аты хоншу, узакъ элдеде да белгили болгъанды. Аны ариулугъун, ишленмеклигин, джырларгъа, тепсерге усталыгъын, бичерге, тигерге чемерлигин ким да билгенди, таб аны юсюнден хапарланы таурухнуча айтыб тургъандыла. Кыарачайда не джаны бла да чемерликни кыачан да бек багъалатыб, уллу сый бергендиле. Акътюйме элге кыуат салыб, кюнча джарытыб тургъанды. Кыартлагъа — кыарыу, джашлагъа — ѳхтемлик, тенглерине — джарыкылыкъ, сабийлеге — джубанч, барына да бирге — кыуанч бериб джашагъанды. Ол джашагъан элге кыургъакылыкъ келмегенди, не кыыйыш иш да тынч, не узун кыыш да кыысха кѳрюнгендиле.

Халкъ алгъа тутхан, не джаны бла да менме деген джашлада анга кёзю къарамагъан, анга келечи нймеген киши къалмагъанды. Алай а кыыз ол ишни юсюнде кишиге джылы неда аккыллы джууаб къайтармагъанды, аны ючюн анга кишини кёлю да къалмагъанды.

Акътюймени джюреги илешиб, анга тынгы бермей тургъан а хоншу тийреде джашагъан Бийнёгер деб бир ётгюр джаш болгъанды. Учхан къушдан тюк джулгъан, ташны кысса, суу тамызгъан бир джигит. Намысны не къаты тутаргъа кюрешсе да, Бийнёгер Акътюйме джашагъан юйню къаты бла дженгил-дженгил озуучу болгъанды. Алай а кыызгъа кёлюн ачалмагъанды. Кишиге турсунмагъан панысы джылы джууаб берир деб да базалмагъанды. Чексиз кючлю сюе билген, керти джигит, ёхтем адамлашы джюрек ишледе тартынчакъ болуучулары адетди. Ол тюрлю тартынчакълыкъ да таза-лыкъны, тыйгъылыкъны, джигитликни бир тюрлю ышаныды, мен ангылагъандан. Аллай адамлагъа джюрекни къуулугъун, къууушлугъун ашыгъыш-учхара, джабалакъ сёзле бла толтурургъа кюреширге керек болмайды. Толгъан чичек кеси чагъыб ачылгъанча болгъунчу...

Бийнёгер бла Акътюйме да джюрек сырларын, инджиулери бир-бирлерине къалай тукъум билдирирге билмей, аланы араларына кёпюрлюк этер чурум да чыкъмай, алай бла, гъашыкъланы термилте, арадан талай заман озгъанды.

Бир джолда, кишини эсинде болмай тургъанлай, сансыз-санаусуз кёб санлы джау аскер келгенди да, элни къуршалагъанды эмда хоншу элле бла байламны кесгенди. Таулула, мамыр халкъ болсала да, джуртну къоруулар ючюн, джаугъа къаршчы туургъа къуру да хазырлай тургъандыла. Ала бу джол да эрлай сюелиб тохтагъандыла. Алай а джауну кючю къадар кереге кёб болгъаны себебли, эки джаны да урушну башларгъа ашыкъмагъандыла.

Хорларына аккыллы болмагъан джау, аны оюму бла, умутсуз къалгъан элни инджиулю болумун, къоркъуулу халын кёзюне кёргюзюб зауукълана, солур муратда къонуш салыб орналгъанды. Таулула да, джауну сакълыгъы бираз сёнгерин сакълаб, оюм, кенгеш эте, тахсагъа къарай булджугъандыла.

Экинчи кюнюнде, джау аскер башчыны бежири келгенди да, элге келечисин джибергенди. Аны айтханы былай болгъанды.

— Бизни аскер башчыбыз сизге былай шарт салады: элигизде, бу тегерекдегиле бегитгенге кёре, эм ариу кызыгъыз Акътуймени кеси эркинлигиз бла аскер башчыгъа джубанчха бере эсегиз, бир затыгъызгъа да хыянат этмей, джасакъ салыб кетебиз. Алай тюл эсе уа, билесиз, таш юсюнде таш, кюймеген джонгурча къалдырыкъ тюлбюз. Малыгъызны-адамыгъызны да тюб эте-рикбиз.

Джууаб берирге арт болджалны салыб, келечи кетгенди. Джамагъат а джыйылыб сагъышха киргенди. Халкъ экиге бёлюнгенди. Берейик, деб бир бёлеги, огъай, деб бир бёлеги.

— Джау бизге бек уллу онг береди. Джангыз адамны бериб, элни сакъларгъа табсакъ, табу да этейик, — дегендиле биринчиле.

— Джауну сёзюне ийнаныргъа джарамайды. Джаугъа сёз аңгылатырыкъ — сауутну кючюдю, — дегендиле экинчилери.

— Джауну къарыуу, адам саны бизден кёб кереге артыкъды. Керексизге кесибизни тюб этдирмейик, айтханына бойсунайыкъ, — дегендиле биринчилери.

— Огъай, джаугъа къазауат этмей бойсунуу — кесинге джаулукъ этиудю, сыйсызлыкъды, — дегендиле экинчиле.

Алай болса да ал къауумну айтханына дженгнгендиле да, Акътуймени джаугъа берирге буюргъандыла. Тамадаланы сёзлерин бёлюрге болалмай тургъан Бий-

нёгер, ол оноуну эшитгенлей, тёзалмай, къаршчы болгъанды.

— Джамагъат, къарнашларым, таулула, — дегенди ол. — Бу не оноуугъузду? Кесибизге джашауну, тынчлыкъны тиширууну намысын-сыйын, джашауун сатыу бла алыучу къачан болгъанбыз биз, эркишиле? Аллай учузлукъ бла, къызбайлыкъ бла сакъланган джашауубуз не ючюн керекди, айтыгъыз! Не уа, бююн ол ыйлыкъ ишни этиб, тамбла тишируланы, сабийлени, аналаны бетлерине къалай къарарыкъбыз? Таулада аллай адет джюрюмегенди.

— Оюмсуз сёлешесе, биз азбыз, — дегендиле анга.

— Къарыу азда, кёбде тюлдю, ётлююкдеди эмда намысдады, — дегенди Бийнёгер.

— Не оюм бла сёлешесе? — деб соргъандыла.

— Джаугъа келечи ийиб, былай айтдырыгызыны излейме мен, — дегенди Бийнёгер, — джау меннге къаршчы аскер бёлегин ийсин да, кесим джангыз сермешиб кёрейим. Сора бизни, адам саныбыз бла тюл, къарыуубуз бла, къаллай бир кючюбюз болгъанын эсбелерсиз да, анга кёре оноу этерсиз.

Аны къабыл кёрюб, таулула джаугъа билдиргендиле. Джау аскер башчы огъай демегенди. Эки джаныны да разылыгъы бла, джау аскерден элли адам эмда Бийнёгер кенг талагъа чыгыб, бир-бирине къараб тохтагъандыла.

Мюйюз сыбызгъыны хырхаракъ гюрюлдеген тауушу сермеширге эркинлик бергенди.

Тегерей кюбеси, кюбе бёркю, темир тобукълукълары кюнде джылтырай, Бийнёгер, таурухлукъ джигитча, джау аскерге къатыб сюелгенди.

Адамладан къуралган къабыргъа, джау бёлекни ал кесеги, аны таба джууукълашыб тебregenди.

Тёгерек, бютеу дуния кымсыз болгъанды.

Ма, тёгерекни зангырдата, хахайлаб, джаула алгъа, тауча сюелиб турган джангыз адамгъа, мыллык ат-

хандыла. Ол а, Бийнөгер, ала умут этгенча, джунчуб артха ыхтырылыр оноу этмегенди. Ол к̄вачады да, кюле, хыликке эте, ызындан сюрербиз деб, акъыллары алай болгъан джаула к̄батына джууукълашыргъа, олсагъатдан аны эки к̄олунда эки к̄ылыч ойнаб тебрегендиле. Белинде да, белибаууна сугъулуб, ауушдурургъа эки к̄ылыч.

Эки уллу аскер тюбешгенча, ёзен дауурдан, к̄ычырык̄дан, к̄ылычланы чарк̄-чурк̄ тауушларындан толгъанды.

Кёзню ачыб джумгъунчу, талай ёлюк джерге тешелгендиле.

Бийнөгерни, кёз алдарча, дженгил к̄ымылдагъанындан, аны к̄олу эки тюл, саныны тѣп-тѣгереги к̄олладан толуб тургъанча, алай к̄ёюннгенди джаулагъа, к̄ярагъанлагъа да.

Урчукъча бурулуб, ары бла бери секириб, чынгаб, ийилиб, эки к̄олун бирча ойнатыб, Бийнөгер кесине к̄ылыч тийирмегенди, джаула уа, бири бири джунчута, сейирсиннгенден, алгъасагъандан, бир деб бир джорукъгъа келишалмай, артдагъылары алдагъылары тебере, алдагъылары да, чалыннган к̄ауралача, тешеле, аздан аз болуб башлагъандыла. Сермешиу бир талада, бир дуппур этегинде, бир дуппурда, бир к̄аялада баргъанды.

Алай а ма джигит бираз мууалыракъ болгъанды. Джауланы уа джангыз адамны к̄уршаларгъа сыйыналмай тургъан к̄ауумлары алгъа силкиннгендиле. Джащ к̄алай эсе да абыннганы бла бир бутуну балтыры сыннганы тенг болгъанды. Ол а дагъыда сермешгенин к̄ызыу этгенди. К̄яны кетиб, к̄оллары ауур бола башлаб, дагъыда талай джара алгъанды. Энди кеси да, сыртын мийик к̄аягъа тиреб, тобукъланыб сермешгенди.

Бийнөгерни к̄ярыуу тарк̄ая башлагъаны ачыкъ болгъанды.

Туура бу кёзюуде элли кыйыр орамына басыныб турган халкъдан бир джашчыкъ чартлаб чыктыганды.

Къазауатха кирликча, кийиниб, сауутланыб.

Аны Бийнёгерге тебрегенин сезиб, таулула тыяр кыйгылы болгандыла.

Келишимге кёре, Бийнёгерге болушурга джарамаганды. Ол себеден джашчыкны джиберирге унамагандыла. Алай а ол сермеб башында бёркюн алыб джерге быргыаганды да — халкъ хайран болганды: эркишича кийиниб, сауутланыб тебрегенин Актюйме болганын таныгандыла.

Адамла, къалай этерге да билмей, бир такыйкъа чыкыга чайкъалгандыла: келишимде тиширыуланы юсюнден айрыб айтылмаганды.

Бу кёзюучюкде Актюйме да тёппесине джыйылыб турган чачын эрлай ычхындырыб, кылыч бла серменди да, узун кутас чачыны учундан бир кесегин зып дёб юздюрюб, джерге атханды. Олсагъатдан адамла анга джол кыйгандыла, тау халкыны адети бла, тиширыу чачын, не адаргы устуккучугъун болса да, кессе, аны сёзюне аккыллы болурга неда ишине чырмау болурга, тилегин къабыл этмезге амал болмаганды.

Джибек чачын джел тарай, хауаны сыла алга узатылган кылычында кюн ойнай, чабыб келиб, кыз Бийнёгер таба кесине джол ачыб джетгенди да, тентирей башлаган джашны бир джанын кёруулай, сермешиб башлаганды.

Кёзюлдюреуюк тартыб, узакъдан сымарлаб турган джауаскер башчы келгенин чачындан тиширыу болганын эсегенди да, сермешнуу тохтатырга буюрганды: тиширыу болган джерде сауут кёлтюрюрге джарамаганын джаула да эсегендиле.

Джаула артха ыхтырылыб, джаш бла кыз да сауутланы тёбен джибергендиле.

Алай а, не келсин, санларында талай ауур джарасы болган, каны саркыб кетиб бошаган Бийнёгер ол-

сагъатдан, тамырындан кесилген терекча, джерге ау-
гъанды. Къыз да аны аллында тобукъланганды.

— Сау къал, наным. Кечир, сени не бек сые эсем да,
насыбынгы къуарыма джазыу болмады, — деб, еле
тургъан джаш суйген тенгине къарыусуз, джылы ауазы
бла шыбырдагъанды. Кеси да олсагъатдан джан бер-
генди.

— Мен энди сени блама, джаным, ёмюрлюкге, —
дегенди къыз.

Сора, джигит Бийнёгерни тылпыуу тыйылгъадын эс-
леб, «ах!» деб ахсыннганы бла, кесини да джюреги тох-
тагъанды.

— Сизни джангыз адамыгъыз мени отуздан артыкъ
адамымы къалай джоялды? — деб соргъанды джау
аскер башчы таулулагъа.

— Да ол, табыш даулай тюл, намыс сакълай сер-
мешгенди. Киши джеринде тюл, кеси джеринде кюреш-
генди. Анга къарыу берген—къарын джутлугъу тюл, та-
за джюрек суймеклиги болгъанды. Ол биргесине ёлген
а, Акътуйме, сиз даулагъан къыз, аны суйгени эди, —
деб джууаб бергендиле таулула.

Сейир-тамаша болгъан джау аскер башчы къайгъы-
ны андан ары къууаргъа излемегенди. Бу халкъны къа-
рыу бла бойсундуруудан тюнгюлгенди. Байламны мын-
дан ары шохлукъ халда бардырыргъа сёз бериб, аскерин
джыйыб, ызына къорагъанды.

Эллиле эки джаш адамы бир джерчикде, элли огъа-
ры джанында, кюреш баргъан джерде, асырагъапдыла.

Талай кюнден бир къауум джаш адам келиб къара-
гъанларында уа, алайда къабыр ышан танылмагъанды.
Аланы орунларында, суулары боркъулдаб къайнаб чы-
гъыб, бир-бирлерине чабышхан ма бу эки къара кёзлеу-
ню эслеб, сейирсингендиле.

— Кёремисиз, ала кеслери ёлгенликге, джюреклери
джукъланмай къалыб, аланы иссиликлеринден джер

эриб джылайды, — дегенди келгенлени бири. — Была джерни кёз джашларыдыла.

— Аланы джюреклери уа чексиз уллу суюмекликни кючюнден джукъланмай къалгъандыла, — деб къошханды дагъыда биреу, — ким биледи, была джерни джыламугъу тюл, кюе тургъан джюреклени джыламукълары эселе уа? Аланы ол бири бирине мыллык атыб саркъгъанларына къарачыгъыз.

— Огъай, — дегенди бири да. — Джыламукъ тюлдюле была. Тюлдюле! Джырлагъанлары — бирге болгъанларына къууаныб джырлагъанлары — ёмюрлюкге да эшитилгенлей туруп ючюн, суюген джюреклени суугъа бурулуб къалгъан суюмеклик джырларыдыла...

Къарт анамы хапарына кёре, ма ол ушакъдан сора, бу кёзлеуледен уртлаб этген тилегинг къабыл болургъа ёч болады, деген айтыугъа адамла ийнаныб тургъандыла.

Сурат да, сабийле да Керимни бёлмей, кымсыз тынгылайдыла. Кёзлеринде чексиз суюнюню сёйир толкъунлу джилтинлери ойнайдыла. Джигитлик бла керти терен, таза сезимлени бири бирин юйрете, къабындыра баргъанышы арнулукъ къарыуу аланы бютеу джесирлегенди.

Таурух бошалгъанында да, ала кымсыздыла. Бу керти адамлыкъ бла эмда уллу трагедия бла джанашхан минутларыны бошалырын суюмегенден, тынгылау-ну бузмайдыла.

Тынгылау-ну бузгъанлай, сёйир кёрюнюмле заманланы тунакы узакълыгъына къачыб бугъарыкъча кёрюнеди.

— Сизни таурухугъуз поэзиядан толу кёре эдим, — деди Сурат Керимге, хапар айтханы ючюн разылыгъын таныта.

— Да мен, Сурат Хасановна, ишим поэзиялы болгъа-

ны себебли, поэзияны бек сюеме, — Керимни ангылы кёзлери тегерегиндегилени джылы ауладыла.

— Агроном тюмюсюз да сиз?

— Къадаргъа шукур, агрономма, — деб накъырда джууаб этди агроном.

— Ким нени суйсе, анга поэзия андады! — деб, Керимге болушургъа ашыкъды Далхат. Ол бу таб, огъурлу къарамлы джашны эртдеден таный эди эмда, къалгъанладанча, тартынмай, анга джагъылыб сёлешиучен эди.

Керим, узалыб бир уууч мылы топракъны алыб, аны къол аязында эбли ууа, ышарыб къарады:

— Ма поэзия!

Аны ойнаб айтханнягъа санаб, талай сохта кюлдюле. Агроном а сёзюн джалгъады:

— Керти айтама. Бу, бош къара топракъ, поэзияды, сейирлик поэзия. Ма бу кесек джуммакчыкъда неллай бир ёмюрлени, джашаулары ызлары табаргъа боллукъду. Аны окъуу къыйынды ансы, былайыны историясы бютеу ма мынга джазылыб турады дерге боллукъду. Алимле кёб затны окъугъан да этедиле.

Сохталаны эс ийиб, биягъынлай шош уюб тынгылагъанларын кёргеннде, Керим сёзюн созду:

— Ма былай бош къарасаңг, топракъ кесек. Кертинде уа, муну ичинде къаллай бир джашау башлам барды: кёб тюрю джаныуарчыкъланы эмда ёсюмлени. Гаккыла, спорала, урлукъла. Аланы хар бары кесини ёсер, чагъар, джашнар, джашар заманын сакълайды...

Ол къол аязында топракъны баш бармагъы бла чучухуду.

«Бармаклары пианистникиледиле», — деб келди Суратны кёлюне.

— Джаз, джерге къабланыб, къулакъ тиксенг, джерни джангырыу уяныуда назик сынгсыгъанын эшитирге боллукъду.

— Да, а... — деб созду Зурум суйюнюб.

— Джаз бола эсе, энди уа джерни поэзиясын джерлеб, назмуланы бир джаудургъун да! — деб, хар кимге да эшитдире шыбырдады Халит анга. Алай а Зурум эшитмегенча этди.

— Алай болса да, джерни тилин ангылаб, анга артыкъ уллу поэзия берген да, аны минг тюрлю тилде сёлешдирген да — адамды. Агроном — ол джерни инженериди. Джерге джууаблылыкъ — бютеу да агрономну юсюндеди, — деб, назмуну азбар айтхан сохтача, керти кёлтюрюлюмде, ауазын джумушакъ этиб айтды Керим.

Джарыкъ къарамлы бу илеш адам энди уа не айтады деб сакълай, хар ким алкъын къымсыздыла. Учунуу толкъунладан джунчугъанча, къызчыкъла бир-бирине къысылгъандыла.

Алай а Керим энди джукъ къошмагъанында, сабийле биягъынлай дауурну, кюлкюню башлаб, акъырын-акъырын алгъа ышырылдыла.

Сурат бла Керим да ызларындан тебретиле. Керим атын адежге алгъанды. Бир талай атламдан тынгылау-ну Сурат бёлдю:

— Сиз, Керим, джашауда кесини орнун таба билген насыблы адамланы бирисиз.

— Ол дегенигиз? — Керим, Суратха бурулуб, джумушакъ сора ышарды.

— Агроном болургъа деб джаратылгъансыз да — болгъансыз.

— Экибизни ишибизде башхалыкъ азды. Экибиз да биологлабыз. Экибиз да игилик, байлыкъ ёсдюребиз: сиз — адамлада, мен — джерде. Методика билим сизде кёбдю.

Сурат Керимни кесини юсюнден сёлеширге суюмген, тартынчакълыгъын кёргозмезге суюген адамладан болгъанын ангылады.

— Ишинде поэзияны таба билну — ол теория-билим хапарлылыкъдан эсе магъаналыды.

— Сиз ишигизде поэзия кәрмеймисиз да? Мени сарытын а, устазлык эм сейир ишлени бириди. Мен, дуняда агроном усталык болмаса, устаз болургъа кюреширик эдим, — деди Керим.

— Мен да кесими школдан башха джерде ишлеб кёзюме кёргюзалмайма, — деб ышарды Сурат. — Алай а ма бу джаш адамчыклагъа, сохталарыма, хар иште поэзия, ариулук кёре билирге, поэзияны, ариулукну джашаугъа туудура да билирге юренирге болушуу кыйын ишти. Бир-бирде кесиме базымым тас болгъанча болуб, кюркбарым келеди.

Тыш адамгъа, ёмюрюнде биринчи кере ушак этген адамына алай сёзлени айтханына кеси кесине сейирсиниб, Сурат эслетмей Керимге кёз джетдири. Аны эс ийиб, сагъышлы тынгылагъанын кёруб, тынгылы болду.

— Да-а, — деб сагъышлы созду Керим. — Не къалай-алай десек да, дуняда устазлыкдан кыйын, андан магъаналы иш барды деб айтмакчылык кыйынды. Сабийни, джаш адамы, алкын джашаудан хапары болмагъан адамы, халны ачык кёре, халгъа терен синге билирге юретиу кыйынды.

«Халны кёре, халгъа синге билирге!» — деб къайтарды Сурат ичинден, аны тунакы оюмун башха адам алай кесгин сёзле бла ангылата билгенине сейирсиниб.

— Мени сарытын, хар ким бла, хар зат бла аны кесини тилинде сёлешген игиди. Сёз ючюн, табигъат бла джанашхан, аны кесин тилинде: сакъ, эсли, аяулу, — къараса, алай терен ангыларыкды табигъатны. Терен тынгылауда, джюрегинде чексиз сюймеклиги бла, сезе, сюйюне билиу бла — хансда, чегетде, тауда, тюзде, суу джагъада — къайда да алай айланиганын джюреги табигъат бла керти джанашаллыкды. Аны джюрегинде табигъат да эм багъалы, эм уллу байлыкны — аламы ариулугу бла гармониясын сингире билиуно — туу-

дурлукъду. Ол адамы тини джарырыкъды, таб, къуу-
рар заманында чагъарыкъды, алай бла мийик дараджа-
гъа джууукълашханлай барлыкъды...

Кесини сёзге бекден бек кызыб баргъанын эслеб,
Керим кюлдю.

— Сурат Хасановна, сиз да джукъ айтмай, мен да
лекция окъуй тура болурма дейме, кечиригиз. Устаз бла
ушакъ этерге — хаман да аллай таблыкъ тюшюб бар-
майды менн кибик тауланы-тюзлени джашларына.

— Табигъат эстетикадан иги лекциягъа тынгылар-
гъа — меннге да хаман аллай таблыкъ тюшюб бар-
майды, — деб, Сурат да кюлдю. — Алай а сизге тюш-
ген таблыкъ — сизге табсызлыкъгъа бурулурча кёрюне-
ди, Керим.

— Алай болур деб къоркъарыкъ а тюлме.

— Келиб, бир-бирде биологияны дерслеринде кыс-
ха лекциячыкъла, ушакъла бардыра туругъуз деб тилер
муратым барды.

— Аллах муратыгъызны берсин, — деб, Керим да-
гъыда джарыкъ кюлдю.

— Айхай, ол да эм алгъа джууабны сизден изле-
рикди.

— Устаз — кимге да устазды. Устаз буюрса, огъай
дерге не мадар барды, мен джарар ишигиз бар эсе, —
дей, Керим кёкню аулады. — Джер — адамчады, не за-
манда да суусабсыз болмайды. Ингирде энтда джауа-
рыкъды. Былайдан ары аууб, гардош джыйгъан кыыз
бригада барды. Алагъа бир джетерге керекме. Иги
джолгъа! Къууаныб къайтыгъыз!

Алай айтыб, Керим тар сокъмакъ джолчукъ бла бир
джанына бурулду. Сора дагъыда ызына айланыб:

— Партизан-дорбунну юсюнден ыстымлай айланыр-
ма да, хапар табханым болса, классыгъызгъа айтыр-
ма, —деб,секириб атына минди.

«Ингирде энтда джауарыкъды», деб Керим джа-
нгылмагъан эди. Школну къатында сохталадан айыры-
лыб, гузаба келиб, Сурат кеслерини арбазгъа кирирге,
джангур тамчыла джерни чала-къола къаралтды-
ла. Коридорда плащын тешерге мурукку этгенинде, Су-
рат нч юйден чыкъгъан дауурлагъа эс бёлдю. Эркиши,
тишируу, сабий тауушла.

Ауазларындан Сурат лахор этгенлени таныды: Ке-
лимат, къарт атасы бла анасы Абдул бла Мёлек, эгечи
Даута, къайын анасы Сапра.

Кесини юсюнден сёлешиннгенин сезген Сурат юйге
кирирге ашыкъмады. Сенчада эшик юсюнде сюелди.

— Бир юйде болгъан туздам бизде да бар, бир адам
уруна эсе, джашчыкъ урунады, башына тарта да биле-
ди. Юйде да, къайдам, къайгъы, дауур джокъ. Қъайт-
сын келин юйюне... — деб, хар сёзюн дамлы созуб сё-
лешеди Сапра.

— Биз билген зат джокъду, ант этейим. Қъыз кеси
джюреги тартханча этсин дегенден ары, бизден къай-
гъы чыгъарыкъ тюлдю.

— Огъай, джаным, Абдул, ол бир джаш адам. Бю-
гюнюм-тамблам дейми биледи, айтыргъа керексиз, —
Сапра Абдулгъа гурушха ауаз бла сёлешди.

— Қъайдам, оллахий. Джашагъан джеринде болу-
мун, бизден эсе, кеси иги биле болурму?

— Ой, бусагъатдагъы адамла айтханны да унамай-
дыла, кеслерини оноуларын бек джаратадыла, — деб
сёз къошду Мёлек.

— Бизни джашчыкъ а айтханыбыздан бир да чыкъ-
майды.

— Насыбыгъыз да барды! — Абдулну ауазы бу
джол селеке чыкъды.

— Келин, сен а не дериксе экен? — деб къошду ол.
Келимат джууаб бермеди.

Андан ары тынгылай турмай, Сурат, хант юйге сылджыраб, тешииниб, къонакъла кетгинчи, газетле бла булджунду.

Сапра кетгенинде, аны ашыра чыкъгъанла мычымай къайтдыла. Къартла юйлерине кетдиле.

— Къалай келалдынг ишден ычхыныб? — дей, Сурат, уллу юйге чыгыб, тамада эгечи Даута бла саламлашды.

— Бери келирге аллым бир айланса, ашагъаным ичине джукъмай башлайды. Сора, суйсем-суймесем да, джолгъа чыгыб къалама, — деб Даута, анасына кёз къысыб, накъырда джууаб этди, Ларисачыкны эрке-летгенин тохтатмагъанлай.

— Джай келсенг эди уа, кёгетни заманында. Къара тенгиз джагъада солуб къайтыр эдик, — деб, Сурат эгечине тансыкъ къарады.

— Кавказны кёгетинден бусагъатда да меннге дже-тишир чакълы бир табыллыкъ болур, эшта, анам сау-лукъдан, гёзенинде. Солуй айланыргъа уа меннге ал-кын эртде тюмюдю?

Сурат эгечини джылы къолларын ийнакълай сылаб ышарды. Даутаны джашчыгъы Ансарчыкъ эшикден ча-быб кириб, Суратны бутларына чырмалды.

Ингир шхуурдан сора Даута, сабийлени эрлай джукълатыб, Суратны къолгъа алды: эки эгечни ушакъ-лары къачан да ачыкъ болуучан эди.

— Адамланы аякъларын бир уюкъгъа сугъуб тур-гъанынги айтыб тарыгъадыла. Бу не ишингди, сабийча?

Сау кюнню, къонакъланы кёргюнчю, Аслан эсине тюшмей тургъанын эсгериб, Сурат ышарылды.

— Мен не кюлкюлюк зат айтдым? — деб сейирсин-ди Даута.

— Огъай, джукъ да. Башха зат эсеме тюшген эди.

— Заман, джашау не джууукъ адамланы араларын да сууукъ этерик кёреме, — деб ахсынды Даута.

— Аны кирик, не узакъ адамланы да джууукълашдырлыкъ кёреме, эсде-бусда болмай тургъанлай, — деб джууаб берди Сурат, Керим бла ушагъы эсине тюшюб.

Даута къайгъылы болду:

— Ол дегенниг, джаным? Ангыламайма.

— Алай бош.

— Хо, алай огъуна болсун. Сора бу адамлагъа салыб тургъан къайгъынг а неди? — Даута ачыкъ сёзге кёчдю: — Юйдегини чачыб сирелген алай бош иш тюлдю. Не тюрюлю булджусанг да, сен аны адамыса. Кеси разылыгъынг бла тюбегенсе, сора халкъны нек алджатыб тураса?.

— О, къой бир, Даута, джапым. Ким аны къайгъылыды бусагъатда, олсуз да ишим кёбдю, — деб, Сурат башын алыргъа кюрешиди.

— Биз да, анам саулукудан, сени джашауунгу тюзелгенин кёрюрге сюебиз. Ол адамладан да айыбды, айтама да. Кертда дегеннге, хар кимни тубаннга ийиб турургъа джараймыды? Сапралары келинибизни юйю бюзге джыйсакъ деб дыгалас этиб, сен да ишини халысын кыппадан кыппагъа чырмай, бездим, деб тарыгъады анам.

Сурат, не джууаб берирге билмей, чагъылды.

— Джаным, кёзюм, менден а нек джашырынныб башладынг? Мен чыртда джукъ ангыламайма асыры къыркъдыргъанынгдан, — Даута, башха не дерге билмей, анасы сорса, не айтырын эсгералмай, салкъын болду.

— Сен мында талай кюн турлукъса, сора неге ашыгъаса? — дей, Сурат сагъышланды. Тамбла Аслапнга къагъыт джазыб, почта бла нерге тохташыб, кёлю бираз тынгылы болду.

III.

Къонгурау къагъылгъанында, Салима бла Суратны дерсден бирге чыкыгъанларын кѳрген устазла сейирсинмедиле: Сурат кесини 9-чу «а» классына къайсы дерс-леге да кире туруучусуна ала эртде юренигендиле. «Къаллайла заман табады?» — деген болмаса, «нек олтурады анча сайын аны дерсинде?» — деб хазна адам айтмайды.

Арт эки ыйыкъда уа Сурат Салиманы дерслеринде олтуруб туруучусун эслегендиле. «Чакъырылмагъан къонакъгъа» Салима кѳз-къаш бермегенин кѳредиле.

Башха устазла бла нени юсюнден да, къаллай хал-да да сѳлеширге Суратха тынч эди. Салима бла уа — къыйынды. Ол, тынгылагъандан эсе, айтыргъа сюйгенледенди. Базымлы, тынгылы ауазы хар сѳзюне ауур-лукъ, ийнам бере, сѳгюле тюл, сѳге юренигенледенди. Аны эсге ала, Сурат джумушакъ ауаз бла башлады:

— Салима Сарыевна, кѳлюгюзге джукъ келмесин, мен, класс тамада тѳренчиси, предметчилени дерслерине кире туругъа борчлу эдим.

— Класс тамада тѳренчиси, предметчилеге болушургъа керекли борчугъузгъа кѳбюрек эс бѳлгесиз иги эди, Сурат Хасановна.

— Тюз айтасыз. Ол мурат бла джурюйме сизни дерслеригизге да.

— Сиз джурюумесегиз да, мен дерслеримде болумну, бир къауумлача, джашырыб кюрешмейме, класс тамада.

Салиманы тик сѳлеширге излегенин Сурат сан этмеді:

— Джашырыргъа кереклиси да джокъду.

— Энди не тюрленди да? Тарыкъдым эсе, тарыкъгъанымлай къалдым. Классыгъыз биягъынлай турады: эринчеклик, сансызлыкъ, джууабсызлыкъ сабийлери-

гизге шарт болуб бошагъандыла. Литературагъа — баш дерслени бирине — эс иймейдиле. Ол огъай, мени дерсимде — литературада — не биология бла, не математика бла кюреше тургъанларын кёреме. Сизге аны неича кере айтханма, болушмайсыз.

Бу узун терслеу сёзню айтыб, Салима Суратха хыны къарады.

— Сиз болушлукъну къалай ангылайсыз, Салима Сарыевна?

— Класс тамада сиз эсегиз, классыгъызда джорукъ сиз сала билигиз, — Салима ачыкъ джууабдан джанлады.

— Джорукъ салыр ючюн, биз, устазла бла ата-анала эмда бютеу джамагъат, биригиб ишлерге керекбиз.

— Ким огъай дейди! Мен излеген да олду.

Салиманы, кесини ичи тутмаса, кесгин-ачыкъ ушакъгъа къайтаргъан кыйын болуучусун билген Сурат ачыкъ, кысха башлады:

— Да ма, сиз айтхан кемликлени тамырларына къараб, чурумларын ангылар ючюн кюреше эдим да, талай оюм этгенме.

Салиманы, мен билмеген не айталлыкъма деб тура-са, дегенча, сансыз къарамамы тюрлениб, башын кёлтюрюб, анга сейирсине къарады.

— Эштеййик, айт.

— Биринчиси, баш предмет, бош предмет деб, дерслеге айры къарамазгъа керекбиз. Устазла дерслени алай бёлселе, къалгъанла бёлмей не этсинле! Болгъан дерсле бары да башдыла.

— Тохта, сора, сёз ючюн, литератураны неда математиканы башха дерсле бла тенг кёрюргеми керекди, сени акъылынг бла?

Салиманы ауазында кёлкълдылыкъ танылды.

— Къайсы дерсни башха санары — ол окъуучуну

кесни ишиди. Бизни борчубуз а — хар дерсде да сох-
таланы ишлерге юретиудю.

— Хо, ол алай болсун дейик, экинчиси уа?

— Экинчи уа, хар дерсни магъанасы, хайырлылы-
гъы да башхады. Ол себеден бары да кеслерини орун-
ларын тутаргъа кереклидиле — тыйыншылысыча окъу-
луб.

— Мен сизге педагогикадан меннге бир лекция окъу-
гъуз демей эдим, сабийлеригизни мени дерсимде башха
затла бла юрешиулерин тыяргъа болушугъуз дей
эдим! — Салиманы тѣзюмю тауусула башлады.

— Билеме. Эсимдеди. Мен сизге айтыргъа излеген а
— сизни дерслеригиз эски, мууал методика бла барды-
рыладыла!

Салиманы бет къаны тюрленди. Терс эшитдим бо-
лур дегенча, сѣз нѣгерине соруулу къарады. Алай а Су-
рат андан сабыр къарамын тайдырмады. Айтылгъанны
устазладан киши эшитдими деб кѣлюне келди болур
эди, Салима тѣгерегине кѣз джетдирди. Ала къайгъылы
киши эслемей, бираз кѣл басды.

— Была къургъакъ сѣзледиле! — деди ол.

— Огъай, толдюле. Тогузунчу классны литерату-
радан программасы сейирликди. Бай материалгъа кѣре
джарашдырылгъанды. Дерследе уа ол сезилмейди. Са-
бийле окъуу کتابны чегинден чыкъмайдыла. Сиз да
алай. Аны юсюне да, геройлаы сыфатларына сабийле
кеслерини кѣз къарамларын къурамайдыла, алада ол
джокъду — сиз болушмайсыз. Сохтала тинтерге, ойла-
шыргъа тырмашмайдыла.

— Андан сора уа?

— Бу заманны хауасы къакъмайды дерследе.

— Биз классыгъызда онтогузунчу ъмюрню лите-
ратурасын окъугъаныбызны унутмагъыз, Сурат Хаса-

новна. Сиз, биологла, заманны тюрленигенин аз сезесиз. Нартюх къачан да нартюхдю... Литературада уа...

Сурат ышарды.

— Сизде, литературада, заман джылла бла, ёмюрле бла ёлчеленеди, бизде ёмюрле бла да, мингджыллыкъла, миллионджыллыкъла бла да. Алай а бусагъатда сёз аны юсюнден тюлдо.

Суратны биологиягъа сюймеклигин эслей тургъан Салима да ол джаны бла даулашыргъа сюймеди.

— Биз озгъан ёмюрню тинте эсек, бютеу да ангыбыз бла ол ёмюрге сингиб ишлерге керекбиз.

— Огъай, Салима Сарыевна, биз къайсы ёмюрге да бу заманны ангысы бла сингерге керекбиз. Алай этмегенденди сохталаны сизни дерсигизде мууаллыкълары, сансызлыкълары. Ала узакъ заманнга сынчы кёзден къараятмайдыла.

— Сынчы кёзден тюл, билирге кызыныб къараргъа керекдиле. Алагъа уа башхасы джокъду — Катеринагъа Добролюбов «къарангы дуняда жарыкъ джилтинчик» дебни атагъанды огъесе башха атмы бергенди!

— Себеби, ала сынчы кёзден къараб, Добролюбов тюзмю атагъанды алай огъесе терсми — аны сагъышын этмейдиле. Сиз аны излемейсиз.

Ушакъ даулашыргъа бурулду. Бу халда даулаша келиб, экиси да ауазларын кёлтюрте башладыла.

— Дагъыда бир кьошарым — сиз нени да кесигиз этерге излейсиз — дерсде арт оюмну да, тезислени да, геройлагъа багъа бериню да, кёргюнчю кереклени да! Таб литературадан къабыргъа газетни да. Кружокда докладны да кесигиз этгенсиз. Былтыр литература ингириш да кесигиз хазырлагъан эдигиз. Сора сохталагъа не къалады? Ала ишлерге къалай юреналсынла?

Салима, не бек кесин тыйыб, рахат сёлеширге кюрешсе да, хар сёзюнде кёлкъалдылыкъ танылды:

— Эм артында ишни бардыргъаным ючюн дамы сё-
гюб башлагъансыз, Сурат Хасановна! Аланы барын да
тындырырча сохтала болсала, мен табу этиб къояр
эдим. Алай а классыгъызда биологияны бийлиги орна-
лыб баргъан болмаса, башхалагъа орун къалмайды.

— Класс аман тюлдю. Сиз ышансагъыз, болушса-
гъыз, аланы, ол мен тизгенлени, барын да этапырча
сохтала кёбдюле.

— Не эсе да мен кёралмайма, — деб чорт кесди Са-
лима.

— Да сиз кёрюрге излемейсиз. Сиз, эрлай иш эти-
либ, андан дженгил къутулур джанындан дыгаласда-
сыз. Аланы уа кеслери этиу кызындырады. Кеслери —
къоллары бла, кеслерини къарыулары бла.

— Аланы къарыуларына къараб къалсанг...

— Ма, ма, алай къарау бла...

Салима къабынды:

— Къарау, къарау!.. Мен онсегиз джылны неге къа-
лай къарарымы эсгералгъан болурма, эшта. Сиз а, ал-
къын методикадан, педагогикадан окъуу китабладан аз-
бар этгенлеригизни тизе олтургъанлыкъгъа, биз эртде...

Энди Суратны да тёзюмю тая башлады:

— Огъай, мен окъуу китабладан окъугъанымы тют,
классымда кёргеними айтама. Сиз а меннге стажыгъыз-
ны кёлеккесин къаранчха этмегиз.

Устазла экисини кызыу даулашыуларына эс бёле
башладыла. Аны эсдеген Салима бютюн да бек тебди.

— Ма, айтсынла, была шагъатдыла: ненча комиссия
келген эсе да, ненча сынау болгъан эсе да, меннге бир
кере ишлемейсе деб айтылгъанмыды? Бир кере сёгом
салыннганмыды?.. Не уа...

— Иш ишлегенде тюлдю, къалай ишлегендеди. Ала
уа... да ала бир дерсге кирген бла джалгъанлыкъны, кёз-
ге айбат кёрюнген сайлыкъны къайдан эслеялсынла!

Сизни дженгил кымылдагыаныгъыз, бютеу методикагъыз, сѣлешпуюгюз аны эслетмейди.

— Тохта, сиз мени джалгъанлыкъ бла, иште сайлыкъ бламы терслейсиз?

— Мен сизни бла, терслер муратда тюл, ишни, классымда дерс бериу ишни, тюзетир муратда сѣлешеме.

Салима арт джыллада дерслеринде сохталаны джанындан кѣуджур джууабсызлыкъны, сууукълукъну сезгенлей, ичинден аз-аз джарсыгъаппай, тынгысызланганлай турса да, аны кесини бойнуна алыргъа сѣймей эди. Дерсде, тышында да литературадан амалсыз этиллик затла этилмей къалмаз ючюп, кеси кюреше бара эди.

Барындан да сейири уа — школну эшигин ачханына эки-юч джыл болгъан устазчыкъ Салиманы хыртлар акъыл алгъаныды. Да бу, Сурат, Салиманы къатында, алкъын чий тюлмюдю? Не уа анга, Салимагъа, базыб алай сѣлеширча, ол, биолог литературадан не ангылайды?

Бу оюмла кыыздыргъан Салима, Суратха туру хыны къараб, биягъы рахат, базымлы ауазына кѣчдю.

— Кел, Сурат Хасановна, иги кыыз, хар ким да кесибизге джетгеннге джууаблы болайыкъ, джер басханны ат биледи, дегенлей. Ансы, кертда тынгылайды деб, ауубузугъа келгенни айтыб тебремейик.

Суратны санларын кѣуджур арыгъанлыкъ басды. Мууаллыкъ, таб, мыйысына да сингенча болду. «Тамышдыргъа джиберилген бузоуну хамхотчугъуна къагъыб, ызына ыхтыргъа кюрешгенча этеди», — деб келди кѣлюне.

— Мени классымда дерслени бардырылыулары, сохталаны ишлерге, ойлашыргъа юретну меннге тюзюнлей джетеди, — деди ол мууал.

Салима анга сыпай къарады: «Бу керти да уллугитче деб айыра билмейми этеди, огъесе кимни къалай

ишлегенини анга алай бир башхасы бармыды? Кёр сен муну! Огъай, аны ол кылыкчыгын кёйдүрүргъа керекди».

— Джаным, Сурат, сиз айтханда да болур магъана, алай а, кел, сиз да мени чакълы бир ишлегиз да, сора алай, тенг дараджада, даулаша-даулаша турурбуз. Бу-сагъатда уа... Алай тюмюдю, Таубий Харунович? — деб, Салима къарт устазланы бирине джалгъан ышара къарады.

— Хо, да, болур, болур, — деб джууаб берди ол, нени юсюден сорулгъанын кесгин ангыламагъанын билдирмезге кюреше... «Керегини бердимми!» — дегенча, Салима рахат атлай чыгыб кетди.

Ким кире, ким чыгъа, учительскаяда ушакъ, кюлкю кытыш даур эшитиледи. Алай а Сурат джукъ да эшитмейди. Орнундан къобмай олтурады.

«Кёлюме келгенин таб, ангылатыб айталдым болмаз-ма аны, ушакъ алай бошаллыкъ тюл эди. Алай бошалыргъа джолу джокъ эди, — деб сагъышланыгъады ол. — Табсыз этдим. Салиманы халисин эсгериб, башха тюрю сёлеширге керек эди. Чотну буздум. Аны юсюне да, кёлюме келгенин кёбюсюн айталмадым... Аны, къалай эсе да, эслемей, бир табсыз тиегин басыб джибердим...»

Фахмусу, къарыуу, халиси келишмеген ишде ишлеген адамы тиеклерин къуру да табсызына къурулуб турургъа ёч болуучусуна ол алкын тюшюнюб бошамагъан эди.

IV

Директор:

— Сурат Хасановна, меннге бир туберсиз, — дегенинде, ушакъны бек магъаналыгъа санаса, устазланы Азрет Хызыровични кеси чакъырыучу адетин иги билген Сурат къайгылы болду. Алай а халын билдирмезге кюрешди.

— Олтуругъуз, — деди директор, къарамы бла кесини столуну аллында шиндикни теджей. — Сиз, Сурат Хасановна, календарь-тематика планлагъа къалай къа-

райсыз? — деб, кёзлерин джумаракъ этиб, джити къараб сорду.

— Соругъузну магъанасын ангылаялмадым.

— Да бизге белгилиси — дерсле, экскурсияла, класс сагъатла, джыйылыула эмда башха мероприятнеле план бла бардырыладыла. Сиз а джорукъну тутаргъа алкъын юреналмайсыз.

— План, план деб, керекли джерде — киштикини отха тартханча этиб туругъамы керекди, Азрет Хызырович?

— Энтда къайтарыб айтама, Сурат Хасановна, бизни ишибиз — ол башха ишлеча тюлдю, артыкъ джууаблы ишди. Ол себебли, сабий оюмсузлукъгъа бизде джол джокъду. Къабыл этилиб бегитилген план бармыды — анга кёре ишлерге керексиз.

— Да мен огъаймы дейме!

— Огъай дейсиз, Сурат Хасановна, огъай дейсиз. Алай тюл эсе, иш джорукъсузлукъгъузну къалай ангыларгъа боллукъду?

Директорну ким да сукъланыучу сабырлылыгъына ол да сукъланган да, сейирсинген да этиучен эди. Бу джол а аны сабырлылыгъы да, ишни ёзегин кёргюзмегенлей сёлешиб туругъа хазырлыгъы да, кесини, чыкны чыкдан тайдырмагъанча, тюз сёлешгеннин терен базымы да Суратны ачыуун къозгъады.

— Бугъунчакъ ойнагъанча эте турмапыкъ, Азрет Хызырович. Не иш джорукъсузлукъну юсюнден барады сёз?

— Ыйых кюн экскурсиягъыз планга кёреми бардырылгъан эди?

— Огъай, классны тилеги бла.

— Классны... классха бошлаб къойсакъ а...

«Ма айта эдим да, нечиксе?» — деген магъана ангылашынды директорну ауазында.

— План талай айгъа салынады. Анда хар кюнде излемни кёргюзмеклик къыйынды, — деди ишни чыгын

кёре башлагъан Сурат. — Планда джокъду деб, керек эсе, джукъ этмей къалай къойгъун!

— Иш этилмей къалсын демейбиз, этиллик ишге план салыб, оюм этиб, джорукълу бардыргъа керек болабыз ансы. Экскурсиягъа барыгъыз, анга ким огъай дейди, таб планда джокъ эсе да. Алай а дирекциягъа билдириб барыгъыз ансы.

— Сизге билдирирге заман джокъ эди, кечигиз, Азрет Хызырович. Мен кесим да билмей эдим.

— Заман, заман... заманны хайырлана билмегенликден чыгъады не палах да бизге ансы, джыйырма бла тёрт сагъат бизге да бериледи. Сизге, джаш адамлагъа, джукъ айтылса, кюч тиеди. Таякыны уа оюмсуз кёлтюресиз да, аны бир къыйыры бизге тиеди. Ма, окъугъуз.

Директор Суратха узатхан къагъытда, совхозну эл бёлюмюню тамадасы къол салыб, школ эки атны джараусуз болгъанлары кючю терслене эди.

— Ачыкъланнганына кёре, сизни классыгъызны бир бёлегин Къая Тюбю дорбунлагъа экскурсиягъа элтгенсиз, бир бёлеги уа, бёлюмню атларын тайдырыб кетиб, чарсха чабхандыла. Ангылаймысыз, джемге салыныб тургъан ишчи атланы чарсха чабдыргъандыла да... биринден бошагъандыла, бирини да кёлтюрем этгендиле. Сууутмагъанлай, сууукъ суу ичирсенг...

— Ангылайма, — деди Сурат, ауазы къалтырагъанына кеси да сейирсине. Аны тамагына не эсе да тыгъылгъанча болду.

«Гютдю кюне къалач» дегенлей болдум. Салимагъа энди аш табылды... мени къагъаргъа да, кесин акъларгъа да! Насыблы, «баш алыуну таб амалы — чабыуулду» деученди да, анга табы тюшдю, ма былай болсун дегенча... иги чурум...»

Джашланы бир къаууму ыйых кюп класс бла бирге болмагъаны эсиндеди. Алай а аны чурумун соруб-билиб кюрешмеген эди.

— Мен ангылайма, Азрет Хызырович. Бу дау школ-
гъа тюл, менгенди. Қъоркъмагъыз, төлерме! Иш сюдге
тюшмез.

Бу сёзлени айтыб, Сурат секириб къобду. Аны эшик
таба гузаба бурулгъанын эслеб, директор кёлтюртерек,
гузаба айтды:

— Тохтагъыз, къайры барасыз? Иш төлегенде тюл-
дю. Кенгешейик да, школну бетине джарашуу оноу
этейик!

— Таякъны бюгюгюз да, эки къыйры да меннге ти-
ерча этигиз!

— Не таякъны?

— Ол сиз бир къыйырындан илгеннен таякъны!

V

Иш кюню болса да, ашыгъыш иши болмагъанын эси-
не тюшюрюб, Аслан, мал фельдшер, бюгюн юйде къа-
лыб солургъа тохташды. Қъойчу шохларыны бири сау-
гъагъа ийген къой этден жъуууруб келиб, анасы аллына
ушхуур салгъанында, тепсини диваннга тартыб, таяныб
тургъанлайына, джут ашаб, диваннга сыртындан сой-
ланды.

Аслан тююн къабындырды. Тююнню кёксюл-мут-
хуз тогъайлары тутуш кёлтюрюлюб, андан терезени,
терекни да джабдыла.

— Джашчыкъ, эшикке бир къара, — деб Сапра ба-
шын ичгери къаратды.

«Джашчыкъны» мангылайына терен сызла тюшюре,
къашлары бир-бирине тартылдыла.

— Анам, мен юйде джожма, командировкадама, де-
генни къалай ангыламайса, ха!

— Да джукъ айтмагъан шой эдинг да!

— Мен айтмасам да, билирге керексе аллай бирчик-
ни уа.

— Къой, джашчыкъ, чыкъ. Почтальон джашчыкъды. Сениге къагъыт барды. Кесини къолуна берликме деб тирелиб турады.

— Берип кир де.

Почтальон, конвертти адресатына тутдуруб, толу сумкасын сыртына атыб, акъырынчыкъ сызгыра, чыгъыб кетди. Аслан а, конвертти тышында хатны таныб, сейирсиниб, талайны ичин ачмай къараб турду: Сурат къагъыт джазаргъа ёч тют эди.

«Бу къагъыт сени не аз да кыйнарыкъ эсе, тилейме, Аслан кечир. Мындан ары мени танымагъаннга, билмегеннге, мен дунияда джокъгъа санаб къоярынгы излейме. Экибизге да алай игиди. Биз бир-бирибизни ангылаялырбыз деген ийнам жангылыч эди. Мени санга не аз да сёзюм джокъду, алай а, макъам тууар ючюн, бирге басылыргъа керекли тиекдени айырыб табаргъа керек болады. Адамла да алайдыла. Мен сени джашауунга орунсуз, тыйыншлысыз тиек болуб къошулгъан эдим. Макъам чыкъмады. Заманында жангылыч тюзелирге керекди. Къайтарыб тилейме, кечир. Сагъатынгы табдырма. Эсен бол!»

С у р а т»

«Сагъатынгы табдырма...» Къайтарырма демейди», — деб, Асланны ал оюму ол болду. Къайтарыб окъугъанында, джазылгъанны магъанасын толу ангылаб, къагъытны диваннга быргъады. Секириб къобуб, юй тюбюн кенг атламла бла ары бла берип ёлчелеб башлады. Дагъыда келиб диваннга ойдарасындан тюшюб, къагъытны энтда бир кере окъуб бошаб, сагъышха кетди.

Асланны кымсыз тынгысын мазаллы къара киштикини хурулдагъаны бузду. Аслан аны сюймегенини иги билген киштик къачан да аны джылыууна кысылтыб зауукълу къалкъыргъа ёч тют эди. Бу джол да, джа-

нгылыб кире келиб, ызына чыгыб кеталмай, диваннга мѣниб, эригиб джукъусурагъан эди. Алай а Аслан аны узакъ хоншулугъун да огърамады. Белинден буууб, кѣл-тюрюб барыб, эшикни аягъы бла тюртюб ачыб, сенча-гъа хыны быргъады.

— Сен «бусагъатны макъамына тыйыншлысыз тиек» болгъанынги ангыларгъа керек эдинг, шохум, алай а макъамынг да тиеклигинге кѣреди.

Киштики ачы кычырыгъындан артыкъ да бек хыны тюрсюн алыб, келиб орчуна аунады. Бир кесекден а джазма столуну тартхысындан шышаны чыгъарыб, джыйылмай тургъан тепсини аллына тартды.

* * *

Аслан кесини суйюмюн багъалы кѣрген эмда башхаланы да аны юсюнден ол оюмда болгъанларына ишек этерге юренмеген адамланы бири эди. Анга тышындан къарагъан бла, къазанлашыб, сынамасанг, алай бир уллу кѣллюлюгюн, кесин чексиз бек суйгенни эслеген тынч тюл эди. Алай а төрт-беш адам бир аууздан, «кюн дунияны сени амалтын джарытады» деселе, ол хайт деб ийнанырыкъ эди.

Чалкъысы ташха тие юренмеген Аслан анасы бла тамада эгечини аны хар атлар атламын хазыр этиб, джолундан «ташланы арытыб туруучуларындан хапары джокъ эди. Аланы кенгешлеринден кесини кѣлю тартхан вариантны сайлаб, ишин кеси бардыргъанча кѣрюнуб, пикирсиз адам, кесин къайда да къалтакъ тута эди. Кючлю джюгенни бир джаны тартыла, бир джаны бошлана туруучусун, эгечи бла анасы кенгешиб, даулашыб бошаб, Асланни атламы эртдеден огъуна бичилиб бошаса, джюгенни билек баулары анга кѣре кымылдауларын эслемей эди.

Аслан, гитчеликден огъуна техниканы суйсе да, «къуу ишни бизни кибиक्леге кереклиси джокъду» деген акъылны ала апагъа эртде сингдириб, «бал тутхан — бармагъын джалар» «теориягъа» кёрс, мал фельдшерликге окъургъа алландыргъан эдиле.

Адамланы кёбюсюне иште «къуу неда мылы» ышанла болмагъанлыкъгъа, Асланны эгечи иште «бармакъны джаларгъа» табылгъына кёре къарай эди. Къарнашы техникумну бошаб, ишлеб башлагъанлай огъуна, ала аны къралны гёзени бла кесини хурджунуну арасында чекге хазна эс ийиб кесин къыйнамазгъа юретиб юрешген эдиле. Ким бла къалай сёлешинигини, кимге къалай къараллыгъыны, кимни биргесине рюмка кёлтюрюлюгюню дагъыда алай кёб затны юсюнден кенгеш берип да тохтамай эди.

Арт джыллада Асланы юйлендирирге аллансала да, ма муну деб кишиде тохтаялмай, арсар болдула. Атасы артыкъ джер, артыкъ мал тутмай болалмайды. Аланы уа джашыны аты бла джаздыргъа излей эди.

Аслан пакъырда этген, илешген къызланы къайсысы да, ол эшитир халда, хар къуру да хыртха урулуб, сыфаты устукку-устукку болуб чачылыучан эди. Хабийни ол «тарауларындан» сора Аслан ол къызла бла саламлашыргъа да турсунмазгъа кереклисин ангылаучан эди. Эм артында бу болум Асланны эрикдирди. Байрам кюнлени биринде тенглери арасында Суратны эслеб, кёзю илинди. Сурат устазлыкъ институтну арт курсунда окъуй эди. Бир минутун бошуна ашырмаучу, иги шагърей болмагъан адамына кёз-къаш берип ышаныб сёлешмеучу, сабыр, ангылы студентка бла сёлешген, илешдирген тынч тюл эди. Алай а тенглери болушлукълары бла Аслан муратына джетди. Сурат кърал экзаменлени берип бошагъаныны экинчи ыйыгъында, юйлерин да билмей тургъанлай, бир бёлек тенглери бла Аслан Суратны алыб келди.

Аслан туугъасылы кеси оноуу бла этген джангыз иш къуру бу эди.

Алай а Асланны къууанчыны арты учхара болду. Юч джылдан Сурат бир джолда, ата юйюне кетиб къалыб, ызына, Сапралагъа къайтыргъа унамады. Тарт да кес, ур да джыкъ, эшитирге да суймеди. Сапралары ыйлыгъыб, ол бедниш иш элге билтингинчи, келинлерин ызына къайтарыргъа чабышдыла, алай а бу джол джюгенни къаллайла, къалай ары бошларгъа билалмадыла. — Сурат кесин хорлатмады. Иш элге баям болду. Адамла Сапралагъа айыб этиб башладыла.

Болмагъандында, Хабий:

— Таб атасыны аман кёзюне, бизге энди кенг бичерин тар бичсин, ол этмезлик игиликми барды, ийманы алай болсун, — деб, сейирге къараб тохтады. Асланига уа ангылатды:

— Аллай-быллай бедер, башына табмазлыгъын аягъына табханында, бурпуму къанайды? Кёрейник, аягъынгы тюбюн тили бла джалаб, чачы бла полунгу сибириб джашарма деб, кеси баш уруб келмесе, ма сен, ма биз.

— Мындан кёб джалбарыб, сыйлы башынгы сыйсыз этсенг, эшигмедим деме! Акъылы башына бир къуюлсун, орнун таныйлмай, чочургъа кюреше эсе, — деди Хабий. Ол Суратны аны оноуунсуз келтирилгенин унуталгъан да, кечалгъан да этмей эди.

Ыйыкъла, айла оздула. Суратны уа не эсе да акъылы «башына къуюлургъа» ашыкъмады.

Аллында Аслан кесин учуз этилгенге, эркиши сыйы тебленгенге санаб, Суратха кёлкъалды болуб, талайны айланды. Артда уа хар ким аууз джетдире, Суратны тюл, Асланны терслеб тургъанларында, кёлкъалдысы седиреди. Хар кимни, кесича джашауу терсейгенлени, хапарларына эс бёле, ол къаллай адамны тас эте башлагъанын ангылады. Тёзюмю бошалыб, Сурат бла тю-

беб, ариу айтыб, кьайтарыгъа кюрешиб башлады. Ол а, Сурат, дынг болуб тургъан болмаса, джумушамады.

Бир джолда, клуб аллында талай эркини чох болуб, ушакъ эте тургъанлай, сохталары да биргесине, Сурат озду. Биягъы субай джорюшю, санларын биягъынлай джыйымлы тутханы, башын, нени эсе да айырыб эшитирге сюйгенча, азчыкъ энишгерек тутханы, сабийлеге джарыкъ-ийнакълы ауаз бла селешгени — бары да Асланны келюн келтюрдю. Ол байлыкъ, ол арнулукъ бютеу да меннге аталыбды деген келде, Аслан, башын мийигирек келтюрюб, нёгерлерине кёз джетдирди. Ала да аныча, джарыб, тиширыуну ызындан сюйюшюб къараб тура эдиле.

— Оллахий, ант этейим, бу тиширыу кирлик юй насыблыды, — деди эркишилени бири, келбетли, таб адам, Асланны эслемегенча, къатындагылагъа къарай.

— Эй, джууугъум, ол юй насыблы да, насыбсыз да болуб бошагъанды, кеси уа насыбсызлай кългъанча кёрюнеди, — деб джууаб берди анга къатындагъы, бир джашыракъ къатангы адам.

— Да нек насыбсызлай къалады, джаш адам? Хар неси да ма былай болсун дегенча, ол асуулу тиширыу?

— Да чот асуулулукъдамыды?

— Недеди да? Апы джашауу алкъын аллындады.

— Кесича бир джарлыны джашауун кесиб, мыйыкъларын чюйре буруб, кюлюмсюреб айланучула да бардыла дуняда, айхай, — деди джашыракъ, Асланига кыйыгына къарай.

— Оллахий, бу тиширыугъа инджиу салгъан меннге къарнаш болгъа эди, не закон, не баш деб къарамай, къундуз ийлеуюн бериб, ууадых этиб, гёбелин атханча, гёзенге атыб, бираз сагъыш этерге онг берир эдим.

— Аллай къарнашха таралыргъа керекди деб билмейме, ёзге, юйленнгенликге, кай нени борчун билмеген-

ле, намысты эркишини джолун джюрюмегенле тубейдиле. Гёзенингде да, бир тишге илинир зат табыб, къарнын тойдурса, аллай адам хазна сагъыш этиб кюрешмез эди.

Аслан, элчилерини къатындан кетерге бла къалыргъа билмей, къыскыныкга кирди. Суусуз къалгъан суу тирменча, симсиреб, солургъа хауа джетишмегенча болуб, орнундан къымылдаялмайды. «Сизге уа не дугъжам! Джер басханны ат биледи. Кесиме джетгенни мен билеме» дерге, не кюрешсе да, ма былай деб айтырча, Суратны терслерча зат табалмады.

Хабий бла Сапра айтычу даулапы айтса уа, эркишле тую деб бетине тюрюрлюклери хакъды, аны иги ангылайды: бир-эки джолда чекгенди.

— «Бир къауум адамны кесини игилиги насыбха тергелиб къалады, аллай адамны джашауу чырмаулу болады», деучен эди анам хариб! — деди сёзге къошулмай тургъан эркишилени бири.

— Эх, джаш заманым а! Не да болгъа эди да, мени юйленмеген заманым болгъа эди, — деб ахсынды ол къатангы джаш адам, Асланнга джашыртын кёз джетдире.

Эшитмеген кибиб этиб, Аслан алагъа сыртын бурду, алай а ала аны сан этмедиле.

— Кёб-аз да айтыгъыз, хар адамны юлюшю кесине кёре болмаса, джюрюталлыкъ тюлдю, — деди къатангы эркиши.

— Да сиз сёзюн къозгъагъан тиширыуну, къаранчхача, джолуна сюелиб, кёлекке тюрюрюб тургъаны бар шойду да? — деб, юйленмеген заманына таралгъаннга битди, артхаракъ келиб, ушакъны аллын эшитмеген, сёз кимни юсюнден баргъанын артдан соруб билген бир джаш, бу элде алкъын джангы адам.

— Да къан джауамыды юйюне, джолуна кёлекке тюр-

шюрмей, джарыкъ тюшюрсе! — деб чамланды биринчи, келбетли адам.

— Къаранчхадан илгеннген эркиши — ол, таб, къаранчхадан онглу болмаз... — деб, къатангы эркиши андан сора да не эсе да айта башлагъанлай, къайсы эсе да клубдан башын къаратыб, барын да ары чакъырды.

Ала бла бармай, таша джерде кеси джангыз ары бла бери бара, Аслан кече арасына дерн айланды.

VI

Ары-бери чипирек, кийим кереклилерин излей, эллилени бир къаууму ашыгъыш кюнлеринде Хабийге чабаргъа ёч эдиле. Хабий а, бетин къаты этиб, аууз мардасындан таймайды.

— Да мен, шахарланы аулаб, ойнай айлана болмам да. Тоба, кёбюсюне, сизни амалтын, бармаз джериме барама, аллай бирни уа эслерге керексиз. Къол къыйыны чыгъарын ким да излейди. Джаратмай эсенг а, не дауум барды бочхангда! Къызгъанчдан ёлесе, табу, — деб тохтаса, кесини орнуна сени уялтхан бир джулияды.

Кимде къыз чыкъгъан, кимде — келин келген, кимде керек этген, кимде сабий туугъан — барында да бернехадек атлы хадауус адет джыртхыч ауузун кенг ачыб тохтаса, тюкенлеге къарай келиб, Хабийге тюртюлюучен диле. Хабий а джелимли батмакъчады. Къолуна бир тюшсенг, къутулгъан къыйынды, бочхангы ауурлугъундан къутулмай, андан ычхыналмайса.

Советге чакъырыб, анга эсгертилгенди, джылына экийыкъ тюл, онбир ай урунургъа кереклиси ангылатылгъанды. Хабий а, тюз урунургъа сёз бергенден ёзге, алкъын тюрленалмай турады.

Арт ала Хабий бла шохлукъ тута башлагъан Салима

бир кюн, Хабийни излей келиб, юйюнде табалмай, Сапра-ралагъа кирди. Нени эсе да кызыу сюзэ тургъан Сапра бла Хабий Салиманы эслемедиле.

— Тоба, мен джашчыкны халын таб кърмейме, тю-нене да ичиб, тамам гаж болуб келгенди, — деди Сапра.

— Кесиши кыйышы иче болур. Джангызынга илин да тур былай! Анычала андан аманланы да эте шойду-ла да! — деди Хабий.

— Огъай, тоба. Ол хадауусну юйге джыяргъа керек-ди, — деб Сапра, Суратны эсине тюшюрюб, ахсынды.

— Хо-хо, аны атасыны джаны ючюн! Айлана да джа-лына турлукъбуз анга, алай джашасын! Бир иги келин-лик хазыр эте турама санга, анам, аны келтириб къоя-рыкъма, — деб махтанды Хабий, ачы ауазын кълтюре, — мени оноуум бла атлаб да бир кърюгюз.

Келгенин билдире, сенчада Салима джётгюрдю. Ти-ширыула, ызларына бурулуб, къонакны ичгери кийир-диле.

— Биягъы анама урушама, Салима. Ий, юйю чачыл-гъан муну джашынданмы тѳреди? «Сюймеген — бал-джау да ашамайды». Болалмадыла эсе, бизни не гюна-хыбыз барды! Энди аны къарасын кийибми турлукъбуз? Алай тюлмюдю, ха-а?

— Да кесигиз биле болурсуз, джаным, — деди Хабий-ни сѳз тыймаучусун, анга айтханын — элде айланыучу-сун иги билген Салима.

«Эл а айтады, сени огъуна кюн сайын, келин деб му-ну, аллах айыб этмесин ансы, несин кѳргенбиз? — дей да чанча туруучунгу. Гюнахны андан сора кѳзюнде чѳ-бюмю барды!» — деб кѳлюне келсе да, джукъ айтма-ды. Аны орнуна:

— Насыра-Ходжаны нохунлайды, Хабий, сени юйде табылыуунг.

— Къой, Салима! Излеб кюрешнюнг алай болурму, джанамы кыйыры? — деб Хабий, джангы ышылгъач

багыр тазча, жарыды. — Ансы, от кышунча, печь башындан тшмей да джашайма.

— Алайса, хариб!.. Шахарланы аулаб-аулаб бир кыайтыучанса ансы.

Санлары кыалтырай, Хабий харх этиб кюдю.

— Огъай, бир аллах, энди ол заманла кетдиде, — деб джалгъан жарыккылыгы таныла, кукаланды ол. — Бу анам жарлыны бир келин кюллу этмей эсем, болмайды. Башха кыайгым джокъду.

— Да сизден онглу келини кимни барды! — деб осмакылады Салима.

— Ой, оу болсун ол огъесе, кишиден да онглу тют эсе! Не эте айланады кеси да? — Хабий ауазын сансыз этерге кюрешди.

— Мен этмезлик джокъду, деб айланады.

Салима Суратны юсюнден талай хапарны жармаклады.

— Да сора, бурну ташха тийиб огъуна турады десенг а! — Хабий жарыды. — Бедиш ишди ол, бедишликди.

— Ол да, дагыда, кыалгъанланы жаратмазгъа кюрешеди, — деб, ачыуун текдю Салима, «мени» дер орнуна, «кыалгъанланы» деб.

— Аны адети алайды, — Хабий да «кыалгъанлагъа» кеслерин кышду. — Алай а кёре барырбыз...

Хабий келинин табалай, Салима да ышара, талай бирни сёзю онгуна-солуна урдура келиб, кеслерини ишлерине кечгенлеринде, ауазларын тунакы этиб, чыгыб кетдиде.

VII

Класс тамада болгъаны себебли, дерсле бютеу да бошалгъынчы, Сурат, бир мадары болуб, юйге кетмеучен эди. Биринчи дерси болмаса да, эртдерек келиб,

классына кѣз джетдириб чыгыучан эди. Ол адети бла, ал перерывда дерсни аллы бла классына киргенинде, сохтала, кѣауум-кѣауум болуб ушакъ эте, даулаша тургъанларын кѣоуб, орунларына олтурдула. Ала бла саламлаша, Сурат орта тизгинде эки партаны бош болгъанларын эследи.

— Была уа? — деб сорду ол, кѣарамы бла бош парталаны кѣргюзе.

— Джокъдула.

— Ал дерсде да джокъму эдиле?

— Огъай, — деди дежурна кѣызчыкъ.

— Аладан хапары болгъан бармысыз? — деди устаз, кѣайгъылы болгъанын билдирмезге кѣуреше.

— Кѣайдам...

— Анзор ингир школгъа кѣче айланады, дей эди кѣарнашчыгъы тюнене ингирде, — деб, джашланы бири баш тѣбенине кѣарады.

Суратны бетини тюрленнгенин эслеб, Сапар кѣошду:

— Хо бир да санга! Ойнаб айтхан болур эди ансы...

— Алагъа не ышаныу барды... — деб мурулдады Зурум.

— Алагъа ышан дегенлигим тюлдю, ингир школда ишчиле окъуйдула, аланы ары ким аллыкъ эди! — деб, Сапар секириб кѣобду: — Да аны не сѣзю барды, мен бусагъат алагъа барыб келейим, Сурат Хасановна?

Сурат унамады:

— Огъай, дерсден кѣалма. Дерсле бошалсала, чабар са да келирсе.

Сурат устаз бѣлмеге киргенинде, андагъыла, лахорчу чорт кесиб тохтатыб, хар ким бирер ишге эс ийгенча эдиле. Аны эслеген Сурат сейирсинди. Хар кимге кѣзюу кѣарай, журнал тапханы кѣатында мурукку этди. Сѣз кесини юсюнден баргъанына ол ажымсыз эди. Джаш устазланы бири, Фатима Муссаевна, географ, ачыкъ сѣзлю, таукел кѣыз, бу болумну ушатмады.

— Да нек, сёзню бёлдюгюз, Салима Сарыевна, толу айтыгъыз оюмугъузну? — деб, Салиманы амалсыз этди.

— Мен, иги къыз, айтыб бошагъанма айтырымы ансы, кишиден илгениб тохтамагъанма. Айтдым да, биз адамла бла, алкъын ангысы-оюму джетиниб бошамагъан адамла бла ишлейбиз. Ол себебден, кесибиз да оюмсуз атласакъ, ала бизге исси къабдырмай къоярыкъ тюлдюле. Ма юлгю...

— Исси къабаргъа къоркъгъан отха джууукъ барыргъа керек тюлдю, — деб Фатима аны сёзюн бёлдю.

— Да кёрейик отха тебиниб кюрешгенлени къалай чырылдауларын, — деб, Салима Сурат таба кыйыкъ къарады.

Лахорну къонгурауну тауушу бёлдю. Журналланы алыб, хар ким дерсине кетиб тебретиле.

— Алан, Сурат, биз, джаш устазла, керти да оюмсуз-лукъ эте болурбузму? — деб аккыллы сорду Фатима, Суратны биргесине коридоргъа чыгъыб.

— Огъай, Фатима, джаным. Хазна оздурмайбыз.

— Сора бу къалай болду да?

— Не этериксе! Джукъ этмеген — джангылмайды. Мен терсме, джангылгъанымы билеме.

— Эскурсияны сен къурамагъанса да!

— Директор айтханлай, планда джокъду деб, мен унамай къойсам, ала чачыллыкъ эдиле.

— Ала чачылгъанлыкъгъа, «спортсменлеринг» этерлерин къоярыкъ тюл эдиле.

— Этселе да, быланы чачсам, ала ючюн кесими терслеяллыкъ тюл эдиле, джууаблыгъа тергеб.

— «Алгъа атлагъаннга джюген болуб, артха ыхтырыб кюреширге керек тюлдю, биргесине къошулуб, оюмлу нёгер болургъа керекди» деучюнгю унутханмы этгенсе, огъесс ол оюмунгдан ёнгелегенми этгенсе? — деб сорду Фатима, тенгини мыдах кёзлерине сынаб къарай.

— Унутхан да, ёнгелеген да этмегенме. Алай а школ-
ну, классны, коллективни намысы деген ариу сёзле бла
эринчекликлерин, сансызлыкъларын, кызбайлыкълары-
нын чемер джаба билгенлеге кыйнайма.

* * *

Классы Суратха шош тюбеди. Ол хаталы ыйых кюн-
ден бери классы бла аны арасына кёлекке тюшгенчады.
Не кесин кятдырыб кюрешсе да, Сурат классда кесини
алгыннгы джылы, ийнакъ джарыкълыгын ызына
кыйтаралмайды. Огъай, ол кёзюусюз экскурсиягъа элт-
генине сокъуранмайды, аллай экскурсияланы ол кёб
къурагъанды, иш анда тюлдю.

Аны джюреги кемегириб баргъан— сериуюн болмагъан
кёлкълалдыды, джашчыкъла хата этгенлери ючюн тюл,
аны юсюнден не оюм этгенлерин билдирмегенлери эмда
Сурат бла аны юсюнден сёлешмегенлери — ма олду
мыдахландыргъан.

Сурат кеси алгъа сёз къозгъаргъа суймейди. «Аймы-
сына, айыблылыкъларны ауурлугъун кёлтюрала эселе, тур-
сунла суйген заманларына дери тынгылаб. Кёрейик,
ким кёб тёзалса да. Сабийлени арасында шохлукъ, тенг-
лик да, сабийле бла устазны арасында джылылыкъ,
шохлукъ да биринчи сынау тюшгенлей огъуна, сёгюлюб,
эски къабыргъалай, оюлюб къаллыкъ эселе, анга сабий-
ле сансыз къараб къоярыкъ эселе, кёрейик».

Ары дери уа, классха кирсе, къарангыда чыракъ
джандыргъанча, джюреги джарыб, кеси да ангылама-
гъан бир таша къууанчдан учуб тебрерча кёлтюрюлюу-
чен эди.

Журналны ачыб, сабийлени тукъумларыны тизмесин
къарамы бла аулаб чыгыб, Сурат олтургъанлагъа кёз
джетдирди. Устазны, тау ёзенни кёйнунда кыйнай тур-

гъан кёзлеулеча, кюн таякъла бла сезим, оюм толкъунла ойнай тургъан мазаллы къара кёзлерине суююнуб къараб туруучу сабийле энди, аны къарамы бла тюбеширге суюмей, башларын энишге джиберибдиле.

Классны сагъышлы, сабыр къарамы бла аулаб чыгъыб, дерс сорургъа Сурат ауузун ачды, эшик да къагъылды.

— Хо, киригиз, — деб таууш эте, Сурат журналгъа ийилди. Эшик ачылыб, устазны, сабийлени да сейирсиндире, кириб, тартына-тартына, эшик артында Керим сюелди.

— Иш къолай болсун!—деб салам берди ол, классны, чыпчыкъ сюрюу учханча, юрюлюб къобуб, сын къатыб, киргеннге битиб тохтагъанларына юренмегенликден джунчуб.

Сурат сохталаны олтуртду.

— Кечикдим дейме, кечигиз. Сизге кёргюзюрге бизни районда ёсген техника культураланы образецлерин алыргъа баш агрономгъа къайтхан эдим, — дей, Керим уллу коробканы столгъа салды.

— Къайгъырмаз, бусагъатчыкъда киргенбиз биз да дерсге.

Керим, уллу коробканы ачыб, тюрлю-тюрлю ёсюмлени, аланы талай тюрлю сортларын чыгъарыб, областда биолог алимлени, къуллаукъчуланы, джерчиликде урунганланы ишлеринден, бардыргъан сынамларында сейир хапар айтыб башлады.

Керимни бу тюбешюге тамам хакъ кёлю бла хазырланыб келгени ачыкъ эди. Устаз тюл эсе да, ангылашымлы, таб айта биледи. Область селекционерлени, алимлени-затны ишлеринден терен хапарлыды. Игитда, специалистле бла быллай ушакъла сабийлени ангыларын кенгертирикдиле, дерсле бла джашауну арасында байламны терен этерикдиле.

Керим а бютеу дунияны унутханчады. Кёзбаунукчу-
лача, субай, эбли кьолларында ёсюмлюклени, герба-
рийлени сейир ойната, хар сёзюн ичинден сюйюннгени
бла джарыта, джумушакъ ауаз бла сёлешгени терен
ангылы, кенг джюрекли, уллу ич кьууатлы адам бол-
гъанына шагъатлыкъ этеди.

— Была уа—ачарыкъ музейигизге саугъаларымды-
ла, — деди ол, дагъыда бир коробканы ача. — Табал-
гъаным буду...

VIII

Дерсле бошалаб, Сурат канцеляриядан класс сагъат-
ны бардырыгъа (шабат кюн эди) чыгъыб тебрегенлей,
завуч Суратны ызындан таууш этди:

— Сурат Хасановна, классхамысыз?

— Хо, Мария Сергеевна, класохама.

— Класс сагъатыгъыз болур?

— Барды.

— Айыб этмегиз, эртдедеп эсгертирге джетишмей
къалгъанма. Юч-тёрт устаз бла мен сизге кирейик, эр-
кинлик берсегиз.

Сурат сейирсинди. Завуч, дерслеге джюрюген болма-
са, класс сагъатха кирмеучен эди.

— Мария Сергеевна, менден эсе сынамлы да, уста
да устазла бардыла да?!

— Алагъа да барырбыз, — деб ышарды завуч. Класс
сагъатда сохтала бла ачыкъ ушакъ бардыручу Сурат
устазла келиб олтурлукъларына хазыр тюл эди. Устаз-
ланы экисини ушакъларына эс бёлюб тургъанларын
къарамагъанлай сезе тургъан Сурат не дерге билмеди.
Эки бош парта кёзюне кёрюндю. Аккыллылыкъ бла ты-
нгысызлыкъ байланган джюреги кьуджур тукъум чан-
чды.

— Суйсегиз, меннге келигиз. Мен да классыма теб-
регенме, — деди тенгини алгъасагъанын эслеген Фа-
тима.

— Ашыкъма, сеннге меннге да кѣзюу келир, — Сали-
ма, сен неге кѡшуласа дегенча, Фатимагъа хыныракъ
къарады.

— Мен а неге ашыгъама, Салима Сариевна, сиз
ашыгъыгъыз ансы, сынамыгъызны берирге...

Селеке этилгенин ангылагъан Салиманы бетинден
къаны къачыб, амалсыздан ышармыш эте айтды:

— Огъай, огъай, тоба, сынам-баш излеб да кыйнал-
лыкъ тюлсюз, ёггюр тилигизге базгъан къауум.

Сурат, тенги анга эс джыяргъа заман берир ючюн
кирпиленнгенин ангылаб, келигиз деген магъанада баш
ийиб, алларында тебреди. Талай адам ызындан, Фатима
да биргелерине кѡшулду.

Класс сагъатда кѡруу окѡууну эмда классда джо-
рукъну юсюнден сѣлешиниб къалмай, хали, адамлыкъ,
ишленмеклик дегенча дагъыда башха адам шартланы
юсюнден сѣлешуу, не тюрю соруулагъа да джууаб из-
леу тогъузунчу классда адет болуб бошагъан эди. Сох-
тала уа къысха беш-он минутлукъ докладчыкъланы ха-
зырлаб келиучен эдиде.

Класс сагъатны башларны аллы бла, Сурат келиб
шиндигине олтургъанлай, дежурный классны бу ыйыкъ-
да тазалыкъдан бютеу школда биринчи орунну, окѡуу-
да экинчи орунну алгъанын билдирди (аны итогу шабат
кюн сайын бютеушкол линейкада, хар сменаны аллында
билдирилиучен эди). Андан сора сохталаны докладла-
рына кѣчдюле.

Ал эки доклад: «Сохтаны школдан тышында халиси
окѡууна къалай тийишеди» (Далхат), «Билим бла
культураны байламлылыкълары» (Зурум) сохталаны
ангыларын толду бийлеб, эс ийиб тынгылансала да, хаз-
на даулашыу кѡзгъамадыла.

Ким биледи, сохтала класс сагъатда башха устазла бола юренмегенликден болурму бу мууаллыкъ, деб келди Суратны кёлюне. Культураны юсюнден а бир кесек сёлешинди:

— Бары да алайды, тюз айтылады. Мени сартын а, культуралы адам, ол къуру заманнга кёре, терен билимли, иги халили болуб къалмай, творчеству ангылы адамды, — деди Халит.

— Сора, Халит, сен айтыудан, культуралы адам болур ючюн, бир джангы зат чыгъарыргъамы керекди? — деб сорду Далхат.

— Сёзсюз. Чыгъаралмаса да, талпыб кюреширге керекди.

— Мен ишеклиме. Бурун къарангы адамла сейир затланы чыгъаргъандыла: джырланы, таурухланы, сейир сауутланы, мюлкде керекли затланы, дагъыда, агъач сагъатла-зат дегенча. Окъуй, джаза да билмегендиле, творчеству ангылары, чемерликлери уа болгъанды. Алагъа заманларыны культуралы адамлары дерге боллукъмуду?

— Далхат, культуралы адам — ол къуру творчестволу адамды демейме мен. Сени айтханынг ол оюмгъа элтеди. Культуралы адамда, ол биз санагъан ышанладан сора да, творчестволы ангы да болургъа керекди дейме. Алайсыз джамагъат культура ёсерик тюлдю. Ол ёсмесе, замандан артха къаллыкъды да, культура культурасызлыкъгъа буруллукуду.

Халитни тюз айтханнга санады болур эди, Далхат азарлашмады. Аны орнуна ол Н. Г. Белинскийни сёзлерини эсине тюшюрдю:

— Сен, Халит, Белинскийни: «Алгъа бармагъан — артха барады, бир джерде сюелген болум джокъду», — деген сёзлерин къалай ангылайса?

— Мени сарытын, ол сёзлени культураны юсюнден да айтыргъа боллукъду, — деб джууаб берди Халит. —

Биягында мен ол магъанада айтыргъа кюрешгенлигим эди.

— Мени арт оюмун: культуралы адам—алчы ангылы эмда билимли адамды. Алай а, бусагъатда джашауну болумуна кёре, не уллу билимли адам да болгъан затны барын да — илмугъа белгили затланы — билиб босаяллыкъ тюлдю. Ол себебден ол бир затны юсюнден, бир санагъатда уллу билимли болургъа керекди,— деб тамамлады Зоя.

— Мени уа анга къошарым, — Далхат, ауазын Зояныкына келишдире, ышарды, — ол, андан сора да, хар затдан да бираз хапарлы болургъа керекди. Сёз ючюн, ма Керимни, агрономну, эсге тюшюрчюгюз. Ол джерни, ёсюмлени юсюнден къалай терен билимлиди. Аны юсюне да хар затдан кёб хапарлыды. Анга да адамлыгъын къошсанг...

Бу кёзюучюкде эшик гузаба къагъылыб, солчуун кючден ала, Сапар кирди. Ол, Суратны кёзю-башы бла кёргюзгенине кёре атлаб, ал партада орнуна олтурду. Эки партаны нек бош болгъанларын билирге не бек ашыкъса да, Сурат анга джукъ сормады.

Ушакъ джангыдан кызды.

— Мен докладыма «Адамлыкъ — джигитликди» деб атагъанма, — деб башлады Сапар. — Кеси да сизни, Зурум бла Далхатны, докладлары бла байламлыды. Мен сёлешгенден сора, ючюбюз айтханны да биргелей сюзерге керек эдигиз. Алай а хата джокъду. Мен сиз билмеген хазна зат айтырыкъ болмам. Литератураны, музыканы, суратлау искусствону неда чемерликни башха тюрлюлерини историяларын алыб къарасанг да, литератураны геройларындан сагъыш этсенг да, уллу культура, уллу адамлыкъ — ол джигитликди. Джигитлиги болмагъан адам культураны атлауучларында ёрлеб бараллыкъ тюлдю. Ол чыртданда бир затда да адамлыкъгъа юлгю болур иш эталлыкъ тюлдю. Анга литературада, джашауда да юлгюле келтирирге боллукъду. Сёз ючюн, уллу

патриотизм сезими болмаса, Александр Матросов кесини кёкюреги бла амбразураны отлу ауузун джабыб, негерлерине джол ачарыкмы эди? Огъай. Патриотизм а мен билгенден, адамлыкъ бла культураны бир бутагъыды. Джордано Бруно инквизицияны отунда нек кюйгенди? Адам улуна уллу суймеклиги ючюн! Илмуну да адам улуну джашауунда уллу магъанасы ючюн суйгенди. Гуманлыкъ—ол адамлыкъны баш бутагъыды. Не уа Джанна д' Арк. Мени сартып, бир къарангы элли кызычыкъ болгъанлыкъгъа, Францияны баш эркинлигин сакъларына алай уллу талпымаса, ол да инквизицияны отунда кюерик тюл эди. Къарангы кызычыкъны уллу ич культураны эмда уллу адамлыкъны болгъанды. Аны ол туугъан джерин суйгени бла, джигитлиги бла танытханды. Къалай улу Аппаны эсигизге тюшюрюгюз. Къарангы таулу, халкы ючюн а Сибирде къадар джилны ашыргъанды, аны да бютеу джашауу джигитликди. Уллу адамлыкъны болмагъан адам халкына алай дагъан болаллыкъ тюл эди. Узакъ бармай огъуна да къояйыкъ. Элде урунуу джигитликлери ючюн кърал орденле, медалла бла саугъаланган ненча адамыбыз барды. Ала кеслерини ишлеринде уллу культурагъа тырмашхан, адамлыкъны болгъан адамладыла, алайсыз ала урунуу джигитликни эталлыкъ тюл эдиле...

Тюзю айтама дегенча, Сапар классха кёз джетдирди. Олтургъанла уюб тынгылаб тура эдиле. Сапарны къарамы арт тизгинлеге сылджырады. Анда олтургъанланы энди эследи шойду, эки къаш арасын джыйырыб, къолджаулукъчугъун чыгъарыб, бираз мурукку эте, мангылайын сыйпады.

— Бизни арабызда культураны къуру тыш сыфатда кёргенле да тюбейдиле. Бучхакълары итиулениб, алтын тишчиклери джилтырай эсе, алтын сыргаларыны мазаллы тогъайлары къулакъланы джырыргъа джетиб тура эсе, хар бармакъда экишер-ючюшер джассы алтын джюзюк тизилиб эсе, къайдам, дагъыда аныча затланы

культурапы баш шартына санагъанла. Ол адамлыкъ-сызлыкъды. Майна, къойчу Къасым ВДНХ-ны алтын медали бла саугъаланнганды, бир джашы Салых а, кесин тюзетгенден озмай, уф-чуфланыб айланнганлы джыл болады. Джылда бир-эки ай да урунган болмаз. Хар тойда, къууанч ингирледе уа айланады. Киноланы бирин оздурмай къарайды. Дагъыда майна... — Сапар, айтыргъа бла къояргъа билмей, классны арт джанына кёз джиберди.

— Айт, Сапар, айт, — Фатиманы сабыр ауазы Сапаргъа кёл этди.

— Майна, Салима Сарыевна — устазды, бизни окъутады. Гитче эгечи уа — Пати — саудюгерчи Хабийге тагъылыб, базарлада кийим, бёрк-чёрк сата сюеледи...

Сапарны сёзюн Салиманы, шууулдауукъ шампан шышаны башы ачылгъанча, сызгъыргъан ауазы бёлдю:

— С-сен неле дейсе?.. Дж-джаш, сен неле дегенинги ангыламаймыса?

Салима ёрге силкинди. Партасыны юсюнден китабла джерге тюшдюле. Шын тургъан кийикча, Салима эки къолун да, чыналары бюгюле, кёлтюрюб, алгъа узатды.

— Сен эслемей айтдынг болур, не-с? — деб, ол, ачыулу джанган кёзлерин Сапаргъа къадалтыб, ауур солуду.

Сапар, аллында къагъытха битиб, къачхач киби кыызарды. Баштёбенлей, аллындагъылагъа къаш тюбюнден кёз джетдирди.

— Нск эслемейме? Ёзге къолундан келмеген къарт аммала, ёмюрю тюз урунуб келген адамла, эрикгенден, джаулукъ, бёрк чалышдырыб, аны багъасын да ууакъ-тюекге джоядыла. Бир къауум джаш адамла уа, къарулары, билимлери бола тургъанлай, ыйыкъланы, айланы, джылланы аллай ишледе ашыра, джаш адамланы, ала окъугъан школни, элни бетине тамгъа тюшюредиле. А кеслерин а...

— А кеслерин? — деб кёзбау этилгенча къайтарды Салима.

— Кеслерин а бирер деменгили, культуралы адамгъа санайдыла. Мещанлыкъгъа батыб тургъанлай...

Салима андан ары тёзалмады. Мария Сергеевна да, Фатима да, Сурат да, башха устазла бла сохтала да не айтыргъа да эсгергинчи, ол, классны аллына сюелиб, дуу джанды:

— Да сиз а, класс сагъат деб, элни сёзюн этерге джыйыла кёреме. Культура! Прогресс! Гуманлыкъ... Хы-ы, аллай бирденди, адамлыкъны асыры ангылагъандан, классыгъыз бедишлик болуб тургъаныгъыз...

— Салима Сариевна! — деб завуч Мария Сергеевна бла Фатима бирден айтдыла.

— Не «Салима Сариевна?» Эшитмеймисиз быланы не джаншай тургъанларын? Комсомолчула! — деб, асыры джаннгандан, Салиманы ауузуна сёз тюшмей, кёгерди. — Да сёлеширбиз артда!

Ол чартлаб коридоргъа чыкъды. Классдагъыла суу къуйгъанча болдула.

— Тынгылаб турабыз санга, Сапар, — Мария Сергеевна, джукъ болмагъанча, сабыр айтды. Сапарны къолун силкиб олтуруб къалыры келгени эсенди, алай а Сурат сабыр къарагъанында, ол дагъыда башлады:

— Айтама да, культура тыш джылтырауукълукъда тюлдю, джигитликге хазырлыкъдады. Алайсыз, адамда адамлыкъ барды дерге боллук тюлдю.

— Джигитлик этмей, тюз джашагъан культуралы боллукъ тюмюдю? — деб сейирсиниб сорду Далхат.

— Огъай. Адам гармониялы ёсрге керекди.

— Хар адам да джигитлик эгиб къалай барыр?

— Хар адамда адамлыкъ болуб да бармайды алкын.

— Тюз, ариу халили, культуралы, бош, джигитликсиз джашау бардыргъа къалай болмаз? — Далхат Сапаргъа хош болмай къарады.

— Тюз, сен айтханча, Далхат, бош, джигитликсиз, алай а культуралы джашауну орамда неда чегетде терекле бардыраллыкдыла кѳуру,—деб таукел джууаб берди Сапар.—Алагѳа джигитлик, кѳызбайлык, таукеллик, оюмлулук да керек тюлдо. Адамгѳа уа хар атламда сынау тюбейди. Ма, сѳз ючюн, Харшым эм иги сохталарыбызны бириди, алай а... тюнене алтынчы классда бир кѳызчыкѳа ол классдан бир джашчык чалдыу салыб, кѳызчык абыныб джыгылды. Кѳзлюк-чюклери арлак чартлаб, тобукѳланыб излегенинде, талай джашчык анга кюлдоле. Харшым алайда эди. Кемал чалдыуу ючюн иги огѳуна сытаргѳа керек эди. Харшым а, Кемалны джагѳасындан алыб, джаягѳына джетдирди дебми турасыз? Кѳызчыкѳла Кемалны кѳуудула, Харшым да сейирге кѳараб турду...

Уялгѳандан, джерде тешик болса, ары кирирча болгѳан Харшым, тырнагѳы бла партаны чучхѳй мурулдады:

— Кемалгѳа анасыны зырнайын тартдырсам а, айхай, Азрет Хызырович канцеляриягѳа чакѳырлык эди.

— Чакѳырса, айтыр эдинг ким терс болгѳанын! — деб, Зурум ачыулу кѳошду.

— Айтсанг а, сенсиз да Кемалны устазлары, атасы, анасы бардыла джууаб бердирирге, дер эдиле.

— Аланы алларында да берир эди джууабын. Сен а эркиши эркиши бла сѳлешгенча эталмагѳанса Кемалгѳа. Сени кѳатынгда кѳызчыкѳны хыликке этилгени — сеннге бедишди.

— Сен кесинг а, Сапар, кѳайда эдинг сора? — Зурумну тамам джебегине джетгени таныла сорду.

— Классда.

— Ол чотланы кѳайдан билдинг да?

— Терезеден кѳараб тура эдим.

Далхат секириб турду:

— Сапар, сен да кѳараб турдунг, Харшымча, не-е?

Джууаб берирге бла кьояргъа билмей, Сапар бироз мурукку этди.

— Нек тынгылайса? Билекге базыб, джумдурукъну тылмачлыгъы бла сѣлешгенни мен да сьюмейме. Алай а амалсыз джерде уа... Кемал телиликден аманлыкъ этгенди, Харшым—кьоркьакълыкъдан сатлыкъ болгъанды, сен а — сансызлыкъдан — сатлыкъ болгъ...

— Мен?... — Сапар андан ары тѣзалмады. — Устазладан киши кѣремиди деб, тѣгерекге къараб, терезеден секириб тюшгенимде, Кемал бла кызычыкъла къайры эсе да ташайгъан эдиле. Къонгурау да зынгырдады да...

— О-хо, къара сен анга! Дерсге нек кечигиб келген эдинг да сора? Кемалны уа кѣзлери кызарыб айлана эди экинчи перерывде, — деди кызычыкъланы бири.

Сапар джууаб этмеди. Далхат а тенгине ышарылыб къарады, огъай, ссенден бошнагъа кѣлюм чыгъа башлагъан эди, кеч дегенча. Класс шум болду.

Харшымны. джалгъауучдан жангы чыгъарылгъан тишмекча, бети кызыу кызаргъанды. Башы джегибди.

Сау минутну созулгъан кымсызлыкъны Далхат бузду:

— Да ма, Сапар «Культура — джигитликди» деб докладына таб атагъанды. Тюз айтады. Мен а «Харшым — кызыбайлыкъдан сатлыкъ болгъанды» деб жангылыб айтмадым. Кѣлюме келгени олду. Сатлыкъны эм аман тюрлюсю — кызыбайлыкъдан этилген сатлыкъды. Ол а дагъыда джорукъну бузмадым деб ъхтемленеди. Да, Харшым, сени катынгда хулиганлыкъ, итлик этиле турса, сен да, джууаблы болургъа кьоркьуб, бош къараб турсанг, сени да сыйынг теблене тургъанын ангыламаймыса?

— Ма аллай нѣгер бла да джолгъа чыкы! —деб ахсынды бир кызычыкъ.

— Мен бир-эки сёз айтайым.

— Айт, Сапар, айт.

— Аманлыкъ, не тюрлю сыфатда келе эсе да, ол аманлыкъды. Сатлыкъ, кыызбайлыкъ, хулиганлыкъ, сансызлыкъ эсе да — не варианты да къолай тюлдю. Къайсын этген да кесини джашаууну акъ къагъытына кир тамгъа тюшюреди. Кёремисиз, билмей тургъанлай, болум Харшымгъа «багъа» бичиб къойгъанын! Ол, джашау, хар атламыбызгъа «багъа» бериб барады. «Беш», «Тёрт», «Эки...» Ол аны ишиди. Харшымны насыбы уа, башха багъа да алырча, аллында кёб кюнлери болгъаныды. Сен, Харшым, ачы сёз айтасыз деб, бир да кёлюнг къалмасын. Этген ишинги аты айтылгъанды. А биз а,— Сапар классха сагъышлы къарады, — келигиз, Харшымны бир айгъа дружинникге айырайыкъ, ауушдурмаздан. Перерывледе школну арбазында, къалгъанла бла бирге дежурствону бардыргъанлай турсун.

Сурат, сёз къошмай, разы болгъанын къарамы бла билдирди. Заман кёб кетгенин эслеб, докладланы юсюнден арт оюмну тамамлады.

Звонок къагъылыб, устазла чыгъыб тсбрегенлеринде, нёгерлеринден бёлюнюб артхаракъ къалыб, орунларындан къобуб тургъан сохталагъа Фатима ышара сорду:

— Культура — заман бла тенг атларгъа болумлу-лукъ тюл, андан да алгъаракъ атлау болурму?

Класс сагъат бардырыб, Сурат бююнча арымагъан эди. Сылыт санларын къатдырыргъа кюреше, журналны арт бетин ачыб, сагъышха кетди. «Тобасто, меннге, къайгъы, сагъыш этерча, хаман да бир зат къайдан чыгъыб къалады эке, билмей тургъанлайыма? Ма энтда Салима. Биргесине джашагъан эгечини терс джолгъа тюшюб баргъаны хакъды. Сапар, къайдан эшитген эсе да, тюз айтады. Алай а... Салима классда тургъан кёзюуге тюшгенин кёрдюнг... Огъесе, таб алаймы иги болур, артдан айтылгъанча болмай? «Сёзчюле» деди да сирелди Салима. Энди не унутурукъ, не къурутурукъ

тюдлю. Бедишди... Сапарны кимни юлгюге алгъанын да ким биле эди?»

Суратны, джукъу арасындача, акъырын бардырылгъан ушакъла къулагъына чалышадыла:

— Зурум, ма сен адамлыкъны, культураны юсюнден сѣлешдинг. А кесинг а? Кесингден къалгъанны сан этмеген — ол неге тергеледи?

Аны айтхан Салауатды.

— Эгоизмге тергеледи, — деб Зурум шыбырдаб джууаб берди.

— Ма, ма! Эгоизмди. Ол а культураны шартларына къошулур зат тюдлю. Алайды да?

— Сора уа?

— Сора уа... не? Сени амалтын мен алгебрадан сынау ишде «экини» джохар башына чѣкдюм да къалдым.

— Чѣкдюнг эсе, джюрюшюн джарата болурса, олтур да тур.

— Сени культураны юсюнден джырларынга тынгылай, не-е?

— Кесинги улоуунгу аякъ алышына сарнай!

— Гуманлыкъны сен алаймы ангылайса? Сен алгебрадан ол тенглешиуню бир минутха этерик эдинг...

— Алан, Салауат! — Зурум ачыуланды. — Кесинги биреге буксирге тагъаргъа кюрешиб туруу а неге тергеледи? Огъай, гуманлыкъ джалкъаулукъгъа табыныу тюдлю. Билиб жъой. Керти да болушлукъ керек эсе, сен да, къалгъанлача, консультациягъа келе тур.

— Экинчи Салима Сарыевна! — деп ѳпкеледи Салауат. Сапарны ауазы чыкъды:

— Салауат, къоркъма, хомух, бизде бир трос юзюмдю барды, кел да ал.

— Нек? — деб сейирсинди Салауат.

— Да формулаланы билирге кюрешиб не этесе? Қъайсы болса да бир гуманистге буксирге тагъыла айланырса.

— Э-эх, ма бу эки-юч айда барынг да меннге бук-сирге тагъылыргъа кюреширча болмасам, мен бёрк кий-мем, — деб, Салауат алайдан жанлады.

— Алай бол! Ансы гуманлыкъ бла асыры эртде па-риш эте башлагъанса, — деб шыбырдады Сапар.

Зурум назмучугъун шыбырдаб окъуйду. «Нек шы-бырдаб сёлешиучю болгъандыла была?» — деб кёлюне келе, Сурат эс джыйыб къарагъанында, кеси башын къолларына ийиб, журналгъа къабланыб тура эди. Класс да столну тегерегин алыб сюеле.

Сурат, башын кёлтюрюб, тегерегиндегилеге ышар-ды.

— Зурум, къалай дейсе?

— Тау къуш кирик, тау башындан къарамагъан

Къайдан билсин мийикликни татыуун!

Терин тегюб, ёрню джолун сынамагъан —

Къайдан билсин — азмуд, кёбмюд — къарууун? —

деб къайтарды Зурум.

IX

Тюзю, Хабийге-затха джукъ айталмаса да, Суратны, школну къоюб, юйге чёгюб къалырына Аслан къачан да ийнанмай эди. Алай а Сурат, дунияда нени да унутуб, аны аузуна къараб, тегерегине айланыб турса, огъайы джокъ эди. Ол умутла энди бираз, джел сюр-тен булутлача, седирегендиле.

«Сеннге адам, джолдаш, джашау нёгер керек тюл, джумушчу, къуралгъан мешнача, къуру сени къуллу-гъунгдан башха дунияда джукъ билмеген, тилсиз, оюм-сүз инсан керек эди эсе, аллындан да аллайны изле-сенг эди уа!» — деб биреу, Асланны кесини сагъышла-рындан туугъан даучу, Суратны сёзлери бла терслейди.

«Да ол келгеннге уа, анга ким керек эди, деб са-

гъыш этгенмисе?» — «Ким керек боллукъ эди болуб а? Баш ие, юй неси, юйдеги. Ишчи. Джокъму эдиле ала анда? Неси джетмей эди? Айтханыбызча, юйде олтуруб, джумушчугъубузну этиб турургъа керек эди.

«Сурат адам, дагъанлыкъ этер негер деб, экигизни арагъызда джюрек джууукълукъну, шохлукъну излей эди», — дей, даучу Суратны айтханларын эсге тюшюреди. «Мен аны неден керекли этгенме да?» — деб сейирсинеди дагъыда Аслан...

Аны мураты — анасыча тишируу эди, керти, демеңгил юй бийче. Джазыу а къагъыб алды да башха тюрлю адамгъа сырындырды да сирелди. Суратны ала излеген кебге келишмегенни алгъа эслеб, къалгъанлагъа да ол оюмну сингдирген Хабий бла Сапра эдиле. Энди уа терсленген, ыйлыкъгъан да Асланды.

Суратны кечилмезлик уллу «кёллюлюгю» алгъа эсегенле да, аны къуллукъ бла, сёз-баш бла, дауур бла «юйюкджуре» турургъа кереклисин ангылатхан да ала эдиле, энди уа юйю-юйдегиси чачылгъан Асланды...

* * *

Арадан талай кюн озду. Аслан а Суратха сёлеширге таблыкъ габалмады. Келиматлагъа барыргъа—Сурат бла гъырмыр кёзююнде табсызчады, айыбды. Орамда Суратны анча сайын аллын сакълаб туруу да ушагъыусуду, башха джерде да тюбеялмайды.

Болмагъанында, не ушагъыусуз бола эсе да, Аслан Суратны школда излерге кёлленди. Анда да табалмагъанында, бираз сагъыш чачар муратда, клубха кирди.

Кюндюзгю сеанс болса да, клубда адам кёбдю. Кёбюсюне, сабий къауум ал тизгинледе, уллула артхаракъда олтурубдула. Бираз кечигиб киргени себебли,

Аслан, къарангыгъа кёзюн юрете, бир кесекни эшник артында сюелиб, сора барыб артыракъда олтурду.

Экранда кёрюннгенни эрлай айырыб къоялмай, бурулуб, Аслан къатындагъыгъа сорду:

— Неди фильмни аты, алан?

— Гамлет!

— Хым-м, Шекспирди сора.

Залдагъыла бары да узакъ ёмюрлени мындан алгъа болгъан болумгъа ангылары, сезимлери бла да терен сингибдиле. Ма Данияны принци Гамлет, ачы бушуулу аккыллыкъны тузагъында, ауур инджиулени чегеди. Тюзлюкге не аз да джарыкъ ышан себер хыйсабны излейди, оюм этеди, сынаиды, сорады, мысхыллайды. Джууаб излейди.

Зал кымсызды. Аланы ангылары, эслери да принц бла биргедиле. Башха фильмледе кюле, кёлюне келгенни хоншусуна билдире, накъырда эте олтуруучула, залда джокъча, нелерин да унутуб, экраннга битибдиле.

Джангыз Асланды тынгысыз: ол арт тизгинлени биринде олтуруб тургъан Суратны эслегенди да, аны къатына кёчерге бла къалыргъа билалмай, кыскыныкдады. «Болургъамы огъесе болмазгъамы?» «Болургъа!» — алай айтыб, Аслан, къобуб келиб Суратны къатында бош орунга олтура, шиндиклени чыкъырдатды.

— Кюнюнг ашхы болсун, Сурат!—деб накъырда ауаз бла салам берди ол, аны жангы хоншусун эслегенни билиб.

Суратны бирси джанында олтургъан устаз тенг кызы, бу кёзюде алагъа тынгылагъаны ушагъыусуз болгъанын эслеб, нени эсе да соргъан сылтау бла, туруб, арлакъда орунга, башха тенгини къатына олтурду.

Кеслери энчи къалгъанларында, Аслан сёзю кесгини башлады:

— Сурат, тюзюн айтайым, мен бу болумну мындан кёб кёлтюраллыкъ тюлме. Бу талай айда мен этмеген

сагъыш къалмагъанды. Кесими терслигимн да ангылагъанма.

— Кесингикинден сора уа кимникин ангылагъанса?

— Ма былай деб бетине къабларча, кишини терслер зат да табалмагъанма.

— Аперим!

— Огъай, сен ачуланма. Тюзю да алайды. Экибизни арабызны бузарча, ма былайды дерча, кертн уллу чурум табалмайма. Къалай эсе да арагъа шайтан кирмеген эсе.

— Адамны акъылы джетишалмагъан ишге шайтанла басыныб къаладыла. Ол адетди.

— Мен кѣлюм бла сѣлешеме, сен а селеке этесе, — деб Аслан кѣлкъалды болду.

— Мен да кѣлюмдегин айтама. Бир къауум адам адамлыкны ѳлчемлерине бойсунуб джашайды, бир къауум да, насыбха, санлаб бирле, шайтан ангыгъа кѣре джашаргъа табсынадыла.

— Ангыламайма. Къаллай «шайтан ангыгъа» айтаса?

— «Арабызгъа кирген шайтанны» ангылайса сора, ол «шайтанны ангысын» къалай ангыламайса?

— Ангыламайма.

— Сора «кѣб сагъыш этдим» деб бош айтаса.

— Биз, кеси кесибизге чурумла чыгъара, сабийле бугъунчакъ ойнагъанча эте турабыз, — тѣгерегиндегиле эшитдирмез дыгаласда, Суратха ийилерек болуб, Аслан дагъыда башлады. — Сен бла мен... кесинг билесе, Сурат, мен сени къалай багъалатхаными... Энди арбазыбызгъа джыйылмасакъ, боллукъ тюлдю. Юйюбюз да алай айтадыла.

— Къалай айтадыла? — деб, Сурат ышарды.

— Да, келинин юге джыймай боллукъ тюлсе, дейдиле. Халкъ сукъланырча бир юйдеги болсагъыз сиз,

сора ёлсек, ёлдюк демез эдик, дейдиле. Юй-бау да, мал-баш да, мешна да бизни..

Суратны хазна эс ийиб тынгыламагъанча кёрюб, Аслан тынгысыз болду:

— Сурат, нек джукъ айтмайса?

— Бир кёулагъым сенде, бир кёулагъым Гамлетдедиле, — деб шыбырдады Сурат, кёулагъын аны исси тылпыуундан жанлата эмда адамла бери эс иймесинле деб кёоркъа.

Аслан дагъыда къайтарыб, къаллай кент, мелхум юйдеги джашау кёуларыны юсюнден тизиб тебреди, алай а энди Сурат анга тынгыламай эди. Экраннга да къарагъанлыкъга, анда бола тургъанны джер-джерин юзюк-юзюк этиб илиндирген болмаса, ангысы ишни чыгын тутуб баралмайды.

«Тоба-асто, энди бусагъатда, къартланы юй-бау ушакъларындан сора, акъылында джукъ джокъду!» — деб кёлюне келиб, ол бурулуб джашха къарады. Асланны бетини профили анга мыллыкчы кёушха ушагъанча кёрюндю.

— Бизни кёрген-таныгъан бары биз экибизге зарланьрча джашаргъа керекбиз... — деб Асланны ауазы, къайдан эсе да теренденча, тунакы чыкъды.

— Сукъланырча, дегеплигинг болур.

— Хо, алай огъуна болсун.

— Нек «огъуна» дейсе?

— Артдан артха мен сени сёз урумунгу ангылаялмайма, — деди ол, Суратны соруууна джууабны орнуна. Ауазы кёлтюрюлдю. Алай а аны къарамы хыны джылтырагъанын эслегенинде, кесин эсгериб, Аслан кымсыз болду.

Акъырын кёобуб, Сурат эшик таба тебреди. Аслан да, келишгенча, аны ызындан чыкъды.

Кюзню арт айыны хыны кюнлерини бириди. Кёкню

кюн батхан джанын тутуш къара булутла кючлегендиле. Аланы туб джаны, къара билезикни учу седирегенча, энишге созулуб, джерге бауурланыбды. Джелчик сюре, булут джоппу, уллу къара джаныуар сюркелгенча, шымал табагъа сюретиледи.

— Бусагъат къуярыкъды, — деди Сурат, хауаны эркин тогъургъа кюреше. Ол Аслан аны ызындан атлагъанын, бурулуб къарамагъанлай да, сесе эди.

— Ол себебли, биз сёзню дженгилпирек ачыкъ этерге керекбиз! — деб, джаш аны аллына сюелди.

Сурат къагъытын Аслан алгъанына, окъугъанына да ишексиз эди. Солууун кыйналыб ала, башын кёлтюрменгенлей сорду:

— Мен кёлюме келгенни джазгъанма. Окъумагъанмыса?

— Окъугъанма, — деб Аслан, кесни басаргъа кюреше, тунакы айтды, — алай а оюмсуз сёзледиле, джууабсызлыкъ. Сабий чалыкъладыла ала. — Аны ауазы ачууланнганын джашыралмады.

— Оюм этиб бошар заманыбыз болгъанды.

— Да мен, мен айтхан да олду, оюм эт, — Аслан джалынчакъ ауаз бла сёзлени созаракъ айтды.

— Мен оюм этиб бошаб, алай джазгъанма, биз бир баразда бараллыкъ тюлбюз, — дегенинде, Асланны къалын къашлары бирге къошулгъаны, теренден къарагъан кёзлери ачудан джилтинлегенча болуб, терк джумулгъанлары эсленди.

Къайда эсе да кёк кюкюреб, аны тауушу толкъунлана, тёнгерей келиб, седиреди. Анда-мында мазаллы тамчыла себиле башлаб тохтадыла. Джел шылпы булутланы къайры эсе да башха джары сюре болур эди.

Джюрюшюн гузабалата башлагъан Сурат, орамда киши эслемегенинде, бираз кёл басыб, серпуюн атлады.

— Мен сени нек ачыкълу болгъанынгы билеме! — деди

Аслан ызындан джетиб, — алай а бош инджилесе. Ол бош затды.

Сурат аны не дерге излегенни ангыламады.

— Совхозну даууну юсюнден айтама. Ол бош затды. Эсинге келтирме. Мен атлагъа акт этиб къойсам, иш ты-нарыкъды. Бююн огъуна! Кеслерн ёлгендиле деб...

Асланны не дегенин энди ангылаб, Сурат, айлыкъ турмача, къып-къызыл къызарды. Алай а кесин тыяргъа кюреше, сёзлени тебериб чыгъаргъанча, бёле-бёле айтды:

— Акт? Огъай, Аслан, мениге... ол кёз бояу керек тюлдю. Кишиге да керек тюлдю. Сау бол. Ол ишни педагогика магъанасы барды ансы, сен ангылагъанча, иш къуру ахчада тюлдю. Ачха... ол табылыр... сен къоркъма.

— Не педагогика магъана?.. — деб мурулдады фельд-шер.

— Сени актынг... ол акт бла адамланы халилерин гюзеталлыкъ тюлсе, — ол, къолун силкиб, гузаба атлаб кетиб тебегенинде, аны тыяргъа кюреширге Асланны нафсысы джетмеди.

Нени эсе да эсине тюшюрдю шой эди, Сурат тохта-ды, ызына къайтыб келиб, хурджунундан бир къагъыт чырмалгъанны чыгъарды. Узалыб аны Асланны костюм-уну джан хурджунуна джибериб, артхаракъ туруб, акъырын, алай а кесгин айтды:

— Джангылыб тюбеген эдик...

Ол мюйюшден ташайгъынчы, Аслан ызындан къараб турду. Сора, тегерегине гузаба къараб, быланы сёлеш-генлерин эшитирча джууукъда адам эслемегенинде, къолу аз къалтырай, хурджунундан Сурат салгъан чыр-малгъанны алды: сагъат. Кесн юч джылны мындан ал-гъа Суратха берген сагъаты.

Аслан бир такъыйкъаны сагъатха къараб турду. Аны

кюлу ёрге кёлтюрюлюб, олсагъатдан кюч бла ийилди. Сагъатны сыныкълары джол джанында ташны тегерегине чачылдыла. Кеси уа, аягъыны къатына тюшген мияла кесекни чуругъуну бурну бла теблеб, хант кю таба бурулуб кетди.

Х

«Хар бирибизде бу къарт ибилис—Къызбайлыкъ — чёкгенлей турады. Джашыртын таягъын узата да бур-нубузгъа къагъа, сейирибизге къарай туругъа бек сюе-ди. Аны бла,—Къызбайлыкъ бла,—арабыз къалай болу-рундады иш—тыйгъылы, джаулукъ халда неда бираз шохлукъ болумда. Ким кимни джюгенде тутады—хый-лачы ибилисни огъесе адаммы? Ким кимге бойсунуб джашайды?

Ол хыйлачыды, кесин «кесинги сакълау» деген ариу сезимни формасына бёлендириб, аллай кёзбау ауну тюбюнден таякчыгъын бурнунга узатады. Анга ийнан-санг—чалдыугъа абындынг да къалдыңг. Къайдан таныялгъын, не эди ол: керти да керекли, орунлу, кесинги сакълау сезимни эди, адамлыкъны тыйгъы-лылыгъымы эди, огъесе сансызлыкъ неда къоркъакъ-лыкъмы эди?

Нафсылы, оюмлу, тюз иннетли адам Къызбайлыкъ-ны теренде мюйюшчюкде тар кюуушчукъда тугады. Санлаб бир керек кёзюуде джюрекге—сезимленн къаласына—бошлай, алагъа бу тахтагъа мыллык атыу-чу хыйлачыны джашагъанын эсге сала да, муну да ызына чёкдюре турады. Бу хыйлачыны кёрселе, башха сезимле джангыра тура болурла, эшта. Алай бла, ол да бир тюрлю, сейир къаранчхалыкъ этеди.

Сора адам, суйюб суймей да, джутлукъдан, саякы-лыкъдан дегенча бир затдан хорланыб, терслиги-гюна-

хы болуб, аны джашырыргъа излесе уа..., ол ибилисни сынджырда бек да тыяrsa... юзюб чыгъыб, гюнахлыны ачыулу, аяусуз, эбли ызлаб айланады, тырнакъларын джалкъасына джибериб, къайры суйсе, ары бурады. Аз-аз къурманлыгъыны асуулу шартларын теблеб, юйюкдюрюб, джоюб джибериб, кесине табынуучу этиб къояды. Аллай адам къуру ол джюйюсханны бармакъ бюкгенине кёре джортуб тебрейди... «Сатлыкъны эм аман тюрюсю—къызбайлыкъдан этилген сатлыкъды» деб Далхат тюз айтды. Аферим! Кимден эшитгенди эке, сорургъа керекди...».

Бу оюмланы эте, дневнигин джазургъа эси кетиб турган Сурат компатасына эгечини къалай киргенин эслемеди.

Ансарчыкъ, чабыб келиб, Суратны тобукъларына ёрлерге кюрешиб башлады.

— Ы-хы-ы, тутдумму? Энди уа беш таурух айтма-санг, къоярыкъ тюлме,—деб джююулдеди ол.

— Ансар, беш таурухну бир ингирге айтыб бошайлыкъ тюлме.

— Къалгъанын эртденбла айтырса.

— А кюндюз таурух айтылса, не болуучусун билмеймсе сен? — Сурат, ышарылыб, джашчыкъны тобукъларына олтуртду.

— Билеме, билеме! А мен кёнчегимн тешмей джатам а?..

— Кеси аллына тешилир да тас болур.

— А мен кече джукъламай турсам а?

— Не башхасы барды, къарангыда джукълаб, джукъламай турсанг да? Джукъ кёрлюк тюлсе, боллугъу бирди.

— А мен тюрреуюч бла орунга тюрресем а?

Даута бла Сурат харх этиб кюлдюле.

— Юсюнгден тешилген кёнчек, тюрреуючден ычхыналмаймыды сора, теличик!

—А... а... а мени энтда бардыла да кёнчектерим! —
деб, Ансарчык чомарт болургъа кюрешди.

—Болсун. Дагыда болгъанлыкъга уа, бирисин
тас этсенг да, айыблы боллукъса да? А сен а эркинхисе!
Мадарын таусхан Ансарчык мыдах болду.

— Алесе кзуру бир таурухчук айт,—деб ол, джукъ
этиб айыблы болгъандан эсе, джангыз таурух
айтдырыб, сыйы бла турургъа таукел болду. Эркиниге
айыблы болургъа не мадар!

— Сен олбиреуню дыгысына тюзелгенсе, ансы мени
къандырыб джашай эди кече, кюн да!—деб кюлдо
Даута, экисини туураларына олтура.—Мени эртай хор-
лаб кююучан эди.

Аты айтылмагъанлыкъга, сёз кесини юсюнден бар-
гъанын ангылагъан Ансарчык Суратха алгъындан да
бек джалыннгыч къарады.

— Къайгъырмаз, хар игилик, кзуанч алай бош,
сюйгенича, мардасыз берилиб бармагъанын билсин,—
деб, Даутагъа кёз кыса, Сурат джашчыкыгъа таурух
айтыб башлады.

Мазаллы гинджиси бла ушакъ этпуню кююуб, Ларн-
сачык да келиб Суратны тобугъуна къабланды.
Айтылгъандан хазна джукъ ангылаялмай эсе да,
ауузуна битгенди.

—...Сора Сосуркъа деген нарт батыр элни эме-
генден кзутхарыр алкыйл алгъанды. Тюнене айтхан
эдим да нарт батырланы къаллайла болгъанларын:
джигитле, кюлюле, ётюрюкню, фитналыкъны, артыкъ-
лыкъны унамагъан, пелиуанла болгъандыла ала...

Айтылгъанны хар сёзюне, ишини кеси кёре тургъанча,
терен ийнаныб, тылпыуун алмай тынгылаб тургъан
Ансарчык аны не бла бошалырын ашыгыб сакъ-
лайды. Керек болгъанлай, секириб туруб Сосуркъагъа
болушургъа чабарча, халы алайды. Беш башлы эмеген-
ни Сосуркъа амал-такъаллары бла хорлагъанын ол

эшите тургъанды, биледи, алай а дагъыда, ким биледи, не болады, не къалады... Джашчыкъ, Сосуркъаны хорларына асыры ашыкъгъандан, кѣзчюклери джилтинлей, къолчуклары къаты джумдурукъла этиб тынгылайды.

Ах, эмеген Сосуркъаны ючюнчю джубанч оюнун эталыб, салам къатышдырылгъан сууну бузлагъанын ууатыб чыкъгъандан аллах сакъласын! Ол затха Ансар тѣзаллыкъ тюлдю. Ол эмегенни сейирни къараб турады ансы, кеси тѣртюнчю амалны къураб, эмегенни гимикдирирге Сосуркъагъа болушурукъду.

Ма кесине базгъан, махтанчакъ, джут эмеген кѣлтюрюлюр, къобар оноу этди. Силкинди. Болалмады. Дагъыда силкинди... Къарыуун джыйыб, ахыр кере силкинди. Болмады. Уф-ф деб, онгсуз болуб, башы мууал салынды. Сосуркъаны ким болгъанын ол энди ангылады. Эшта, ма алай керек эди анга!

Сосуркъа эмегеннге алданыб, кесин аны къылычына тууратдырыб къояр да деб, эмеген хыйла эте башлагъанлай, Ансарчыкъ дагъыда дыгаласха кирди. «Ай, тохта, Сосуркъа, къара къюбюрню эслеб ач!»—деб чабаргъа хазырды, алай а аллындагъы, биринчиси, Сосуркъа тюл, Суратды. Экинчиси уа, Сосуркъа, ким биледи, кеси да эслерик болур аллай бирчикни, Ансарсыз да. Биринчи керемн кѣреди ол эмегенни?

Ы-хы, Сосуркъа фитначыны къюбюрю бу джол да ача билди. Аны уу джиллигин белине байламай къюучусун энди унутмай бир турса эди ансы! Ой машалла, унутмай турады!... Зорчу эмегенни мураты толмады!

Къууанч тыбырлы болуб, Ансарчыкъ сюйюмчю айтыргъа бирси юйге къарт анасына джумуллуб кетди. Аллында келишгенлери себебли, Сурат бюгече энди башха таурух айтмазын ол ариу биле эди. Лариса да аны ызындан ашыкъды.

— Асланга тюбемей турамыса? — деб башлады Даута, отпускасы бошалыб, кетерге хазырлана, энтда бир кере сѣлешир муратда.

Ол джашауун сагъынган сайын, Суратны джюрегин не эсе да бир ачы кюч кемириб башлайды, санлары сылыт болуб, уллау арыгъанлыкъны сезеди.

—Келиб башымы бездириб кетгенин айтхан эдим да!

— Андан бери уа?

— Мен ол кюн анга арт сѣзюмю айтыб бошагъанма. Аны аллында джазыб да ийген эдим, бизни джокълама деб.

Даута Сурат бла, юйдегинги чачма деб, кюрешиб тургъаны себебли, Сурат деменгилли ауаз бла сѣлеширге кюрешди.

— Элге былай аууз чайкъамды болумбу турлукъса? Ала бѣрюауузладыла.

— Таб, сарыубекле эселе да, мен ала джаратырча адам болаалыкъ тюлме. Кесими адам орнуму тутаргъа сюеме. Алагъа уа—ачха, ачха, ачха эмда джумуш. Башха джукъ керек тюлдю.

— Джашларын окъутхандыла да?

— Билимли, ангылы болсун деб тюл, гыл юзе турургъа устаракъ болур ючюн окъутхандыла. А Хабий а, Хабий? Байдан бели бюгюлген деб аллайгъа айтадыла. Юч комнатлы юйюнде эки аягъынги сугъар джер табарыкъ тюлсе хапчюкден, мебелден, сауутдан.. Ол а... Джюзюклерини ауурлукъларындан кѣоллары тала, базарланы кыдырады да айланады. Хабийге не затны сѣйсенг да сор, эки тюрлю багъасын айтырыкъды. Справочник болуб бошагъанды.

— Къалай эки тюрлю багъасын?

— Затны кесини тюз тюкен багъасы бла базар багъасын. Меннге уа экиси да керек тюлдюле.

— Керек тюл эсе, кьой, джаным. Ол сеннге бил деб кюреше болмаз эди да.

— Кесича болмагъанны аллай адам джукъгъа санамайды.

— Сен да кесингча болмагъанны джукъгъа да санамайса да! Аны ючюн кёлюнг къалмасын.

— Мен, Хабийча, кире келе да: «Айхай, элча, бир нёгерлик этер келининг болса, нек джазыкъ эдинг!» — дей, чыгъа бара да: «Айхай, элча, келининг болгъанлыкъгъа, бир джугъунга къол джетдирир адамынг болса уа!»—дей турмайма. Мен аллай, ол излегенча, болаллыкъ тюлме. Ким да къалгъан адамла кесине ушасала суюди.

— Хабийни юйю башха, юйюнг башха, нек сан эте эдинг? Аслан тынч, огъурлу адамлы да? Кёресе, аныча айны ызынгдан айланады.

— «Сюрюючулери» айлан дей эселе, айланады, не бюсюреу! Хабийге эл совет къатыла башлагъанында, мени сыртыма бугъунургъа излегенин билемисе? Советге чакъыргъанларында: «Мени къарнашим эсе—элни аллында, тер тёгюб айланыган биреу, келиним эсе, ол устаз. Биз алай, сиз къара чёбге атыб башлар адамла тюлбюз!»—деб баш алыргъа кюрешгенди.

— Сора ангылай башлагъанды да сени багъангы.

— Да нени ангылайды, ол аллы-гёллю сёлеше тургъан? Кесине кюдюргенден ары...

Даута дагъыда сауутун төбен джиберирге унамайды:

— Сейирди аны бары да сеннге былай ауур тийгени. Экеулен бирикселе, нени да кёлтюре барадыла ансы.

— Бирикселе...—Сурат ауур ахсынды.—Биригну—ол къуру бир тепсиге узалуу болмаз да. Насыбха, сеннге аллай сагъышланы этерге буюрулмагъанды.

Даута, кёлкъалды болгъанын эгечинне кёргюзюрге суймей, къарангылыкъны кёкюреги къаблана башлагъан

терезеге бурулду. Кертиди, аны Сенти уллу адамлыгы болгъан, хар адамны орнунда кёре, мийик сый бере билген, кесини энчи юй джашауун а не къадар татлы, магъаналы этерге излеген адамды. Хар адамны сыйын аныча мийик кёрс билген, кёлюн ангылаб, адамгъа дагъан бола билген тынч тюлдю.

Сент, «алаңла, не эсе да биринг джокъ эсе да, кюе-уюнг дамы джокъду?»—деб эски айтыуну тюрлендириб айта, ышара, накъырда эте, келиб отун джарыб, ары-берн эркиши кёл керекли затлагъа къараб кетиученди Келиматлада.

Аслан а... Юйюнде огъуна къабыргъагъа бир чюй урса, он кюнню махтанныкъды... Сапра да: «Мен джангызыма аллай затланы этдире юртемегенме!»—дерикди... Аны джашына сокъур сүймеклиги джашын келинине, энчи-юйдеги джашаууна кыызгъаныуда артыкъ бек танылады.

Суратны эсиндеди бир джолда юч метрлик мазаллы кюйюзню бюклеб, къагъаргъа эшикке бир чыгъар деб Асландан тилеген. Аслан, кюйюзню кьолтукъ тюбюне уруб, чыгъыб баргъанлай, Сапра, бирси юйден чыгъыб: «Оу, джашчыкъ, бу не ишингди? Елейим андан эсе! Юсюнгю халек этиб! Мен сени алаймы ёсдюргенме сора! Ах, бу эркишини къачын кёре билмеген шыртчаппалагъа къан джаусун огъесе!»—деб, кюйюзню джашындан тартыб алыб, атлауучлагъа быргъагъан эди. Сент а этдирир эди алай, хо! Эки тиширугъа эки тюрлю арну, чам сёз айтыб, ишни уа сүйгенича, табыча этерик эди...

Сурат эгечине сабыр бурулду:

—Сен, Даута, хар кимни халисинде да не ишинг барды, ала сеннге ауур нек тиедиле, дейсе. А сабийле уа, мен бусагъатда алада болсам, «да, ма, Сурат Хасановнаны къайын кызы аллайды...» деб айтмазмы эдиле? Айтмагъанлыкъгъа, кёллерине келлик эди.

— Сен айтыудан, сен устаз эсенг, меннге, сени ах-лынга, бир кыйсыкъ атларгъа боллукъ тюлдю, не?

— Тюз айтаса. Мен сени бла арну, татлы джашай эсем, сени ючюн да джууаблыма.

— Да ма ол сен ёнгелеген Аслан да кесин бизни ючюн джууаблыгъа санагъанча кёрюнеди. Сен излеген халини ала тебрегенди.

— Ол дегенинг?

— Мешна бла бир бичен ийгенди, алкъын бичени-гизни тюшюралмагъан эсегиз, муну бла кечине туру-гуз деб.

— Сора нек тюшюрте тургъансыз да? Огъай, керек-либиз джокъду, дерге билмеймисиз?

— Къайдам, анам тартынган болур.

Эки къолу бла бетин джабыб, Сурат столгъа къаб-ланды.

— Кёб турмай школ тюшюртюрюкдю бичен да, отун да. Элтсин ызына, тамбладан къалмай къайтарыгъыз!— деб джюрексинди Сурат, эшик ачытыб, анасы киргенин кёргенинде, аны аллына сюелиб.

Келимат ауара болду.

— Нени, кызым? Неге тебгенсе?

— Сиз къоярыкъмысыз тебдирмей? Кимден бичен тилеб айланасыз, шо? Нек келтиртгенсиз?

— Бизми тилегенбиз, табу? Нек этесе алтайла? Бил-мей тургъанлай, муну Аслан сизге бир атыгъыз деген эди деб, бир джаш атыб кетгенди.

— Алмасанг а? Майна, къарт атамда бичен джокъ-муду? Алгъа эдигиз, школ келтиргинчи.

— Къартха тебиниб тургъан да игмиди! — деб Келимат сагъышлы болду.

— Игиди! Къарт эсе да, ол мени атамды. Сени къа-йын атанг эсе да, мени къарт атамды!

Келимат ышарды.

— Анам, адам—киштик, сезимле—чычхан тюдлюе.
Келимат, кеси саггышына кетиб, анга хазна эс бё-
люб тышгылагъан болмаз эди:

— Не болгъанды киштикге уа? — деб сейпирсинди.

— Адам киштик болургъа излемесин дейме,—деди
тёзюмю тауусулгъан Сурат.

— Андан эсе, къабхан сатыб алсын, дейсе,— деб
арт оюмну тамамлады анасы, **чардакъда чыкырмадагъа**
тауушла эштиучюсю эсине тюшюб.

Экисине кёзюу къараб, Даута харх болду.

— Оу, къурумагъыз огъесе, къозугъанмы этдигиз.
ха? — деб, Келимат чагъылды.

— Анам, эсинги къайры ийиб сёлешесе, шо? Бичен
ни пйгенлеге къайтар, ансы боллукъ тюдлю...

— Тобаста! Бир тыш адаммы ийгенди?

— Ким адам пйсе да, такъыл эди, андан эсе.

— Кюеуюм бир гебен биченчик атханды деб, отдан
кёлекми киерикме? Бийболатны бичени кёбдю, джунчуу-
ду деб къоркъма.

Анасыны накъырдасы Суратны андан да бек чибин-
летди.

— Анам, ала алай джумушакъ кёллю адамла эселе,
эркишиси болмагъан, биченни сатыб алыб тургъан къа-
ртла бардыла, алагъа пйсселе уа! Мен а кишини «джан
аурутуун» излемсйме! Биченни къайтармасанг, мен бу
юйден къораркъма!

— Да къалай къоратайым, аурууунгу алайым? Уял-
май, къалай къайтарайым? Аллыкъмыдыла да ызына?

— Майна, къарт Джандетге бер! Кызы, джашы
джокъ, ийнек ашын сатыб алады. Юч джашы къазауат-
да ёлгендиле. Нануу алай.

— Анга совхоз тюшютюученди.

— Быйыл совхозда бичен азыракъды. Алкъын киши-
ге тюшюрюлмегенди.

— Қайдам, тоба! Айыблыгъы барды...

Сурат, секириб туруб, кийимлерин, китабларын, дефтерлерин джыйыб башлады.

— Сора, сиз, уятлыла, туругъуз былай. Мен а атамлада да тураллыкъма.

Къучагъына джыйгъанларын бир къолу бла кесине ктысыб, бир къолу бла да пальтосун къаблай, къатъ джукълаб тургъан кызчыкыгъа кёз джетдириб. Сурат чыгыб кетди.

Келимат бла Даута, не дерге билмей, талай заманы эшикке аралыб турдула.

— Бу алкъын сабий акъылдан чыгъалмайды. Абрек кызыны да къайтарайым, аккагъа айтыб, ол хадауус кюлтени да къоратдырайым,—деб, Келимат да аны ызындан Абдуллагъа кетди.

XI

Азрет Хызыровични кабинетин узуну бла кенгине уллу атламла бла ёлчелей тургъанын кёрюб. Сурат эшик къатында мурукку болду.

— Ётюгюз да олтуругъуз, Сурат Хасановна,—дей, директор кеси да ауур санларын шиндигине бошлады. — Былагъа бир кёз джетдирсегиз деб чакъыргъан эдим сизни.

Азрет Хызырович узатхан къагъытланы алыб, кёз джетдиргенинде, Суратха солургъа хауа джетишмегенча болду: классындан юч джашы ингир школгъа кечерге эркинлик тилейдиле.

— Ингир школну директору келтиргенди.

Директорну сансыз ауаз бла айтыргъа кюрешгени Суратны сейирсиндирди.

— Не этериксе, суймеген бал-джау да ашамайды. Барсынла. Игидда, къолай иш этмейдиле, алай а...

— Алай а не, Азрет Хызырович?

— Алай а, алай иги эсе да, ким биледи?

— Алай иги кыалай болады, Азрет Хызырович? Огъай, алай боллукъ тюлдю. Мен, класс тамада, кыаршычма. Ала нигир школгъа кечерге керек тюлдюле.

— Классха башха тамада айырлыкъбыз.

— Кыайсы классха? — деб соргъандан сора Суратны аузуна сёз тюшмедн.

— Сизни алгъыннгы классыгъызгъа — 9 «а-гъа».

— Ол алкын мени «алгъыннгы классым болгъан болмаз?

— Болгъанды. Кёлюгюзге джукъ келмесин. Алайсыз, класс чачыллыкъды. Биз а ол затха хо деб кыоялыкъ тюлбюз. Бюгюн юкюсю кетеди, тамбла бир бёлеги кетер... Да районуну аллында уа ким джууаб берир? Огъай... Завучха джангы класс тамадагъа адам хазырларгъа буюрулгъанды.

— Класс унарыкъмыды да? — деб сорду Сурат амалсыздан.

— Аллай затланы сормаучубузну ала биле болурла.

— Сорургъа керек эди!

— Керекли затла андан сора да болурла. Аны юсюне да озгъан ыйыкъда класс сагъатны бардырыуугъызгъа кере...

— Бир да хатасы болмагъанды бардыргъанымда!

«Аны да джетдиргенди биягъы Салима! — деб келди Суратны кёлюне.—Аймысына.»

Сёзю бёлюнюрюн сюймеучю Азрет Хызырович устазгъа сейирсиниб кыарады.

— Сизге башха класс, берейик, класс тамадалыкыны сюймеген устазла кёбдюле.

— Мениге башха класс керек тюлдю! Муну да кесигиз кыоймай берген эдигиз. Кыолдан кыолгъа атаргъа, класс тоб тюлдю.

«Ма, кёресе болумну?» — дегенча, директор столдагъы заявленнелеге кёз джетдирди.

— Башха айтырым джожъду,— деди ол.

— Мени уа барды айтырым. Бу заявленнелени менге беригиз.

— Быланы тилеклерин кѡабыл этмезгеми излейсиз, Сурат Хасановна? — директорну сууукъ кѡарамы бир-аз джумушады. — Кѡайдам, тейри. Болушлукъ керек эсе, тартынмагъыз деб, ненча кере айтханма, а сиз а....

Сагъыш этиб, директор заявленнелени Суратха узатды:

— Магъыз. Ызына келтирисииз артда.

Директорну кабинетинден чыгъыб бара, Сурат кесине урушалгъанын урушду: «Тюз айтады директор. Бир кѡауум устазла, не бош затда да болушлукъ излей, директор бла завучну джанындан этедиле, мен а... Ала бла ким кюреширикди анда? Бир ишни — окъууну тындыралмагъанла эки ишни—окъуу бла урунууну — кѡайдан бардыралсынла...»

XII

Кѡонгурау кѡагъылыб, классына тебрегенинде. Суратны санларын бир ангылашынмагъан ауурлукъ басыб, джюреги кѡысхач бла кѡысылыб тургъанча кѡрюндю... Журнал кѡолларын кюйдюрюб бара тургъанча болуб, кѡолуна кѡарагъанында, заявленнеле эсине тюшдюле. Заявленнеле...

«Сейирди, сабийле классымдан кѡачхан этедиле, мен а башха класс тамада салыргъызгъа класс разымыды, деб сорама,» — дей, классны эшигини аллында мурукку этди.

Башхала — устазла, сабийле да,—класслагъа кѡюлуб, эшикле этилгендиле. Сурат а, эшикни ачаргъа болалмай, сюеледи. Хар кѡуру ол бери кѡалай ашыгъыш, кѡууанчылы кире эди, энди уа....

Ма, канцелярияны эшиги ачылды. Дежурный устазны башы къараб, ызына ташайды. Коридорну шошлукъ бийледди. Ауурлукъ бираз седиреди. Суратны джюреги да шош болду.

Дерсни арт кёзююнде Сурат, джангы материалны бериб бошаб, юйге иш бере тургъанлай, классны эшиги къагъылды.

— Киригиз.

Киргенлени саламларын алыб, Сурат сохталаны олтуртду.

Келгенлени бири, огъурлу, сабыр къарамлы, орта джылладагъы, чалхонча эркишинди. Ол, чала-къула агъаргъан чачын сылай, устазгъа огъурлу къарады.

— Иш къолай болсун! Табсыз кёзюуде келиб, джунчутдукъ дейме. Кечиригиз, Сурат Хасановна.

— Сау болугъуз. Алай бош айтасыз. Ата-аналаны школгъа келиулери бизге къачан да къууанчды. Ары ётюгюз да олтуругъуз.

— Келиулери къууанчха тергелген насыблы ата-анала да болурла, сёзсюз. Ол сый а бизге къайдан джетсин, — деб, тиширыуланы бири артха ётюб тебреди. Бирси тиширыу а, тау ранда тар джолчукъда баргъан джолочуча, сескекли атлай, аны ызындаи ышырылды.

Мухтар кесине базгъан, ангылы эмда тыйгъылы адамны сабыр ауазы бла айтды:

— Бизден, эгешчигим, сени къолунгда Сагъит деб бир сыркыу инсан барды да, аны «игилиги» бла келгенме, бу кёзюусюз заманда.

Мухтар нёгерлерине кёз джетдирди эмда, устазны столуна джууукълаша, тиледи:

— Алайды да, бир-эки сёз айтыргъа эркинлик берсенг!

— Табу этиб да тынгыларыкъбыз, — деди Сурат.

Сагъитни атасы элде белгилн адамланы бири болгъанын эсине тюшкюб, анга эс ийиб къарады.

— Сёзню кысхасы бла бардырыгъа кюрешейим,— деди Мухтар. Биринчи айтырым, Сурат Хасановна, мени негерлерими да, мени да сениге бираз кёлкълалдыбыз барды: хапарны, бизни «джигитлени джигитликлерини» юсюнден, бизге билдирмей тургъанса. Сиз, устазла, билим бла сабийлени арасында сыйлы келечилесиз. Къралны да, бизни да, таб ёмюрню да эм сыйлы, багъалы адамларысыз. Сиз джаш тёлюню ёмюрге тыйышлы ёсдюресиз. Алай а биз да, ата-анала, сабийлени хар атламлары ючюн, аланы хар минутну къалай бла хайырландырыб ашыргъанлары ючюн джууаблыбыз. Ма алайды да, джанымла, биз «къоян — къамишге, борсукъ—тешикге» деб, нени да школгъа кюреб къояргъа излерик тюлбюз.

Ол, тюзю айтама, дегенча, устазны, классны сабыр къарамы бла сынады.

— Тюздю, тюз айтаса, — деб бегитдиле къонакъла.

— А сен а, Сурат Хасановна, бизни ата-ана борчу-буздан бош этиб къойгъанча кёребиз. Огъай, биз кесибизни алкъын аллай болумсузлагъа къошуб къояллыкъ тюлбюз, — деб накъырда халда айтды Мухтар.

Джукъ айтмай, Сурат сагъышлы къарамын сохталагъа джортдурду. Аланы бир къаууму Мухтаргъа битиб турадыла, бир къауумуну да башлары партагъа ийилгендиле.

— Алай болса да, устазны бизге белгисиз бир педагогика оюму болур эди деген акъылда, керти да терслени оюмларына тенглери бла бирге бир тынгыласакъ деб излейме мен, ансы Сагънтге къамчини табалмай турмайма.

Хар ким бири бирине соруулу къарамны джибердиле, сёзню башларгъа уа ашыкъмайдыла, сакълайдыла.

— Былайда менден уллу-гитче да барсыз, шо, айыб этмегиз, айтханымда терс, чюйре зат кёргенигиз болса.

— Айтыгъыз, Айшат, кѣлюгюзге келгенни барын да, бир да къарамай айтыгъыз,— деб Сурат, джунчугъан тиширыугъа кѣл эте, ышарды. Айшатны ол эртдеден танийды. Артыкъ сѣзню сюрмеген, джалгъанлыкъны, учхаралыкъны суймеген, этимли, огъурлу тиширыуларыны бириди.

— Джорукъсузлукъну, аяусузлукъну жѣрсем, хар къуру бир болум эсиме тюшеди. Къазауатны арасы кѣзюу эди. Эркиши, тиширыу, къарт, джаш, сабий — саулай барыбыз да къазауат этиб, фронтха болушур ючюн кюреше, кече, кюн деб замаң айыргъан адет джокъ, хар инсан джетген джеринде — ишге бирер къадама болуб сюеле эди. Мен школгъа джюрюй эдим. Эсимдеди, бир джолда, дерсден сора, классыбыз партох джыяргъа тюзге чыкъды. Кюн сайын да чыгъыучан эдик. Ингир тунакылыкъгъа дери нартох арытдыкъ. Ингирде уа, нартох тѣбелени сыртдан эннген арбалыгъа джюклеб, элге тизилдик. Арбала бла уа кюндюз, эртден къурумундан башлаб, бичен ташылгъанды да, адам, ёгюз да таякъдан атлагъысыздыла.

Биз, джашчыкъла, къызчыкъла да, дауур эте, бир арбаланы артларындан тебере, бир гюрбелеринден тарта барабыз. Алай бла бир-эки къарамдан ауаргъа, тюнкеси тауусулгъан ёгюз хырылдады да, силегейлери къуюла, мыллыгын джерге атды да тохтады. Боюнсхадан ычхындырыб, кѣлтюрем ёгюзню ийнек джегилген арбаны артына такъдыкъ: бир да къуруса да кеси тюзде къалмасын деб. Кесибиз а толу машокланы арбаны гюрбесине къотарыб беллерине тюшюрюб, джарты машокланы сыртларыбызгъа атыб,, тебретдик. Бир къауумубуз да арбаны тартадыла. Арыгъандан, белибиз, къолубуз-аягъыбыз талгъандан, хар атламы кюнден этебиз. Санларыбызны хар кесекчиги бирер-башха ынгычхагъанча, алай кѣрюпеди. Ийилиб, къарышыб баргъан къолунг бла аягъынга болушурунг келеди. Солуу-

унг тыйылады. «Олтур, олтур, дып деб бирчик солу!» — деб, джер кесине тартханча этеди. Устазыбыз, джаш кызычкы, ол да бизден да бек арыган болур эди алай а, билдирмезге кюреше, бизге кёл эте, болушуб келеди. Джерге уа бир качанны тюшюрмейбиз — хар бюртюк алай багъалыды. Биз аны иги билебиз. Къазауатны заманы — ол адамны ангысын терк бишириб къояды.

Алай бла, аманны кеминде элге джыйылдыкы. Бюгюн кирик эсимдеди, бригадирни, чачы агъарган чалбаш тишируу, бизни кёрюб, кёзлери джыламукъдан тола, ах, беш-алты иги аты болур эди, иги саган, деб ахсынганы...

Класс, чибин джызылдаган эшитилрча, шумду. Олтурганла сагъышы тынгылайдыла.

Айшат, кесек сагъыш этгенден сора, сёзюн созду:

— Да мен, биз озган алапат эдик да, бизнича ким болалсын, дегенлигим тюлдю, тюз ангылагъыз. Мюлк... джамагъат мюлк — ол джамагъатны къаруу, кючу, тери бла суугъарылыб ёседи. Аны ангыларча, билним, ангы сизде да бардыла. Ангыларгъа сиз да борчлусуз. Да кесини борчуу, джамагъат мюлкню намысын кёрюрге мен ёсдюрген джаш нек юреналмай турады?

Айшат, соруууна джууаб сакълай, ангылы кёзлерин джумаракъ этиб, олтурганлагъа сынай къарады. Ала-ны сагъышы ийилген башлары кёлтюрюлмегенинде, соруууна кеси джууаб берди:

— Огъай. Хар атламыбызны багъасын ёлчелей билирге юреналлыкъбыз. Юренирге борчлубуз..

— Айхай, бир къауумланы алайгъа базымлары джетсе уа!—деб, Мухтар ышарды.—Билемисе, Айшат, бир къауумлагъа, таукеллиги болмаган, кызыбай адамлагъа,—ангысызлыкъ таб арамлыкъ этеди. Ангысызлыкъны сыртында ташагъа бугъунуб къалыргъа таб

болады. «Билмей этдим», — деди, иш тынды... Мен кирледим, сен ариула...»

Бал четен кыозгалгъанча, класс ауур болду.

Джашла кызыла да бирден сѣлешиб, джукъ ангылашымазча, дауур бекден бек ѳсюб башлады. Кимлени эсе да табсыз тиеклери басылгъаны ачыкъ эди.

— Джюрекинн джелпеклеринн керек кѳзююнде эркин джиберирге кыоркымазгъа керекбиз, — деб ышара шыбырдады Мухтар стол кыатында сюелиб тургъан Суратха.

— Аймысына.

Мухтарны джашы Сагъит, алашаракъ, саубитген джашчыкъ, башла бармагъы бла партаны ышыгъанын тохтатыб, сѳз берилиринн излей, кыол кѳлтюрдю. Кесиде, Сурат аны эсегинчи огъуна, секириб кыобду.

— Сиз... биз кесибизни бир иги иш этгениге тергеб турадыла дей эсегиз, джангыласыз.

Класс, тыйылыб тургъан сууну аллындан бедженни алгъанча, бошланыб, хар ким кыол кѳлтюрюб башладыла.

— Биз сизге сагъыш этерге кѳб замап бергенбиз. Тюбегенинн аллында кѳзлеригизни уятлы джумгъан бла махтауму излейсиз? — деб, кѳзлерин джана, Зурум Сагъитге битди.

— Да мен айтама да махтаугъа санамагъаныбызны, — деб мурулдады Сагъит.

— Кѳблук санда сѳлеширге таб болур дейме!

Сагъит джууаб бермедиде.

— Анзор, сен а нек тынгылайса?

— Аны атасы белибауну тылмачлыгъы бла сѳлешинрик болур, эшта, аны бла. Алкынн хапары джокъду ансы. — деди Анзорну анасы.

Анзорну бети гугурук кикириклей кыызарды. Джерде тешик табса, бусагъатда анга сугъулургъа кюреширча болду.

Далхат сёз алды.

— Джолдашла! Мени сарытын, барыбызда да барды терслик.

Аланы экскурсиягъа бизни бла барыргъа унамагъанларыны чурумун билирге керек эдик. Алай а бизни терслигибиз быланы терсликлерин аз этмейди, — ол Анзор таба башын силкиб кёргюздю. — Ол бир. Экинчи терслигибиз а — эндиге дерн бугъунчакъ ойнай тургъаныбызды. Биз да тынгылайбыз, ала да тынгылайдыла.

— Мындан ары алай болургъа мадары джокъду! — деб Сапар аны бёлдю.

— Мен айтыркъ да олду, — деди Далхат. — Болду энди. Классны аллында джууаб берсинле да, анга кёре сёлешейик.

Мухтар бла Сурат бош партагъа барыб олтурдула.

— Биз классны сыйы бла ойнаргъа кишиге эркинлик бераллыкъ тюлбюз, — деб къошду Далхат дагъыда.

— Кесин классдан уллу кёргенни уа — джолу мамукъданды! — деб кычырды Сапар.

— Сапар, сабырынга таш байла! — деб ачыуланды Зурум,

Терсленигенлеге тенглерни къаты сёгюм саладыла.. Ала ючюсю да баш кёлтюрмейдиле. Кирпи джыйырылгъанча, кефлерни алайды: не ич, не тыш болумларын кёргюзюрге излемейдиле. Суратны инджитген ол хыйсабды. Аны юсюне да, ол заявленнеле.. аланы не этерге керекди? «Ах, эртдеракъдан билиб, кенгешмегениме къарачы.. Фатима бар, партбюруну секретары бар— Хабибат Халитовна.., Директорну, тура туруб, джукъну заманын оздуруб айтычу бир чюйре кылыгы барды. Кёб джат да бек чаб, деб...»

Анзоргъа сёз бердиле Анзор а, суу уртлагъанча, ауузун кысыб, сюелиб тургъа болмаса, джукъ айтырышаны джокъду.

Халит сёз алды:

— Анзор бла бирси экисини энди айтыр затлары джокъ эсе, келигиз, аланы халилерин бютеу школнү комсомол джыйылыуунда сюзейик!..

— Тюз айтады!

— Алай болсун!

Анзор, юсуне сууукъ суу бюркюлгенча, джыйырылды. Башын кёлтюрюб, классха джалынчагыракъ къарай, сёлешиб башлады:

— Да биз сёлешмейбизми дейбиз? Терс этгенибизми билмейбизми? Тюзетир джанындан кюрешибиз. Кесибиз да энди ангылагъанбыз... Биз атланы орнуна саллыкъбыз.

— Къалай этиб?

Анзор, айтайыммы деб сора, тенглерине аккыллы къарады.

— Ишлеген этерикбиз.

— Къайда?

— Совхозда.

— Къачан?

Анзор дагыда тирелди, алай а анасына къараб, кыошду:

— Ингир школда окъуй, кюндюз ишлей.

Къобуб келиб столдан аланы заявленилерин алыб, Сурат классха кёлкъалды къарады:

— Огъай, шохларым, алай джарамаз. Сиз, ма быланы джазарны аллы бла, мени бла, тенглеригиз бла кенгеширге керек эдигиз. Бу да бир джангылычыгызды. Экинчиси, сизге ингир школгъа къачаргъа кереклиси джокъду, тенглеригиз бла окъугъуз. Дауланган сизден тюл, менден дауланады, мен тындырырма...

Класс бнягъыналай дауур болду. Къонакъла кенгешиб башладыла. Ахырында эртденли джукъ айтмай тынгылаб тургъан Мухтар сёз алыб сабыр ауазы бла дауурну тохтатды:

— Мени джапгыз бир кьошарым,—деди ол,—Сурат, энтда биягъы бизни джууаблылыкдан кери этмегиз. Сиз тюл, атланы багъаларын джашла кеслери тындырсынла. «Бусагъатда биз, ата-анала, аланы орупларына, тындырайыкъ да, ала ишлей билгенлери бла джууарла терсликлерин. Джай ишлерикдиле. Ала кеслерини хаталарына кеслери джууаб бералмазлыкъ джашла тюлдюле.

— Тюз айтаса, Мухтар, сау къалгъын,—деб, бирси кьонакъла разылыкъларын билдирдиле.

XIII

Тюлкуюлене, ууакъ ышара келиб, Хабий къарнашыны къатына чёкдю. Апы келиую кзуру да бир иш, сёз къайгъы, оноу бла болуучусуна юреннген Аслан джанлар кёл алды. Алай а Хабий джибермеди.

— Айтама да, бир къауум адам, къакъ-къукъ эте, Аппий харсха тюзелгенча, иш бла юйню арасында чабышыб айланыган болмаса, юсюм-башым дей да билмейди. Сен да алагъа ушаб бара болурса дейме, джашчыкъ?

Асланны бюгюн кюн кюню тюл эди. Заманында ишде табылмайса, ишге ат башындап, чола къарайса, малчыла бла дюргенсе деб, эртденбла директор тюгюн чюйресине сылаб ийгенини татыуун ол энтда унутмагъан эди. Директоргъа мындап ким тарыкъгъанын къайдан билалсын ансы... Апы юсюне да бу Сурат...

— Юсюнг амапды, джашчыкъ, джапгыртайыкъ. Ма бу сейирлик джюн кёлекни сеннге алыб келгенме. Дуния быллайны джер тентериб излейди. Багъа да тюлдю, ма кийчин бир,—дей Хабий сумкадан кёк кюлан джюн кёлекни чыгъарды. Хабий джукъ келтирсе, кесинникилеге огъуна тапг кесек багъа кюшуб бериучюсю эсине тюшюб, Аслап:

— Ачха анамда болур,—деб мурулдады.

— Хы-ы, энди мен да билмей эсем кимде ачха болуучусун! — деб, Хабий къярнашына кёлекни кийдириб кёрдю.

— Айтама да, ма былай болсун дегенча! Бетинге былай таб джарашхан. Ол къяу боллукъ юсюнг-башын дей да билмей эди. Анам!.. Адамгъа сыфат берген — кийимди!

Сапра, ашарыкъ эте тургъанын къяуб, кириб, эшик артында сюелди.

Ол алашаракъ тыкъ тиширыуду. Алкъын къярт болмагъанлыгъына, къяшы-джайы да чачын-башын, бутун-билегин ачмай, чырмагъанлай тургъан бир инсанды. Бир джаш тиширыуну джалан баш неда чындайсыз эследи эсе, аны ёмюрде кечерик, унутурукъ тюлдю. Аллай тиширыу, аны кёзю бла, барыб тохтагъан уятсызды, бедерди. Дженгсиз неда къысхадженг чепкенли къызны эслесе, таб, ол тиширыудан, ол къыздан намыслы да, адебли да дуняда джокъ эсе да, «ах, мени джаууму юйюне кирсин, ол намыссызды». Къысха чачлы тиширыула, Сапра айтыудан, «бу дуняны берекетин къярутхан шайтанладыла».

Эркишиледи да бардыла Сапраны нчи тутмагъан къяуумла... «Немеланы неме юй бийчесине» «эй, сапра айтама да», демей, «ол деб сёлешмей, атын айтыб сёлешеди, джауум эшитсин аны!» Хабекир «къяйынлыкъ келлик къызтеке» суу алады юйюне, челеклени зынгыр-дата, орамда краннга барыб. «Ол бедишлик, бойнумады, кёпчегине, кёлегине кеси итну урмай эсе!».

Хошшуларыны джашы Науарны уа, кесини эки-джыллыкъ джашчыгъын къяйнуна алыб, орамда юй бийчеси бла бирге баргъанын кёргенли, Науардан «ит-деп чыкъгъанча, кёлю чыгъыб, энди ол адамын кёрюрю-зат келмейди». «Аллайланы кёрюб, тиширыула джоюлмай да не этсине! Ансын да иги да турадыла!»

Неуа бирси хоншусу... Ол а чырта бедншлик болуб турады: «Гарадскойлача, ол сухой джашы бла келини ингир сайын киногъа бирге барадыла. Ала орамда, ким биледи, таб, къолтукълаша да болурла. Биргелерине бир нёгер къоша да билмейле».

Сапраы бир кёл басханы: ол кесини сабийлерин алай юретегенди. Къызлары, Хабий бла Зулий, орамгъа джалан башлай ёлмей чыгъарыкъ тюлдюле. Аслан а «хо бир да сапга, барыр да суу алыр орамда крандан! Сакъла!»

Сапра муну барын да иш этиб келини бла джашына эшитдире айтыучан эди.

Келини, Сурат, аллында «джашны бираз буза да башлагъан эди, алай а Сапра, насыбха, экисин да заманында юретген эди «намысны, сыйны сакълаб, хар ким орну бла джюрюрге!».

— Анам, джашынга бир къарачын. Къууат-сыфат салыб къойдум да! — деб кюлюмсюрей, кёлекни багъасын да огъарыракъдан сермей, Хабий апасыны аллына сюелди.

— Игид. джашым, игид! — Сапра, къойнуна терен узалыб, бочхасын излеб башлады. Ол бу къызындан бираз къысханы себебли, аны оноууна кёбюсюне, джаратса джаратмаса да, бойсунуб къоюучан эди.

— Анам, тогъуз киши оноугъа бардыла да, джангыз алашаны ашсыз къойдула деб, энди былай этимби турлукъбуз? — деб башлады Хабий.

Сапра Хабийни сёзюн джешил ангылаучан эди.

— Къайдам, мен а, дыгалас эте, тил джаууму тауусдум.

Сёзюю теренге кетерин сезген Аслан, заманында иште болургъа сёз бергени эсине тюшюб, къачар къоянча, сескекли болду:

— Аны къоюгъуз да, тонуму берн узатыгъыз. Кеч этеме.

— Хо, хо, сен алай джан солуу этиб мыллык атмасаң да, джукъгъа от тюшмез, сабыр бол.

Аны буйрукълу ауазы Асланны эрлай мууал этди.

— «Бычагъымы билей-билей миз этдим, Айджаякны тилей-тилей кызы этдим», дегенлей, билеме мен сени къарын ауруунгу, джашчыкъ. Энтда «анга» барыб табынган хапарың барды. Болду энди! Хар барыбыз бирер-экишер кере баш урдукъ, гюнахдан чыкъдыкъ. Артда башын тартар, хариб, кеч болур ансы. Мен а бир сейирлик затчыкны хазыр этиб айланама... — деб, сёзге кызыннгандан санлары сенткилдей, тён-тёгерек кука кёзлерини хыйла ойнатды Хабий.

— Юйю кзуругъан, бизни кишиден да хапарыбыз болмайды, бизни уа хар небиз да элге баямды. Былай чыкъсанг, ий, келинигиз бла не болдугъуз, деб, халкъ аны сорады,—Сапра, кесини сёз этгени кёлюне джетмей, элден тарыкъды.—Сют кибики, уюб тургъан юйюмю сёзге кююб... кёз боллукъ!

Асланны алагъа бош, керексизленни сёлешмегиз дерге базуючу адети джокъ эди, тирмен ташладан чартлагъан бюртюкча, эрлай башын алыб къачаргъа кюрешген болмаса.

— Огъай, джанымы кыйырлары, болур болду, бояу сингди. Мени тёзюмю тауусулду... Тюнене ол джаргъакъ Шаша, тюкенчи кибикиге айтама, не айтханды, бир эшитгеегиз сиз, туура тарс деб атылыр эдигиз!

— Не айтханды ол а? — Сапра тынгысызланды.

— Бир игиними айтырыкъды! Неме дейди... «Сиз, дейди, кыйын адамласыз. Ол алакат адамчыкны аякъ орунсуз этгенигизни джаратмай турама. Анга илиниб турмасагъыз, негиз джетишмей эди?! Ол алакат затчыкны кимден неси ким эди?» деб тохтады, сылыкъ зат.

— Сен а не айтдың да?

— Да мен а бир аруу сёзмю айтырыкъ эдим! «Да

кыйыплык келемедн джанына, аяк орунсуз болмай, аяклары орну бла баса билсе»,—дедим.

— Ол а?

— Ол а не? Да керегин келтиргенинде этген бернеси сен огъуна джерге атыб теблеген шойса да, джаратмай, деб, кёзюме битиб турду, а кыыз.

— Теблемеген шой эдинг да? — деб, Сапра Аслан таба кыйыгына къарады.

— Теблемегенем! Чепкенлик кибикчигин алай бош орунга атыб кыйгыан эдим. Келимат сокъургъа сохта тутдургъанча этгенлигине, менде бет деб да бир зат барды, айхай!

— Бирге мингин кышуучулагъа минг налат болсун! —деб ачыуланды Сапра.

Аслан алапы эки бетли сёлешгенлерин, алай бла кеслерин да, муну да тазаларгъа кюрешгенлерин сездн. джукъ а айтмады.

— Да не этерикбиз! Къарнашым сау болсун ансы. анычала ой-уой, кёбдюле. Кете билгенине табу этиб да кыояйыкъ, ансы бир кыауумла, анычаларын сюрюб кыстаялмай, палахха кыаладыла. «Ит юрюр, джел сюрюр» деб, биз да баш мадарыбызны этейик. Джангыз джашыбызны он кере юлендирсек да, кыарыуубуз дже-терикди. Кызма деген а—ой-уой!

Бу «ой-уой» деген сёз Асланы ачыуун кыозгъайды.

Этда ол сёзден тёзюмю тауусулду. Алгъаракъ джыллары болсала, ол алагъа кышулуб, берне-быстыр чотну кыадалыб сюзерик эди. Ол адетле анга джашау-ну бир багъанасы кибик, адамгъа берилген сыйны ёлчеси кибик кёрюнюучен эдиле. Энди уа, бу арт эки юч джылда, Суратны кючюнден, талай затха ишекли бола башлагъанды. Алай а... анга не джетеди ансы...

— Анам, кыабарыкъ бер муну! Кетейим.

— Ма болду бусагъат, эт бираз гыртчыракъ эди да. Хингкелден кыуайым.

— Тохта бир, анам, къуярса.— Хабий анасына хыны къараб тохтатды.— Салиманы эгечин къалай кѣресе, джаратамыса?

— Къайдам, иги да танымайма. Джашчыкъ да таныймыды, къайдам?

— Да мен таныгъан джетмеймиди экинге да?

— Эслеялмайма, — деб сагъышланды Сапра.

— Ай юйюнге, Пати деб, Салима меннге къошуб сатыугъа ие турду да кичи эгечин. Бернесине-керегине кеси къарасын, мен джетишдиралмайма, деб тилегенинде, биргеме джюрюте тургъанма. Къалай эсгералмайса?

«Къызым, айтама, келиним, эшит», — дегенлей этиб. Хабий Аслан бла анасына кѣзюу къарады.

Асламны кѣзюне Сурат кѣрюндю. Эртден сайын арт герезени кенгине ачыб, кѣкюрегин кериб солуй, узакъгъа къарай сюелнучюсю, хаман мангылайына тюшерге ёч чач джоппусун узала да ёрге эте, джау хычинча къызарыб чыгъыучу кюн таба къараб ышарыучусу эсинне тюшдю. Джассыда уа, сауут-баш джыйыб бошаб, отоугъа кирсе, столгъа китабын, дефтерин джайыб олтуруб, бетлени акъырын аудура, уллу юйге эшитилмезча, мурулдаб джырлаучан эди...

— Алай тунакы джырлаб нек тураса? — деб соргъанында:

— Арыгъанымы чачаргъа! — деген эди...

— Къайдам, тоба, джашчыкъгъа да бир сор, — деди Сапра къызына, джашы къатында олтуруб тургъанын эслемегенча.

Аслан къара тынгылауну бергенди.

— Эй, сиз да бир адамласыз!

Тѣзюмю тауусулгъан Хабий, ол сѣзлени хыны быргъаб, секриб къобду.

— От къошунлача, былай чѣгейик да турайыкъ сопра. Бир кере, кѣкден джулдуз алабыз деб, макъа тут-

ханча этгенбиз. Энди оюм этер заманыбыз болгъан болур, эшта.

Аслан иги эс иймегенча кёрюб, Хабий бютюн да кызыды:

— Ий, сизге керек тюл эсе, мен аурумагъан башымы нек аурутама, ха? Мен да сизге иги деб кюрешеме ансы, ишим болмаймы айланама!

Аслан туруб аш юйге кирди. Къарнашы аллында тынгыласа да, таб, огъай десе да, артда была айтхандан чыкъмаучусун билген Хабий, анасына дагъыда нелени эсе да шыбырдаб, чыгъыб кетди.

XIV

Эл библиотекада иигиргиде адам көб болуучанды. Ишден къайтыб, клубха келген джашла, кызла, ишден чыгъыб чачылыб баргъан устазла, тамада классны сохталары, агитаторла, эл клубну активи бла тюрлю-тюрлю кружокланы членлери библиотеканы джеигил-джеигил джокълаучандыла. Ала окъургъа кптаб аладыла, газетлеге, журналлагъа къарайдыла, окъуу халда ушакълагъа кёшуладыла. Таб, тюбешиу, диспут-зат къуралмагъан кёзюуледе да сёлеширге, даулашыргъа тема табадыла, бир-бирине джангы хапар билгенлерин айтадыла.

Библиотекачы Зухра ишини эбин билген, тамам къанынджанын аямай ишлеген джарыкъ кызычыкъды. Къуру Зухраны кюле тургъан джумушакъ кёзлерине бирчик къараб, ауазын эшитиб кетер ючюн келгенле да тюбейдиле. Алай а Зухра кесин ким бла да джарашыу, сабыр тутады, чамы-накъырдасы асыры озгъан джаш-къуш чыкъса да, ачыуланмагъанлай, хыны дюрген сёлешмегенлей, ушатмагъанын ангылатыб, уялта биледи.

Ма бюгюн да Зухраны аллында талай джаш адам.

Къыз, джаш да бар. Зухра, аланы айтхан китабларын излеб табыб, карточкалагъа джазыб кюрешеди.

— Сухомлинскийни шахар библиотекадан келтирирме, ансы бизде джокъду, — деди Зухра,—заявка берир-биз.

— Болсун, эгечим, сау бол!

Сурат, таныш ауазгъа эс бѣлюб, башын кѣлтюргенинде, Керим, ызына бурулуб, джарыкъ саламлашды.

— Сурат Хасановна, сиз мени керти да педагог этиб къояргъа башлагъансыз, — деб, ол къолтукъ тѹбюнде китабларын Суратха кѣргюздю. Педагогикадан, биологиядан да алгъанды китабла.

— Амал неди, хар адамда да бирер кесек педагог-лукъ болургъа керекди. Быланы окъусанг а, сенде кѣбюрек боллукъду, — деб кюлдю Сурат.

— Къайдам, тейри, менден къолай устаз чыгъарыкъ болмаз.

Ала терезе табада бош столгъа олтурдула. Къалгъанла да шыбырдашыб лахоргъа кетиб тургъанлары себеб-ли, сѣлешиб кишиге заран болмазларын биледи.

— Бир сейри, мен кесим да алгъындан эсе энди хар затха башхаракъ тюрлю, кесими халиме, ишиме да бир тюрлю бир джууаблыракъ къарай тебругенме, — деб сей-ирсинди Керим.

— Алгъын меннге эм баш—ишни этиу эди, энди уа—къалай этиу, ма ол баш затча кѣрюнеди.

— Юретиу — бир джаны бла да юрениудю.

— Кесим эки бѣлюнѹб, бирим бирими хар атламын сынаб джюрѹб башлагъанды. Былай бир... ызымдан къалмагъан къарауулча... Тынгысыз, кечимсиз зат... Тынгы бермейди...

Сурат джарыкъ кюлдю. Керим айтханла анга иги таныш сезимле эдиле.

— Ангылайма. Адамны устаз этген — ма ол къарауу-лу болурму, Керим?

— Болур. Таб, адам этген огъуна да...

— Алай а, айхай, къараууллукъ этиб, тынгы берме-
геннича, кенгеш, оюм да бере турса, иги боллукъ эди
Не?

— Къайдам. Алай болса, биз кесибиз оюм, сагъыш
этипню къоюб, анга тахтаныб къалсакъ, джууаблы-су-
уаблы да биз тюл. ол боллукъ эди, биз а... роботлагъа
айланыб къалмазмы эдик?

Сурат анга сагъышланыб къарагъанында, Керим
ыларды.

— Сурат, биз кесибизден айырылгъан, кесибизни
джартыбызгъа. — Сынычы къараууллубузгъа — тышын-
дан кошулгъан бир киши адамгъача эте турмайбызмы?!

Керимни джумушакъ, алай а керти джюрегинден
сабийча кюлгени Суратха да джукъду. Джюрегин ак-
кыллылыкъ, сагъыш, инджиуле талаб тургъан Сурат,
несинда унутуб, кюле, аны ангылы, сабыр кёзлеринне
къарады. «Сейирли, бу адамы кёзлеринде не айтыры-
гъынг джазылыб тургъанчады. Сен айтмасанг да, джю-
регинге ачыкъ къараб, хар затынгы да ангылай тура-
ды.»

Къалай башлагъанын кесн да эслемегенлей, Сурат
негеринне арт ала ише болгъан чюйреликлеринден, не-
ге сагъышлы болгъанында ханар айтыб башлады. Са-
лима бла тиклигини, класс сагъат бла джыйылыуну
юсюнден тизди.

Сёзюн бёлмей, башына чыпасында бюгюлген би-
легин тиреу этиб, Керим къарамын кёлтюрмей тынгы-
лайды.

— Мухтар-зат тюз айтхандыла. Мени сарытын,
сабийкликден чыкъгъан, уллу болуб да бошамагъан
джашчыкълагъа, этген ишлеринне джууаблы кеслерин
эте, бир джаны бла да болушхан игиди. Ишлерле джай.
Къайгъы этмегиз, Сурат.

— Айхай, Керим, джайгъа дерн талай ай барды. Асыры узун болджал болурму?

— Нек?

— Ары дерн джашчыкъланы бу пшлерине джууаблылыкъ сезимлери, ыйлыгъыулары унутуллукъ болур.

— Болур.— Керим сагъышланды.— Айхай, кесигиз айтханлай, алагъа ингир школгъа барыргъа кереклиси джокъду.

— Керим, къалай кѐлюнге келеди, ала атла бла нек кюрешген болурла? Эришнуле, спортдан-затдан дегенча, школда бардырыладыла да?

— Билемисе, Сурат, тамада класслада заманымда мени да керти, уллуладан артха къалмазча, уллу джаш болгъаным танылырча, аллай бир зат этерге кюсегенлей туруучан эдим. Спорт эришнуледе хорламла менден онглуракъладан озмай эдиле...

Онгула уа, хазнамыды, хар классдан кесек, юч-тѐрт адам. Къалгъан кѐбчюлюк а, менича, орта къауум. Кесими бир затда кѐргюзюр ючюн... Ол джылладагъы, ол болумдагъы джашчыкълагъа джангылыргъа тынчды.

Сурат ангылайды Керимни оюму. Ол къауум джашчыкъла, кызычыкъла не джангыладыла, не хар пеге да сансыз къарамны ташасына бугъуб кюрешедиле. Алагъа къалай болушхун.. бир джаны бла бир фахмулары ачылмагъан, спортда хорлам атлауучлада къолай ѳрлеялмагъанлай, алай а кеслерин кѐргюзюрге кюсеген, кеслерин излеген къауумгъа?

— Спорт бла кюреширге керекдиле, алай а ала хорламны башха затда табаргъа болурла...— деб Керим Суратны оюмуна къошады.— Ким биледи, кеслерин не де табарла?

— Мени оюмум бла, бусагъатда огъуна, талпыгъан къауумгъа кюнюне эки-юч сагъат ишлерча болум табылса эди... дерсен сора.

Биразны сагъыш этиб, Керим айтды:

— Иги оюмду. Энтда сагъыш этерге, адамла бла сёлешиб кёрюрге керекди. Кёрюрге боллукъду... Кёрейик...

— Бизде тюрлю-тюрлю кружокла ишлейдиле, — дди Сурат, — алай а алагъа хар классдан бир бек талпыгъанла, эки-юч адам къошуладыла. Хар классда кёбчюлюк, орта кёбчюлюк анда да орунлу болалмайды. Кружокланы хар классда да къурагъаннга къалай болур эди? Алай а аллай бир кружокну ким бардырсын?

Керим сагъышлы сорду:

— Параллель классланы кружоклары бирикдирге болмазмы?

Суратны бу оюмгъа къууаннганы билинди.

— Нек болмайды, боллукъду. Экинчиси уа, кружокланы бир къауум фахмулу сабийле бардырыргъа да боллукъ болурла, эшта.

— Специалистле, ата-анала, студентле, аскер къуллукъдан къайтханла, джаш ишчиле бла къуллукъчула кружоклагъа келгенлей, болушханлай турсала...

— Ала, школдан тышында, башха тюрлю кружокла, сабий коллективле къуаргъа да боллукъдула...

Экинси да бири бирине къараб, экзамен бериб чыкъгъан студентле, сагъышсыз, джарыкъ ышардыла.

Аслан келиб Керимни къатына сюелгенча болуб, илгениб бир такыйкъагъа Суратны бети тюрленди. Алай а кесин эсгериб, эс джыя, ол Керимни китабларына узалды. Дарвинни китабы, «Джаш натуралист», «Илму бла джашау» журналланы талай номерлери, «Педагогика» окъуу китаб.

Суратны салкъын болгъанын эслеген Керим анга журналларын узатыргъа ашыкъды. Сурат аны къолундан журналны ала, экинни бармакълары тюбешдиле— Суратны назик, ингичге бармакълары бла Керимни къарыулу, песси бармакълары.

Санларына иппи хауа ургъанча кёрюшюб, джунчугъан Сурат журналланы бирин ашыгъыш ала, ачыб, къараргъа кюрешди... «Джаш къызчыкъча, джунчугъаныма къара» деб кесине айыб эте, керексиз, къуджур джунчугъанын Керим эследими деб, къайгылы болду.

— Бери къара, бу сейирлик пейзажгъа!— дей, сылтау бла Керимге кёз джетдирди. Джаш, баш тёбенине къараб, къолунда къалгъан журналны ачхан кибики эте тура эди. Ол бнягъынлай сабыр, джумушакъ къарамын кёлтюрдю. «Эслемегенди!»— деб кёлюне келиб, кёл басхан Сурат айтханын къайтарды:

— Бу сейирлик пейзажны кёргюземе...

— Хо... автор сейир ариулукъну тамам кёре да, кёргюзе да билгенди,— деди ол.

— Насыблы!

— Кимге сукъландын, Сурат?

— Бу суратны авторуна. Джюрегинде ариулукъну сезими болмагъан — ариулукъну былай кёре да, таба да, кёргюзе да биллик тюл эди...

Джууаб бермей, Керим Суратха сагъышлы къарады.

— Керим:

— Не?

— Менге зоотехник да керекди. Сеннча, лекцияла окъуй турургъа...

— Мен Батдал бла сёлешгенме. Хазырды, чакъыргъанлай, келликди. Ветврач Алий бла да, звеновод Хауа бла да, саууучу Назий бла да, инженер-механик Хыйса бла да...

Экиси да къобуб, Зухрагъа атладыла.

— Ушакъгъа болуб, сени тыйыб турабыз, Зухра, кечир!— деди Керим.— Китабларын ючюн сау бол!

Сурат Керим бла бирге чыкъды.

Суратны аяздан джыйырылгъанын эслеб, Керимни узалыб аны джагъасын кёлтюрюрю келди, алай а базмады.

Ингирли устазны кѳуру атын айтыб тургѳанын эс-
леб, ол джунчуяракъ болду. Аны кѳолун азчыкъ кѳыса,
кесини кѳолунда кесекчик тыйды.

— Ашхы ингирли бол, Сурат Хасановна! Ашыра-
йым...

— Огѳай, сау бол! Мени кѳарауулларым, ол сен айт-
хандан сора да, кѳбдюле. Бир кѳауум адамланы кѳа-
раууллары кеслерин тюбелек унутуб, меникиге кѳошу-
луб, ызымдан болуб кѳаладыла...

— ?!

— Алагѳа ушагѳыусуз кѳрюнюр ашыргѳанынг...

Алай айтыб, Сурат кеслерини орам таба бурулгѳан
эки тиширыуну ызларындан джуду атлай кетди. Ызы-
на бурулуб кѳарамады. Кѳараса уа, джалан баш, ча-
чын ачы аяз тарай, ауузуна кѳабхан папиросун кѳа-
бындыргѳа унутуб, Керим ызындан кѳараб тургѳа-
нын кѳрлюк эди.

XV

Сурат алай тиреллиб тохтаялыр деб кѳлюше келмеучю
Аслан энди Шидакѳлай кѳатышханды.

Кертиди, ол, Сурат ишни кѳоя-кѳоймай эсе да, юйде
«керти» юй бийче болса сые эди.

Кертиди, ол Суратны юй кѳуллугѳун не аз да дже-
нгиллетирге излемегенди.

Кертиди, ол Суратны ич дунясына кѳараб, тынгы-
лаб кюрешмегенди,— эсине да келмегенди. Джашау пѳ-
герн биргесине тургѳанлай, тиширыу джангызлыкъ се-
зерге боллукѳду деген оюм келиучю эркишиледен тюл
эди.

Хабий айтычулай, Суратны «эсирген башына бир
аяз кѳакѳса, кеси джалыныб кѳайтырындан» энди уа
толу тюнгюлгенди. Алай а джюреги ийнаныб кѳалал-
майды.

Ёлеме деген бла кетеме дегенни тыйгъан тынч болмагъанын биледи. Хабий айтханлай, алачала, ёпкелешгенле, кёбдюле, уой-уой! Алай а... Асланны ол беишликге кёояргъа Суратны къайдан кёолундан келалды? Аслан аны ангылаялмайды.

Джангы юйленген заманларында Суратны джарыкълыгъын, ийнакълыгъын эсине тюшюрюб, ол ауур ахсынды.

Сурат бла джашагъан джылларында, бу тиширыу, мени бла джашауун бир этген адам, мени бла насыблымыды, деген сагъыш аны башына бир кере да келмеген эди. Тышындан айтмагъанлыкъгъа, Асланны юйюнде джашау кимге да сыйды, насыбды деген акъыл аны башха оюмгъа бёлюнюрге кёоймай болур эди. Ол иш этиб кюрешмегенликге да, аны бла джашагъан адам, Асланны оюму бла, кеси аллына огъуна насыблы болуб туурургъа керек эди. Суратны уа ангыласанг кёойма!

«Огъай, тейри да адамы, алай боллукъ тюлдю. Меничала башхаланы теблейдиле ансы, кеслерин тебетмейдиле. Сен а мени бетим бла ойнайса...»

Бу оюмлагъа батыб тургъан Аслан эки кёолун кеси аллына къаты кысыб ачитханын эслеб, джётел кибик эте, аллында олтургъанлагъа къарады. Тууарчыла, кёойчула, джерчиликде урунган эллиле. Тиширыу эркиши да кёбдю. Малланы кыш тюшерге хазырлыкъларыны юсюнден сёз кызыу барады.

Олтургъанла бары да сёлеше тургъанны ауузуна битгендиле. Асланнга уа бары да мынга къараб, бары да ичлеринден кюле, табалай тургъанча кёрюндю. Тёзалмай, стол джанындан кёобуб, ол, адамланы селеке къарамларындан къачар къайгъыда, арт джанына ышырылды.

Аны эслеб, сёлеше тургъан, эл советни председатели, сёзюн бёлюб, аны ызындан таууш этди:

— Аслан, сен да «макъырсанг да, чакъырсанг да, джееджекме», деб кетиб барма.

— Къулагъым сиздеди, Хамит!— деб, Аслан арт джанында шиндикге олтурду, алай а Хамитни айтханы бир да башына кирмегенинде, дагъыда эшик таба сылджырады.

«Къайнайсыз сиз, олтуругъуз ушатхан заманыгъызгъа дерн. Мен а бир таза хауа джутайым»,—деб кёлюне келди.

«Хауа джутайым» десе да, Аслан арт кёзюуде башха затдан дженгил-дженгил джутаргъа сюйгени ачыкъ бола башлагъан эди. Къулакъ оту иги огъуна дженгиб, хант юйде кесича «бу дуниядан» бир башха дуниягъа кёчюб тургъанла бла олтуруб, тили кюрмеле, несин да унутуб, кече арасына дерн къайда керексинни джаншагъанлагъа къошулууну дженгиллетгенди.

Ызындан къараб, Хамит башын чайкъады. Блокно-туна не эсе да джазыб, сёзюн джалгъады...

* * *

Джассы кёзюуде иги огъуна джылыныб келген Аслан эшиклени ачы-ачы дюгюрдетди. Аны хыны ауа-зындан къоркъаракъ болуб, Сапра эшиклени ачаргъа чабды.

— Оу, джашчыкъ, джарлы, бу не ишингди?

— Неметгенме да... Сууукъсурагъанымда, кесек джылыннган этгенме. Къой, анам, сен да энди меннге урушубму башладынг?

— Оздургъанса, джашчыкъ, джылыннган огъай, кюе тураса.

— Кюйме къой, кюйме къой. Къонагъым да барды. Астакку шохумду. Бир иги сыйла муну, анам.

Замансыз келгенни ушатмаса да, Сапра Астаккугъа джарыкъ болургъа кюрешди.

— Кел, аурууунгу алайым, кел.

— Келдик, тейри! Кече ашхы болсун, амма!

— Ашхылыкъ кёр. Бери ёт.

— Айыб этмегиз, Сапра, аллах ючюн! Асландан айырылалмай кире келеме, кир ичгери деб къадалгъанында, мыдаха эталмай, — деб Астакку кесине намыс тартыб сёлешди.

— Аллахдан мыдахлыкъ кёрмегини, къарнашым. Бу джангызны суюгенни биз да сюебиз, аны кёргенни кёрюрге кюрешебиз, не этейик биз джарлыла!

— Сау бол, амма, тюз айтаса. Биз бири бирибизни кёрмесе, бизни ким да кёрмез! Бек сюеме джашынгы. Иги джашды!

— Аллах суюсюн джанынгы. Ол да сени сагъынганлай турады, — деди Сапра, къонакыны эркелетир муратда. Сёзню табха санаса, ол кеси джанымдан чыгъардым неда керти болумну айтдым деб истемеученди.

Джашыракъ бетине джарашмагъан джассы сары мыйыкъларын сыйпай, Астакку шиндикни чыкъырдата олтурду.

— Къоярмединг, Аслан, ол къайгъыны?

— Къайгъырмаз. Билебиз сени хомух болмаучунгу, — дей, Аслан рюмкаланы келтирди, аш юйге сугъулуб, гитче мияла тепшек табакъчыкъгъа бышлакъ бла сохан туураб чыгъарды.

— Тейри, бюгюн таб келдинг, Астакку. Кесиме тепси негер излеб тургъан къюнюм эди.

— Аны эслемесем, бу заманда къартланы тынгысыз этерге тартынныкъ эдим.

Астакку, бу сёзлени айта, эрлай ал рюмканы къантарды. Сары мыйыкъларына умурларын агъыза, бышлакыны кенг буруп тешиклерине тиреб, ийисгей, тоюб тургъан киштик къабханнга тюшюб тургъан чычханнга къарагъанча, Асланнга зауукълу къарады.

— Огъай, Астакку, сен мени тартыныр адамым тюлсе. Ышанган, ийнанган адамыбызса. — Асланны эси-

не алгыш сөзле айтыб, андан сора ичиб башларгъа кереклисн тюшдю: — Да муну башы ачыкъ кибики, джюрек-кле бири бирлерине...

Ичген заманда негерлерини минг кере къайтарыла да созула туруучу узун, сандыракъ алгышларын сюймеучю Астакку, ал рюмкасын ашыгышлыкъ этиб къагъыб сирелгенине ичинден кюле, кесине джангыдан къуюб, исиленген къойча, ауур солуй, къымсыз болду. «Алгыш кичну бир къаныкъса, муну пружинасын къысхартал-майса», — деб ол, ууакъ ышармыш эте, тынгыларгъа кюрешди. Къонагъы алгышына сюйюннгенча кёрюб, Аслан артыкъ да къызды.

Ингирден бери суууб тургъан эт хычинланы джылы-тыб, саханнга къалаб келиб, Сапра столгъа салды.

— Ай, тейри, амманы къыйнадыкъ, — деб, къарт тиширугъа ёрге къобаргъа кюреше, Астакку саханнга тёзюмсюз къарады. Къарачай тиширууланы быллай асыулу хантлагъа усталыкъларын ол бек джарата эди эмда аллай тепсиде хомухлукъ этмеучен эди.

— Олтур, джаным, къыйналыб а не зат этгенме! Къыйналыр адамыбыз да джокъду, кёресе.

Сапра суусаб келтирди. Алайсыз да джылыныб келген джашыны энтда къоша тургъанын ушатмаса да, билдирмедн.

— Адам да болур... Болдурурбуз. Быллай илячинни къанат тюбуне къысылыргъа кюсегенле кёбдюле... — деб кёл этди Астакку, — къайгъы этме, амма. Мен сау болуш...

Не эсе да отда къойгъан заты эсине тюшюб, Сапра ызына силкиниб чыкъгъанында, Астакку, «мен сау болуб...» не этеригини айтыб къыйналмай, энтда джангыдан толтурулгъан рюмкасын тигелетиб, хычин саханны арагъа тартды.

Аланы кёб турмай джюрекклери бири бирине керти да «ма бу рюмканы башы ачыкъ кибики» болду. Бири би-

рин къалай багъалатханларын талай кере бегитирге, эки шыша да таркъайдыла.

— Ай, Аслан, сыйыбыз бла къояйыкъ. Аммадан да айыбды. Мениге да тѣнгерей барыр заман болады, — деди Астакку, нѣгери ючюнчю шышагъа узалгъанында.

— Алай деген неди? Бизде къал да кет.

— Огъай, шохум, огъай. Бир-бири бетибизге къарыгъаныбызгъа къууаныб турама ансы, кече арасы аугъанды.

— Аума къой. Джер башы-тюбюне ауа эсе да, бу олтургъаныбызны багъасы джокъду.

— Да мени сеннге ишчигим барды, шохум, танг атмай джетерме...

— Ишчигингми? Биз бюгече тындырмазлыкъ ишчик сеннге чыгъары джокъду, ваабые тынарыкъ зат эсе.

— Нек тынмайды? Сен тындырмазлыкъ иш менде болмазгъа, мен тындырмазлыкъ иш сенде болмазгъа керекди. Биз аллай татлы адамлабыз...

— Алайды. Иш тынар. Не ишди кеси да? — кѣзлери алас-былас кѣре тургъан Аслан Астаккугъа, бошланыб кетиб баргъан къуджур хылеу санларын джыяргъа кюреше, таукелсиниб къарады.

Аны быллай кѣзюююнде кертн да таукел болуучусун, кесин деменгили эркишича сезер амалтын, суугъа секирирге да хазыр тургъанын билген Астакку артыкъ да отну ышырыб къабындырыр джанындан болду:

— Сен кыйналыр зат тюлдю, шохум, тынар. Къуру къол салыргъа керексе. Эсингде болурла ол тѣрт ирк кирик. Харам болгъан эдиле, джараусуз, халек... Сени эсингде болурла... къагъыт джарашыргъа керек эди.

Не этиб да ирклени харам болур муратлары болгъанын эшитгенин Аслан эсине тюшюралмады, алай а эсимде джокъду деб а къайдан айтсын... Андан эсе къол салгъаны игиди. «Туу-туу эте, ол мазаллы затла, багъылгъан таналача, кѣремисе аланы!...»

— Къайда, бери узатчын!

Гитче хыйла кёзчюклерин джумаракъ эте, дженге башлагъан башын ёрге кёлтюмегенлей, джашил диги-пал кёлегини джан хурджунундан къагъытланы чыгъарыб, Астакку анга узатды. Бир хурджунундан да шарикли къаламны чыгъарыб, Асланны мырдыланган сюз-ме кёзлерине битди. Асланны уа къоллары къалтырайдыла, къолунда къагъытла да къалтырайдыла. Къагъытлада хариф джоппула да къалтыраб, бири бирине къошулуб, Асланны селекелейдиле.

— Къайда... — ол ачыуланыб, джангурда къалгъан гёбелча, ауурдан ауур болуб, алайсыз да тюшюб баргъан башын къагъытха ийилтди. Узатылгъан къаламны алыб, кёргюзюлген джерге не заманда да эсиргенник-не ушаш хаты бла къол салды.

— Неме... Кертти да ёлгенмидиле? Харам? — деб сорду ол, актла бла къаламны узата, ауур къабакъларын кюч бла кёлтюре.

— Оллахий да билляхий, ант-кърал этеме ма бу туздам бла... ангылаймыса, — деди Астакку, неге ант этгенин къошуб да къыйналмай. — Харам болмагъан бирчиги уа барды... запасда... — деб шыбырдаб къошду.

— Хо, хо, тамбла кёрюрбюз..

Джарты рюмканы къолунда къалтырата, Аслан къонагъына хорламлы къарады. Ол а, къагъытланы эрлай алгъан джерине быстырыб, сууугъан хычыладан эки джаягъын кёзюу кёбдюре, алгъышны, бюсюреуню джау-дурады:

— Адамгъа джан аурутхан адамны мен бек джаратама, Аслан. Сау бол, тейри-лязим! Сау бол! Биз бири бирибизни ангылайбыз.

— Хо, алайды...

— Ма мени санга джаным ауруб турады, ангылаймыса! Мен санга керек кюнюнгде темир билекме, багъа-пама. Сени ючюн джукъдан артха турлукъ тюлме, ангылаймыса...

Астаккуну «ангылаймысасы» эрши кёрюне башласа да, отоуунда джангыз кыалыргыа суймеген Аслан тенгинге биягынылай джарыккы кыараргыа кюрешеди, башын кючден бла бутдан келтюре да хо деген магъанада силке, узакъдан, урудан чыккыганча, тунакы эшитилген ауазгыа тынгылайды.

Астакку, ичсе, ауузун джабмай, тормозу бузулуп кыалкыганча, кишиге сёз джетдирмей кыоюучу кыауумданды. Кыызса, тынгылагыан бармыды огъесе джоккымулу деб кыарарыккы тюлдю... Бюгюн а тенгини келюне джетерге артыккы да талпыйды.

— Мен сеннге эзлиб турама. Халыгы бек арну ангылайма, шохум. Алай а биягы меннге бир тылпыуунгу таныт, сора мен ишни баджармасам, тью деб бетиме тюкюр, ангылаймыса. Айт, кимни мюйюшюнгде кыубултайым? Сенинча иляччи кыуу-шуу отоугыа кирген — ол барыбызгы да бет тюлдю, ангылаймыса. Огъай дей эсенг а... кесингикки... айыб этме, Сурат... Андан асыулу тиширыугыа кёз ачхан кыыйынды... — деб, Асланига кыарады.—Сурат ючюн чыртда кыайкыгылы болма. Тиширыу, кыарачай кыыз, юйден бир чыккыса... ангылаймыса?... Кыым-тымла, сёзле бошдула. Ол аны аллыгы джоккыду. Керим, сёзчуле айтханча, аккылысyz джаш тюлдю...

Астаккуну сандырагы магъана ала башлады. Кеси да эслемегенлей, кыолун аккаты кыысыб тургыан рюм-касын столгыа джибериб, Аслан сууы башлагыан башын келтюрдю.

— Мен аланы хапарларыны тюзюн билейим. Тамбла огъуна! Таб, кыым-тым тюз огъуна болсун...

— Тюздю, Астакку, тюздю! Аккылы болма. Керим табу этиб тилеб турады...

— Сени бетинги этмей? Мен а кишиге да алай эталлыккы тюл эдим, ангылаймыса, сеннге огъай. Неуа Сурат анда сенден озгыан не алапатлыккы табарыккыды? Алай а, таба эсе, мен бек арну огъуна табмазча этейим.

— Къалай? — деб умутлу сорду Аслан.

— Менн амалчылыгъымы унутханмы этгенсе? Эсингдемиди алгъын этгенибиз, сен Суратны «хулиганладан» къалай «къоруулагъанынг?» Ха-ха-ха!..

— Къой, Астакку, басдырылгъан багушну чучхума.

— Кюндюзгю кюн, ара орамда, шахарда анга аманлыкъчыла къалай чабарыкъ эдиле сора, бизнича бир тиллешген налатла болмасала?! Сен а, герой, бизни «кау-куу» этиб, Суратны аллына, нарт батырча, сымпайыб тохтагъанынгда, алдацмай не этерик эди?

— Ас-стакку!..

— Неге чарлайса? Къуру Суратхамы кѣргюзгенбиз ол концертни? Майна, Текени юй бийчесине да этген шой эдик да? Мен анда аман иш кѣрмейме. Джаш бла къызы танышдыргъа ким да бирер мадар къурайды да, мен да сизге къурагъан эдим. Не башхасы барды тойда танышдыргъан бла алай танышдыргъаны, ангылаймыса? Эркишн къызы аллында джигит, тулпар кѣрюнсе, ол игиди. Гугурук да тауукъну къатында ъхтем болургъа кюрешеди. Керек болса уа, маска джабышдыргъанда да айыб джокъду, мени сарытын. Сагъыш эт: бетинге ау атхан бла халинге, джюрегинге ау атханда не башхалыкъ танийса? Къызы кесине илешдирирге излеген джаш кемлигин, халисинде-башында хузумлугъун ачыкъ этерге хазна излемейди. Эртдеден ачыкъ болургъа тыйыншы затла артда ачыкъ бола барадыла, юлленгенден сора... Айырылгъанла, ъпкелешгенле, джангылгъанларын артдан эслеб, ахсына джашагъанла къайдан чыгъадыла?.. Ма сиз...

Аслан джууаб бермеди.

— Ол себебли, шохум, мен болушур затынг бар эсе... Патий да асыулу тиширычукъду. Джолунг болсун, шохум! Тонун джангырта тургъанда да хата джокъду...

— Астакку, тилейме, сагъышма ол хапарны бусагъатда.

— Нек сора? Джаратмаймыса? Хабий а бек джаратады. Мен да джаратама. Сеннге джарарыкъ эди! Сеничагъа—аллай деменгили адам керекди. Сен а нек джарат...

— Суратны къашына бир салыргъа огъайым джокъ эди, алай а бусагъатда кишини джаратыр, джаратмаз халым да джокъду.

— О-о, да алай эсе уа, шохум, эсинг Суратдады. Сора мен сеннге къысха заманны ичине Сурат Керимни бетине тюкюрюрча этейим?

— Къалай? — деб соза сорду сейирсиншген Аслан.

— Бек тынч. Мен хатын эниклеялмазлыкъ ким барды? Ол Керимден аллай письмо алыр, джеклик джюрегинде салам отлай къабыныб къалырча... «Мен сени хыликке, къозугъан эте эдим. Сен а кертда деб...», дагъыда аллай маталлы талай зат джазсам, Сурат аны...

— Къалай дейсе? Эй, сен?

Аслан аны «шайтан суу» да къаматалмагъан гитче чыгъанакълы кѣзчюклерине хыны къарады.

— Сен, кертда дегеннге, мардангдан чыкъма. Мен алайгъа, ал фитнеслыкъгъа джетмегенме. Алгъын да сен джангылтхан эдинг...

— Огъай, шохум, болуш деб тилегенинг эсимдеди, — дей, Астакку аякъ юсюне сюелирге кюрешди.

— Мен алай сыйсыз иш эт демеген эдим.

— Да сыйлы иш этерге къолунгдан келсеми...

Бу беднш сѣзле Асланны джебегине джетдиле. Секириб туруб, Астаккуну юйню арасына хыны быргъаб, къычырды:

— Бусагъатдан къораб кет! Эндиден сора кѣзюме кѣрюнсенг...

Сейир ингирни алай бедншли бошалгъанына ийлыкъгъан Астакку, аякъ юсюне кючден сюеле, джити кѣзчюклери ачыудан джумулуб мизлеге ушай, айтды:

— Огъай, шохум, мен сен алай сыйсыз этапыр адам тюлме! Сен да алай сыйынг, тазалыгынг бла махтаналыр адам тюлсе. Таб, иги этгенди сенден джанлагъанын. Тиширыула акъыллыдыла!..

Ичген кёзюуюнде огъай, башха заманда да бедиш сёзден кьойнуна от тюшюб кьалычу Аслан татахыны кёкюрегине эки кьолу бла кьадалыб, тартыб эшикге джетдириб, эшикни табаны бла уруб, ачды.

Бирси юде теке кьалкыу эте тургъан Сапра илгеиниб кьобуб берн чабаргъа, Аслан кьонагъын коридоргъа быргъады. Джаны тамагына тыгъылгъан Сапра джетиб джашыны белине тагъылды.

— Тохта, апам, аякъ тюбде не этесе? — деб чамланды Аслан, аны да хыны тюрте.

— Балам, джаным, не ишингди бу? Оу мен джарлы! Тохта, тыныб кьал бусагъат!

Фитначы адамланы барыча, Астакку, тынышдан уллу-уллу сёлеширге чемер болса да, кьызбай адам эди. Сапраны кёргенинде, эс джыйыб, темирчнлерге умут этди, алай а Сапра араларына сюелгенинде:

— Кьой, шохум, айрандан тойгъан кьошчу джашлача, кьагъышмайыкъ, — дей, билинир-билинемез тентирей, чыгыб, кьарангыгъа джутолду. Сапра, бутлары кьыйылгъанын тохтатыргъа кюреше:

— Не болду сизге, хадауусла? Бусагъатда, туугъан кьарнашла киби, бири биринги ийнакълай тура шой эдигиз да? Арагъызгъа ким кёсеу атыб сирелди?

Иги огъуна аязыгъан Аслан, анасына кынгыр кьараб, мурулдай, отоууна сугъулуб кетди.

Джашы ачыуун кимден болса да алыргъа ёч болуучусун билгенликке, хама да ким терс, ким тюз деб сагъышланмагъанлай, кьачан да джашын тюз этнучю Сапра:

— Аягы узун — бизге сюртеди, таягы узун — бизни тюртеди, — дей, аны ызындан мыдах кьарады.

Къазаутны ачы ёртени Абдулну тёрт джашына сауут алдыргъанды. Юч тамадасы сермеш майданлада жан бергендиле. Хасан а, Суратны атасы, къазаутны Чехословакияда капитан чында бошаб къайтханды. Юйлениб, талай джылны рахатлыкъ джашауну джангыртыб къурауда урунганды. Алай а къазаутны джаралары кыйын багъыладыла. Джаралары ашланыб, ол къазаут тохтагъаныны онунчу джылында ауушханды.

Хасанны юйдегисине Абдул аккалары аталыкъ этиб тургъанды.

Туудукълары энтда, сабий заманларындача, кёллери не джетмеген затлары болса, къартлагъа барыб кенгеширге неда байджашау джоллу къартла бла ушакъ этиб кёл джазаргъа ёчдюле.

Сабийлерин къартлагъа бир-бирде Келимат кеси да ийнучен эди: «Башымы аурутмагъыз, табу! Бар, майна, аккалагъа. Акка санга бир оноу тюзетир», — деб.

Къартлагъа эртден-ингир кире да, ариу айта, джумушларына къарай туругъа Сурат артыкъ да ёч эди. Бюгюн да келиб, аммасына бир-эки болушуб, ич юйге кирди. Тапчанига олтуруб, къабыргъада рамкада картлагъа къарады.

Альбомгъа тизейим деб Сурат пенча тилесе да, Мёлек картланы рамкадан алдырмай эди.

— Къой, алай бир тура турсупла, кызым. Бизни тёрюбюзден кёрюбюз джууукъду. Кёз гинджибиз джумулгъунчу, бетлерине къарай турсакъ игиди. Сени альбомуңу ача айланалмазбыз анча сайын.

— Альбом де, анам, аль... джумушакъ айт: аль...

— Аль, кызым, аль... алма, турма къой тагъылыб.

Сурат ышарады.

— Бусагъатда мода алайды, анам: картланы, ариу сакъланадыла деб, ма быллай дефтерде тутадыла.

— Да билмеймеми, кызым, сора мен аны? Сиз, мо-
да-чода деб, аны излегенликге, биз а, къартла, адамла-
рыбызны тансыкълаб турургъа сюебиз..

Бу ушакъ эсине тюшюб, Сурат картлагъа эс ийиб
къарады. Ма акканы джаш заманы: джити къара мый-
ыкълы, ётгюр кёзлю, таукел джаш. Тёгерек къарачай
бёркю, тик джагъалы тыш кёлегини тышындан чепкени,
кёкюрегин хазырлары толтуруб. Бурун аланы орунлары-
на хазыр, от куюлгъан патронла тизилгендиле. Хазыр-
ла деб да аны ючюн аталгъанды. Артда уа...

Акка элде колхозну къурагъанланы бириди.

Бу да Мёлек амманы джаш заманы. Акъ чилле
джаулугъуну тюбюнден базыкъ эшмелери кёкюрегинне
тюшюбдюле. Ариу тюз бурну, уллу джарыкъ кёзлери,
кенг мангылайындан бир кесекчик чачы къарабды. Ма
бусагъат кюлюб иеди дерча, оймакъ ауузу сейир кы-
сылыбды. Башын аз-буз сол джапына сёдегей тутханы
кёзлерини къарамына огъурлу назиллик бериб, хама
къараб туруруг келеди.

«Заман къалай хатерсизди! Адамны джашлыгъын
алай ашыгъыш сыйырыб нек къоя болур? Хазнамыды,
энди ол картха тюгел кыркъ джыл чакълы да болмай-
ды. Карт бла къарт а—экиси эки башха сыфатлы адам-
ладыла. Картха къарт анамдан эсе мен бек ушайма.
Къарт анангы джашлыгъына ушайса деб тюз айта бо-
лурла... — деб, Сурат кеси кесин махтагъанын эслеб
ышарды. — Къарт анам, кюзгюге къарагъандан сюймё-
зим джокъду деб, аны ючюн айта болур. Кеси ол заман-
да сыфатына юрсенчекди, кюзгю уа кёзюне бусагъатын
тутуб тохтайды».

Майна ол Исмаилды. Къартланы эм тамада джаш-
лары. Абдулгъа бек ушайды. Махтаулу генерал Дова-
торну атлы аскер корпусунда къазауат этгенди. Смолен-
щинада ёлтюрюлгенди.

— Мен довавторчуну атасыма! — дерге Абдул ёчдю. Туудугъуна уа:

— Сен балахоновчуну туудугъуса, бел къатдыр, хомух! — дерге андан да бек ёчдю.

Майна ол картдан а Ислам бла Ибрахим къарайдыла. Эгиз къарнашла. Ислам, танкист, къазауатны арт джылында Польшада ёлгенди, Ибрахимни уа къартла бююн-бюгече да аллына къарагъанлай, сакълагъанлай турадыла..

Энтда сакълаб турлукъдула... Арт минутларында да, къарысуз къарамлары бла тегерекни къармаб, аны умутлу излерикидиле... Юслерине джыйылгъанланы арасында сёнгюб баргъан кёзлери аны тюрсюнюн эслегенча болуб, атын шыбырдарыкъдыла... чакъырлыкъдыла... Ол а юслерине къабланыкъ тюлдю. Джашау джылыуу арт хуртдагы джукъланыб баргъан къолланы исси тылпыуу бла джылытыргъа кюреширик тюлдю.

Къартла уа сакълайдыла. Сакълаб турлукъдула.

Хар кюнде, хар сагъатда, хар минутда. Талай он джылланы сакълагъанларыча, сакъларыкъдыла.

Хасан... юйюрню кичиси. Суратны атасы. Къазауатха онджети джылында кесини тилеги бла кетгенди. Беш кере джаралы болгъанды... Картдан ышарыб къарайды, тёрт джыл къазауатны кёрмеген адамча. Алай а, огъай, къарамында ангылашынмагъан бир ышан барды. Кёб ачыуну кёрмеген адамда аллай ышан эслерик тюлсе. Неди аны магъанасы? Ол джылланы сынагъанла кёзлери джетгенлей да ангылай болурла. Сау ёмюр, сытылыб, кесек джылгъа сыйынганча...

Суратны оюмларын Абдулну сенчада чыкыгъан ауазы бёлдю:

— Таукеланы къыз, къайдаса? Юйде киши джокъмусуз?

— Нек болмайбыз? Джукъму керекди? — деб таууш этди Мёлек. — Кесинг да къайдаса бююнлю, ха?

— Къайда боллукъма болуб а! Бичен кибикни къоратдырыб келеме.

— Не биченни?

— Айюнге, ол Бийболатлары джиберген мырдыны.

— Нек мырды болады, ариу кёк бичен!

— Мырдыды. Ариу кёк бичен эсе да, кёлюнг тутмагъан, зат—мырдыды.

— Нек кёлю тутмайды сора, кызычык алагъа алай бирге джарамагъанмыды сора?

— Джарагъан а болур, иш анда тюлдю. Бу алагъа бусагъатда борчлу болургъа излемейди. Тюз этеди. Сиз, тиширыула, алайын ангыламайсыз. Келсинге да дуняны кыюуб келеме. Мен джетишмей тургъанма ансы, майна, алагъа бизге да менн гебеним джетмеймиди? Джашлагъа айтыб, келсини Аслан ийген биченни, бир чёбюн къалдырмай, Джандет бла Кябаханнга элтдириб келеме. Джашларыны билесиз къазаутда джутулгъанларын. Къарт тиширыула акъсыз болалмагъанларын ким да биледи.

— Билмеймени сора мен аланы? Джандетни, хариб, акъгъан чалкъылача, къаллай алакат джашлары бар эди. Арбазына келин кирмей, къойнунда туудукъ ойнамай къалды да, хариб. Кябахан эсе, ол алай. Джангыз кызы къабылды да, кыуу терекча, джангыз башы сюелди да къалды. Коммунист деб, аны кызы Апалистанны ол артлары боллукъ къан джаугъанла алыб тебрегенлеринде, орамда ол кюн тиширыулан джылау этгенлери бюгюн да кыулагъыма келе турады. Немчала уа сёзю ангыларыкъ эдиле санга? Къайры джерге джутдурдула эселе да, думп этдиле да къойдула...

— Къой, Таукеланы кызы, ол кюплени сагъынма.

— Кябахан хариб, ол кюнден сора тёшек болуб, джугъун билмей, нелляй бир заманны биз къараргъа кюрешиб турдукъ. Къаллайла тирелирге кюрешди эсе

да, дагъыда аякъ юсюне минерге кючю джетди. Аны чачы ма ол кюпледе агъаргъан эди...

Къол-бет чайкъаб, Абдул, дауурсуз атларгъа кюреше, ал юйге кириб, ич юйню алайсыз да аз ачылыб тургъан эшигин къакъды. Акканы ол къылыгъын бек сюйюучю Сурат, тапчандан къобуб, юсюн-башын тюзете, таууш этди:

— Кир, акка, кел!

Эшикни керилгенниде эм алгъа чыммакъ акъ сакъал бла акъ мыйыкъла, андан сора Абдулну ышарылгъан бет тюрсюню кѳрюндю.

— Къалайды болум, къызым? Нек булут чабханды санга?—деб, Абдул туудугъуну мыдахлыгъын ушатмады,

— Э-э-я, сора сен кесинг былай шылпылы кечеге ушаб турсанг, къызым, сен окъутханлагъа къалай этиб кюн тийдирликсе? Кюн тиймесе уа, джарыгъан неда ёсген адет джокъду!

— Атам, арыгъаныма айтаса ансы...

— Огъай, къызым! Сен мени алджаталлыкъ тюлсе! Мен бек ариу кѳреме халынгы. Ол джулия юйдегиге къайдаи сырындынг эсе да! Боладыла аллай адамла! Къутукъну зылдысын, урлугъун къотарыб, ичине кеслер ишатхан затны къуйгъанча, адамгъа да алай этерге излегенле. Айхай, адам къабакъ къутукъ тюлдю. Да къайгъырмаз, къызым, абынмагъан—джерни дуппурун-чунгурун да эслеялмайды...

Туудугъу анга джукъ ангыламагъан къарам ийиб тургъанын эслеб, Абдул тынгысыз сорду:

— Эшитмедингми, къызым, кесинг айтханча этиб келеме: биченни къоратдырыб, келинге да урушуб.

— Сау бол, атам! Алайсыз да, орам бла тебресем, бир къауумланы орунсуз сорууларындан кючден баъ алыб кетеме, ала да, тиллешгенча, меннге чюйре этерге кюрешедиле...

— Огъай, мен аны унарыкъ тюлме. Балахоновчуну

туудугъуна ол зат джарашырыкъ тюлдю. Джалынчакълыкъ — ол бизге неге керекди! Мен ёмюрю да тюз, кеси кыйыным бла джашагъанма. Туудукъларым а?

— Ала да аталарына ушаб кюрешедиле!

— Джандетчалагъа, Кябаханчалагъа къараргъа, къуру тамадала тюл, хар ким да борчлудула. Аслан бы-йылгъы борчун толтургъаннга санайыкъ...

— Хо бир да, ол, аллайланы огъай, кесинден не аз да къарыусузуракъ адамланы кёрюрге да излемейди.

— Да аллайла уа, кызым, андан эсе кёбге сыйлыдыла. Ала керек кюннге Аслан кибик талай адамны ёсдюрюб бергендиле, — деб, шхуур алыб кирген Мёлек ушакъгъа кёшулду.

— Ол джол биченни келтириб атхан джашха да кыджырагъанма, — деди Абдул. Мёлек сейирсинди:

— Не ючюн, не хатасын кёргенсе?

— Контордан кягъытсыз, ким айтса да, кимге да бичен элтиб айланыргъа кереклиси джокъду, ол а, хурджунуна бир шиша сукъгъанны айтханына чабыб теб-рерге хазыр биреулен. Джаш адам тайгъакъ джолгъа джарашмасын...

Абдул накъырдагъа кёчдю:

— Таукеланы кыыз, махталыргъа сюе эсенг, келтир бери иги хантларынгы.

Туудугъуна айланыб, дагъыда кёшду:

— Ёмюрюм муну хантха усталыгъын махтай, сакъа-лам агъарды. Алайсыз болмайды. Бир кере дамлы шхуурун ашаб, махтаусуз кёйсанг, экинчи джол онгдур-май кёяды.

— Мен кюн сайын къадалыб дамлы шхууур этиб туургъа эринмеген, сен эки кука сёз айтыргъа уа бир да эринме, къарт.

— Да не амалыбыз барды, биз къабаргъа, махтаргъа да тырмашырбыз, аллыбызгъа бир джукъ келе кирге эди ансы...

Джангы джыл джууукълашханды.

Болуучусуча, джарымджыллыкны аягъы кюнледе школда артыкъсыз да иш кѣбдю. Не устазлагъа, не сох-талагъа не аз да тынгы джокъду. Джарымджыллыкъгъа неда четвертге багъа салыу, сынау ишле, кѣошакъ дерсе бардырыу кызыудады.

Къалайгъа кѣз джетдирсенг да, — класслагъа, коридоргъа, — къауум-къауум сохтала, араларында устаз. Сохтала не джангыдан зачет бередице, не окъулгъан материалны къайтарыб кюрешедице, неда, алгъан багъаларына хош болалмай, джангыдан сорулур къайгъыдадыла...

Сохталаны джууабларына тынгылай, терезеге къараб, Сурат тамаша болду: акъ чапракълача, мазаллы джабалакъла бютеу хауаны толтуруб, къуюлуб келе эдиле.

Сохталаны айта тургъан джууабларына да тынгыларгъа кюреше, Сурат терезеге къабланды. «Тобаста, дунияда къалай бир сейирлик зат барды. Бир-бирде биз болумну неда затны къайдан, нек къуралгъанын ангыларгъа асыры кыызгъандан, затны кесини магъанасын ангылауубуз бираз мутхуз бола болур дейме. Бу акъ гѣбелеккечиклени къалай къуралгъанларыны сагъышын этмей, аланы эстетика магъаналары бла хайырланыргъа — сѣюне билирге керек эдик...»

Джабалакъла уа, тул-тубан болуб, хауада ийириле, къалтырай, бири-бирин сюре келиб, джерге тѣшеледиле. «Нек тюшедиле ала джерге, ол дженгил, субай, учхун затчыкъла? Джерде эриб джокъ болургъа нек ашыгъадыла? Хауада кѣбюрек учуб айлансала уа? Огъесе ала да, тереклени джаз чакъгъан гюллери заманында агъыб тюшгенча, аллай заман мардаларымы бар болур? Хар зат заман мардасындан атлайлмаймы агъыб къалады?

Да медикле адамны джашау мардасы созулуб баргъанын айтадыла да...»

Хар къар адаргычыкъ сынгысб, музыка бла тюшеди. Кючден эшитилген назик, мыдах музыканы эшите тургъанча болады Сурат. Гёбелеккечикле къара джерге тюшедиле да джыламукугъа айланадыла. Къууанчданмы, бушууданмы?!

Сурат, мийикде бир абаданыракъ джабалакъчыкыны къарамы бла тутуб, кёзлери бла ашыра башлады. Джабалакъчыкъ да, къалгъанлача, бир сынгысый, бир тауушсуз джырлай, тегерек бурула, ары бла бери башын ата, тентирей келиб, джерге джууукълашханында, бойсунуб тохтагъанча, тик, дженгил тюшдю. Эриди. Джерни джибитген джыламукугъа кёшулуб, тас болду...

Ёрге къараб, Сурат къарамы бла дагыда бир абаданыракъ джабалакъны тутду. Алай а ол, сабыр къалкъа келиб, кёз алдаб, башхалагъа къатышыб, мийикде огъуна ызын аджашдырды.

«Мени къарамымдан кутулса, джерге тюшмей къаллыкъча!—деб кёлюне келиб, Сурат ышарды.—Огъесе, джерге тюшген кёзюуде джыламукугъун кёрюрюмю сюймеди болур. Мен да адам джыламукугъуму кёрюрюн алай сюймейме».

— Сурат Хасанова, мен айтыб бошадым, — деди сохталаны бири. Алагъа тынгылаялмай, эшите тургъаныны да магъанасын ангылаялмай, къар джаугъаннга эс ийиб тургъанын эслеб, Сурат:

— Рамазан барын да тюз айтдымы? — деб сорду сохталагъа.

— Тюз айтды.

— Къаллай багъа тыйыншылды анга?

— «Иги» салыргъа боллукъду, Сурат Хасановна.

Олтургъанла бир классдан болгъанлары себебли, эмда джууабха тюз багъа берирге билгенлери себебли, Сурат Рамазаннга «тёрт» салды...

Джер агъара башлагъанды. Ары-бери озуб баргъан-
ланы кийимлери акъ боялгъандыла. Қыш, хар зат би-
раз мутхуз, мууал болгъаны себебли, барын да акъ
къаргъа бѣлерге бек сюеди.

* * *

Сурат классдан чыкыгъанында, Фатимагъа тюртюл-
дю.

Экиси, да пальтоларын къаблаб, джюн джаулукъла-
рын башларына атыб, орамгъа чыкыдыла. Қъар, учхун,
джумушакъ къар, олсагъатха чурукъ бедеклеге кѣлтю-
рюлгенди.

— Быйыл джангы джылны аллы джылы болду. Кѣ-
ресе бу джаз джабалакыгъа ушаб джауууун,—деди Фа-
тима, тенгине ышара. — Кел, Қъобан бойнуна дери ба-
рыб къайтайыкъ.

Экиси да, джукъ айтмай, кѣкюрек толтуруб кенг со-
луй, къарны джырыб келедиле.

— Сурат, кѣлюнге къалай келеди: эки адам джазыу-
ун бир этселе, ъмюрлюкге бирлешгенча кѣрюнеди, айы-
рылсала уа?

Сурат анга ауара къарады.

— Юйюр не болса да бир чурумла бла чачылды эсе,
аны ъмюрлюкге чачылгъаннга санабмы турадыла кесле-
ри? — Фатима тенгинден сагъышлы къарамын айырмай
сорду.

— Ким кеслери?

— Айырылгъанла.

— Ким биледи. Чурумгъа, халилерине кѣре, хар ким-
ни кѣлю оюму да бирер тюрлю бола болур. Фатима, те-
нгим, айтсанг а, не кѣлюнге келген эсе да, неге соза
тураса.

Қъалай сѣз башларгъа билмей келген Фатима, сахти-

ян кьолкѡабы бла кесини юсюнден кѡарны кѡагѡа, акѡырын айтды:

— Мени кѡлюме келген зат тюдю...

— Кимни кѡлюме келгенди да? — Суратны ауазы сансыз чыкѡды. Апы эси кѡайда эсе да узакѡдады.

— Кѡайынларынгы.

— Не зат келгенди экен?

Фатима, аны хазна эс бѡлмей сѡлешгенине кѡл баса, кеси да сансыз сѡлеширге кюреше айтды:

— Кѡайдам, келин излей айланадыла деб кѡуш-муш этеди эл. Салиманы эгечи Патий кесни хазырлагѡан кѡым-тым чыгѡады.

— Ол алагѡа джарарыкѡды.

Кѡобан таба бурулуб, аякѡларын сюйреб атлай да кѡарда джырылгѡан сокѡмакѡ ыз кѡоя, Сурат аллында акѡырын тебреди. Имбашлары алгѡындан эсе бираз тѡбен пийилгенча кѡрюнедиле, башын да энишге джибергенди.

Не айтыргѡа билмеген Фатима да ызындан барады. «Не этсе да, тѡзер. Сурат кючлю адамды. Эртдеракѡдан билгени игиди, туура Патийни элтген кѡзюулеринде эшитиб кѡыйынлашхандан эсе... Ким биледи, энтда кеч тюл эсе уа».

— Не затха кеч тюл эсе уа? — деб, Сурат ызына бурулду. Арт оюмун тышындан айтыб джибергенин энди эслѡб, Фатима джунчуду.

— Да кѡайдам, сен энди сокѡураншыкѡ эсенг а деб айтханлыгѡымды. Аслан да бу кѡагѡытчыкѡны бериб кетген эди... биягѡында.

Пальтосуну ич хурджунундан эки бюкленнген конвертни чыгѡарыб, Суратха узатды.

— «Сен да бир аууз джетдир, татлы тенгингди, сени сѡзюнге кѡарарыкѡ эсе уа», — деб, менден бек тилеген эди.

— Нек «бир аууз джетдирмейсс» да, тилеген эсе? —
Суратны джап-джангыз эринлери ышардыла.

Джабалакъ ууакъ бурчакъгъа айланыб башлагъан-
ды. Кёб турмай тохтарчады. Тёгерек а, чыммакъ кёмюк
абагъа бёлениб, сескекли рахатлыкъда уюбду.

Чыммакъ адамла. Буз аккалача, агъара, анда-санда
орамтын рахат озадыла. Юсюне кюнлюк тутхан кёрюн-
мейди.

Къобан джагъада сёдегей къабхакъны башында бир
кесек сюелиб, экиси да эки кыйыры бузгъа бёлениб
тургъан суугъа къарадыла.

Сууну ортасын кыш хорлаялмагъанды, кём-кёк лен-
та, суукълукъну да, джаугъан къарны да сансыз джута,
рахат саркъыб барады. Къыш тюше башлагъанлай, бу
эмилик кёллю ёхтем сууну бууаргъа, суукълукъда ую-
тургъа, теблерге излеб, юсюне мыллык атыб, буз джа-
гъала кюрешгенлей турадыла.

Суу а кесин хорлатмайды, джолундан не таяргъа, не
тыйылыргъа унамайды.

Сурат джукъну да эслеменчады: бир къолунда къа-
гъыт, ачылгъан конверти да бир къолунда. Кёзлери къа-
гъытха къараб тургъанлыкъгъа, бир джерден тайгъала-
майдыла. Қъагъытха тюшген талай джабалакъ эриб, къа-
гъытны джер-джеринде джыламукъ тамчылача джай-
ылгъандыла.

Тенгини къатына сюелиб, Фатима къолун Суратны
имбашына салгъанында, Сурат, ауур ахсыныб, къагъыт-
ны анга узатды:

— Ма, сен да кёз джетдир.

Фатиманы къарамы къагъытда джюйрюк джортду.

«Багъалы Суратым! Юйдегини тамалы алай хатерсиз
оюлурча, экибизни арабызда не болгъанын энтда айы-
ралмай джашайма. Сени аллынгда терслигим бар эди
эсе, кеч, тилейме. Сен кетгенли, кёб затха мен да ойлаш-

хан болурма. Джашауну экибиз джангыдан, бирге башлар амалыбыз боллукъ эсе, сени оюмунг бла, билдир. Алкын кеч тюлдо. Мен а, не десенг да, этерге, сен ушатханча джашаб башларгъа хазырма... Эки-юч кюнден а, ким биледи, кеч болургъа болур.

А с л а н ».

— Алгын ачуланган этиучен эдим бу адамгъа. Энди уа джзыкъсынган этеме, — Сурат бир аягы бла сюелген джеринде кърны тебледи. — Не кюрешме да, бу къагъытда бир кесгин оюм табалмайма.

Тенгини бушуун иги билген Фатима анга кёл этер зат табыб айталмады да:

— Сурат, сен ушатханча джашаб башларгъа айтады да? — деб сорду.

— Хазырлыгъын билдиреди.

— Не башхасы барды экисини?

— Хазырлыкъ бла ишни эталлыкъ бирмиди сора?

— Хазыр болмагъан бютюн да эталлыкъ тюлдо.

— Аны уа ким биледи!

Акъырынчыкъ атлай, экиси да школ таба тебретиле. Тынгылауну Сурат бузду:

— Сен а, Фатима, къалай дейсе? Сен билмеген небиз барды.

— Тоба, не дерге да кыйынды.

— Бир къауум адамла лобанчадыла — джерде кёб чучхусунла ансы, кюн таякъла алагъа керек тюлдоле...

— Да аланы да джаратылгъанлары алайгъа болур.

Андан сора джукъ айтмагъанлай, экиси да школу арбазына кирдиле.

«Кертти адамды Сурат. Бир къауум эркишиле бла тиширула бирге джашагъан кёзюлеринде бири бири-не керексиз махтаулары тартыб, къан дыгалас эте турадыла да, айырылгъан тёрелери болса, хар атламда, хар тюбегенни аллында бири бирлерине кир, сёгюш, бе-

диш табалгъанларын кыюуб айланадыла. Кыалай джакылыкды ол! Таб окыгъан, билимли, маджал адамгъа санаб тургъанларынгы арасында да, эркишиледе да тубейдиле алайла. Кесинги бетинги джуумасанг, биреуню бетине кир быргъагъанлыкыгъа, сени бетинг тазама боллукъду? Хабий бла Сапра ол джол бла барыб да бир кёрдюле, джоллары болмады ансы. Бу уа...» — деб ичинден Суратны тыйгъылылыгына сюйюне, Фатима школну бачхычларына акырын ёрлеб башлады.

Ол ызына кыарагъанында, Сурат, тохтаб, арбазда кыар джуммакы ойнай тургъан сабийлеге кыараб тура эди.

XVIII

— Э-эй, коллега, алай сабырчыкы бол, бирге барайыкы, — деген джарыкы ауазгъа бурулуб, Сурат ызындан джуду-джуду атлаб келген Фатиманы эследи.

— Мен да, класс тамада тёрсенси, предметчилени дерслерине бир кёз джетдирейим ансы, тюенене, сени сёзлерингден сора, кеси кесиме айыб этгеме.

— Айтыуунгдан, рахат джукыламагъанса, — деб ышарды Сурат, Салиманы дерслери эсине тюшгенлеринде, тюрсюнюне мутхузлукы чабыб.

— Да, хо, тынгым бузулгъанды. Не бек кыадалыб, не бек кёл салыб ишлерге кюреше эсем да, кюн сайып кеси кесими бир чийсиллигими табыб барама, — деб ахсыды Фатима.

— Насыбынг да барды! Ол барыудан барсанг, кесинги чийсилликлеринги чёблеб бошаб, бизникилени бутаб башларыкыса да, кесибизни сенден кыоруй, биз да тегеринге кыабханла кыурлукыбуз.

— Бир кыанатынг кыыркыла, бир кыууунг джулкыуна айланырса, дейсе. Алаймыды? — деб, Фатима харх этиб кюдю. — Ол болумну татыуун биле эсенг, Салима-

гъа нек къатыласа да кесинг, джууугъум, билмеймисе халисин? Андан, кѳрѳемесе, таб, директор да баш сакълар-гъа кюрешеди, кѳрѳкыгъандан.

— Джюреги джукъучу, кѳлю рахат адам устаз болаллыкъ тюлдо. Эмда кызбай адам, — дей, Сурат тегини бетине сынай къарады: не аз да кыйсыкыны унамаучу Фатима кѳрѳкыууну юсюнден нек сѳлешеди?

— Энди ол меннге айтханларынгы пѳдсоветде айтыргъа бегигенлей турамыса? — Фатима аны сѳйирсиннген къарамын эслемегенча этди. — Бу джол сабыр болурму эдинг? Алгъа кѳлюнге джетмегенни Салиманы кесине энчи айтыб бир кѳрсенг керек эди ансы, саулай коллективни аллында хыртлагъанынгы ол сеннге ѳмюрде да кечирмез.

— Кесине талай кере да айтыб кѳргенме, бууну кыулагъына джел ургъанча да болмагъанды. Мени класымда да дерс береди, сора мен анга хош болуб тураллыкъ тюлме. Меннге не этерик эсе да...

— Этиб а не этерикди, алай а хынч-хынч адамды. Анга базыб киши джукъ айта юренмегенди да, сени бездирликди.

— Безмей, иги ишлеген кыйынды, — деди Сурат сакъышы.

— Келишмегенлигигизни баш чуруму неден чыгъады? — деб сорду Фатима, бираз тынгылаб баргъандан сора.

— Салиманы дерслеринде бусагъат заман тылпыу, джашау бла байлам джокъду. Ол тюз тюлдо. Литература уа — джашауну, адам психологияны тинтиуду, анга кѳре, адамны тин дуниясын кыурауду.

— Хар предмет на джашауну тинтиуду, — деб кыошду Фатима.

— Бары бирер тюрлю, бирер джаны бла тинтедиле. Адамны юретиуде, кыурауда, кертиди, хар предметни да магъанасы уллуду. Алай а литератураны орну барындан да артыкъ магъаналы, артыкъ уллуду. Са-

лиманы дерслеринде уа, ол огъай, литература геройла — энчи ич дуниялары болгъан адамлагъа тюл, мутхуз ау-аналагъа неда бир маркалы роботлагъа ушайдыла.

— Аны уа тюз айтаса, Сурат. Дерсни магъаналылыгъы, сейирлиги да джашау бла байламлылыгъындан чыгъады.

— Иги да дейсс. Ма сёз ючюн, мени огъуна алайыкъ. Биологияны дерслеринде къуру китабны, джаныуарла бла ёсюмлюкленн суратларын кёргюзююнү тамалында ишлесем, сабийле, артыкъсыз да бек, элде джашамагъанла, арпаны будайдан, ийнекни буудан айыра билликмидиле, къалгъанын алай къойсанг да?

Ушакыгъа къызгъандан, ала школгъа къалай джетгенлерин да эслемедиле.

— Таубий а химия дерсде сынамланы къуру тёртбеш сохтагъа этдириб къояды. Қалгъанла алагъа къарасала, болады, дейди. Ол а тюзмюдю? Терсди.

— Игидда. Джыйырма кере айландырыб къарагъан да кеси сынгар бир кере этиб кёргенни багъасы джокъду.

— Кёб болмай, Салима классымда чыгъарма джаздыргъанында, эркин темагъа — джангыз бири, къалгъанла уа литература геройланы сыфатларына джазгъандыла. Ол да классны литературадан къарыусузлугъун танытады, — деб тарыкъды Сурат.

Фатима джууаб бермегеннинде, ол дагъыда башлады:

— Ишде сынам джылла бла келгенин билеме, анга ким огъай дейди. Алай а сынамны берген заманмыды, огъесе оюмлу, творчестволу ишлеумюдю? Бир къауум устазла — Салимачала, Таубийчала — кёб джыл ишлегенлерине базыб, стажларын байракъ этиб, кёз аллында чайкъалтыб турадыла. Заманы аз къалгъанла ашыгъыргъа керек эдиле. Ала уа ашыкъмайдыла. Кими сейирге къараб туругъа сюеди, кими уа башхалагъа не кишен болуб тюшеди, не джюген болуб илинеди. Алай тюлмюдю?

Фатима башын силкди.

— Салимачаланы он-онбеш джылны джыйгъан сынамларын биз, джашла, эки-юч джылда джыяргъа керекбиз, алайсыз заманны джюрюшюне келиширик тюлбюз. Салимагъа, Таубийге уа не? Ала ауур кымылдагъанларын, артда сюркелгенлерин джылларына, уллайгъанларына атарыкъдыла да къоярыкъдыла. Биз а, алкын джаш адамла?

Аны оюмларын бълмез акъылда, Фатима джукъ айтмады.

— Сора, кеслерини сынамларын бизни къл аллыбызда ойната, хамхотубузгъа аз-аз джетдире, артха ыхтырыгъа кюреширге салималаны эркинликлери джокъду? Андан эсе, артмакъларын къотара да, ол къл джылны джыйгъан сынам мижегилерини къл джетдире, джангырта турсала, алай иги тюлмю эди?..

Фатима тенгине сейирсиниб къарайды: классыны юсюнден ол къалай терен хапарлыды! Ол эс бълмеген хазна зат табарыкъ тюлсе. Устазлыкъгъа деб туугъан бир инсан болур, эшта.

— «Къаминашдегини от чыгъарыр, тешикдегини суу чыгъарыр» дегенлей, рахатлыкъыбызгъа от салыргъа тебегенсе, Сурат,— деди ол. Ауазында уа: «Аферим! Таукел бол. Джангыз къоймазбыз, анга ийнан!» — демекликни таныргъа боллукъ эди.

— Аймысына! Къуу болуб баргъан зат — ол, къамиш болсун, адет болсун, метод неда хали болсун,— кюйдюрюлюрге неда буталыргъа керекди.

— Ма мен да энди кесими методикамы бипраз къагъа-согъа башларгъа, къалгъанланы дерслерине да кире башларгъа къат этиб, замансыз заманда ишге аны ючюн келе турама.

— Иш заманда тюлдю. Иш кереклисича этилмесе, заманны бизге не кереклиси барды!

— Къалай кереклиси болмайды! — деб сейирсинди

Фатима. — Кесими эсгергенли, бир артыкъ заман табалмагъанма, джетишмегенлей келеди.

— Да мен а излеген да этмейме. Неге керекди? Сеннге уа, къыз адамгъа, кертиди, бош заман керекди. Тёгерегинге къарай туругъа, — деб накъырда этди Сурат.

— Эмда алагъа кесими кёргюзе туругъа! — деб кюлдю Фатима. — Алай а, къой, Сурат, насыб бла сен бири биринги излеб айлансагъыз, базарда, адам кёбде, бири бирин аджашдыргъан нёгерлеча, тюбеялмай къаласыз, сюелсенг а, ол, насыб, сеннге бир тюртюлмей къалмайды» деучендиле хапарлы адамла.

Бу халда сёлеше, учительскаягъа джетгенлеринде, ары кирмей, Сурат кесини классы таба бурулуб кетди.

XIX

Педсовет бу джол ингирде эртдеракъ башланнганды: джарымджыллыкъ бошалгъаны себебли, къараллыкъ, айтыллыкъ зат кёбдю.

Завуч Мария Сергеевна, хар классны окъуу кёргюзюмлерин айта келиб, тогъузунчу «А-ны» махтады:

— Классны окъуудан маджал класслапы сафына кьошаргъа боллукъду. Аман багъа алгъан джокъду...

«Экичилери» болмагъан тамада классла аз болгъанлары себебли, класс тамадала Суратха сукъланыб къарайдыла, бири бирине неле эсе да шыбырдайдыла. Сурат чала-къула эшитеди: махтайдыла.

«Огъай, алкъын а кёб кюреширге керекди. Маджал — ол иги тюлдю...» — Сурат, башын кёлтюрмегенлей, завучну айтханына тынгыларгъа кюрешеди. Алай а, къуш тауукъну алыб къачханча, къайдан болса да бир башха сагъыш джетиб, эсин башха джары алыб къачады. Аныча сайын Сурат да эсин ызына къатарады.

«Эки-юч кюнден а кеч боллукъду...»—деб эси Аслан-ны письмосуна кетеди,—нек айтханлыгъы эди алай? Сабийлери болгъанла артыкъ бек къоркъадыла кёбюсюне быллай кёзюуде. Джашауу, насыблы юйдегисен болмазлыгъын биле, кёре тургъанлайларына, сабийни атасыз этерге къоркъгъандан, джарашыргъа кюрешиб къаладыла. Алай насыбсыз юйдегиде ёсген сабий ата-сыз сабийденми насыблыды? Огъай. Атасыны, апасыны адамлыкъсызлыгъын кёрюб тургъан сабийни джюрегинде кзууанч къайдан болсун? Атасын кёрмеген а аны аламатха санаб турургъа, кесини ангысы суратлагъан иги атадан юлгю алыб турургъа боллукъду...»

Суратны оюмларын завучну сёлешиб бошагъаны бёлдю.

Аны ызындан бир-эки устаз сёлешгенлей, сёзюю Салима алды. Джётгюрюб тамагъын ариулаб, ол таукел башлады:

— Багъалы коллегала, биз, совет устазла, сабийлени келир заманыбызгъа джараулу адамла этиб ёсдюрюр ючюн, бютеу къарыуубузну салыб кюрешебиз...

— Тебреди субай джангурну джаудуруб!—деб шыбырдады Сурат Фатимагъа.

— Ашыкъма, субайсыз сёзлени да аярыкъ тюлдю бу джол,—деди Фатима.

— Хар сабийни хар джетишимин, хар баллы устазланы джюрек къанлары бла сугъарылыб битдириледи. Алай а арабызда бири бирини бетине тамгъа салыргъа тартырмагъан, педагогика такты, педагогика намысы кем устазла тюбейдиле.

Салима устазлагъа базымлы къарамын джиберди.

— Ма, сёз ючюн, джаш устазланы бири Сурат класс сагъатда юлгюге элден адамланы халилерин сюзеди, таб устазланы огъуна. Класс сагъат—хоншуланы ушакълары тюлдю, пеуа класс—ныгъыш тюлдю. Сёзчюлюкге сабийлени бюгюн кесибиз къолубуз бла юретсек, тамбла

аладан не адамлык умут этесе?.. Ол терс ишниц сюзерге керекди. Класс сагъатда, биз кѳрген, биз билген, эл классны болумун сюзедн, ол а сабийле бла элли сѳзюн этеди. Мындан ары ол кечимсиз джорукъсузлукъ тыйылыргъа керекди, ансы школну бу джол бедишлик болгъаны азды, энди иги огъуна ачыргъа болурбуз...

— Салима Сарыевна, бошадыгъызмы?

— Мария Сергеевна, мени бѳлмезлигигизни излейме!—деб чамланды Салима.—Мени педсоветде биринчи сѳлешгеним тюлдю. Бошасам, кесим билдире билликме. —Ол хыны тюрсюн алды: —Огъай, джолдашла, баща устазланы сыйларын теблеу бла кесине сый излерге кюрешген дыгаласла къалсынла... Алай болмаса уа, мен кесими сыйымы къоруулай билликме. Айтмады демегиз.

Олтургъанла ууакъ дауурлу ушакъгъа кѳчдюле.

— Нек тынгылайсыз? Бюгюн мени бетим бла ойнагъан, тамбла сизни бла ойнар! Ол а, бизни коллективде огъай, бир школда да болмагъан ишди! — Салима кѳрген эринлерин къолджаулукъ бла сыйпады. Къызаргъан бетине ачыуу чабыб, кюйдюрюб тебрегенча, солуун терен алыб, бетин сюртдю.

— Мени, онбеш джылны къыйынын школгъа берген адамны, джангы тукленнген тишличиклени аякъ тюблечине атдырлыкъ тюлдюле...

Бу арт сѳзлери бираз къуджуруракъ айтылгъанын кеси да эслеб, Салима директор таба ачыулу къарады:

— Сиз а, Азрет Хызырович, нек тынгылауну басыб турасыз? Бир къауумланы ма алай сиз бошлайсыз.

Азрет Хызырович эм алгъа устазлагъа тынгыларгъа таукел болур эди, джукъ айтмады.

Кѳзлюклерин илиндире, Таубий ѳрге турду.

— Салима Сарыевнаны тюз айтханы кѳбдю. Устазны сыйын мийик тутаргъа керекди. Аны ючюн кѳб иш этерге керекбиз. Бизни къралны аллында борчубуз уллу болгъанын ким да биледи...

Таубий, магъаналы, кесгин джукъ айтмагъанлай, сау сагъатны сѣлеширге уста эди.

— Таубий Харунович, ишге джууукъ сѣлешигиз!

— Бизни сыйыбыз — ишлегенибизчады, ишлей билгенибизчады, — деди биреу.

Таубийни дерслеринде классда джорукъ бек тѣбен болуучусу белгили эди. Директор, завуч да аны дерслерине кѣб кирнучендиле, кѣб кенгеш бериучендиле. Алай а Таубийге джукъ болушмайды. Материалны кеси ала-мат билгенликке, классны эсин кесине буралмайды. Сѣз-ню кысхасы бла айта билмейди. Аны узакъдан келти-риб айтыб тургъан узун ангылатыуларына тынгылаб тур-ургъа уа, сабийлеге огъай, уллулагъа да кыйынды.

— Да айтама да, — деди Таубий, — класс сагъат ус-тазланы сюзюу тюлдю, сабийлени юретиуге берилген за-маңды.

— Айыб этмегиз, Таубий Харунович, — деб тѣзюмю тауусулгъан Фатима орнундан кѣбду. — Сиз сабийлени юретиуню къайсы амалы бузулгъаннга санайсыз Сурат-да?

— Да ма, айтыргъа, сѣз ючюн...

— Сѣз ючюн тюл, кесгин, тюзю?

— Да ма, сѣз ючюн...

Олтургъанла чыдаялмай кюлдюле. Таубий кѣлкъал-ды болду.

— Фатима Муссаевна, кеспигизден тамаданы ауузун-дан сѣзюн алгъаныгъыз ушагъыусузлукъду! — деб ачыу-ланды Салима.

— Бизни заманыбызны бошнагъа кетериу — ол уша-гъыулулукъмуду? — деб чамланды Фатима.

— Джолдашла! — Мария Сергеевнаны сабыр ауазы дауурну тыйды.

— Таубий Харунович, кысхасы бла кѣлюгюздегини айтыгъыз. Заман кетиб барады.

— Мен айтыб бошагъанма. Кертиди, Сурат Хасанов-

на фахмулу, тири устазды, кёб ишлейди сабийле бла, алай а устазны атын чайнаргъа керек тюл эди. — Ол, акъырын олтуруб, кёзлюклерин сюртерге киришди.

— Келигиз, Сурат Хасановнагъа тынгылайыкъ.

«Къалай таб айтсын адам, кёлюн къалай билдиралсын? Аланы бары менден аз билмейдиле, кёбюсю таб артыкъ да билимлидиле, сынамлыдыла, уллу сыйлары болгъан адамладыла. Алай а устазланы арасында аллайсыз болгъан болургъа керекмиди?»

— Тынгылаб турабыз сизге, Сурат Хасановна!

Къыркъдан артыкъ устаз Суратха тынгылабдыла.

Санларына къайда эсе да бир теренден иссилик ургъанын сезе, къоллары азчыкъ къалтырай, Сурат ёрге турду. Джюрекни бу титиреб, ёрге мыллык атханы бир басылса! Аллай кёзюуде джюрекни ургъаны ауазынгы юзюб къояргъа ёч болады.

— Устазны аты — сыйлыды. Сёз баргъан класс сагъатда устазны огъай, башха адамны аты да чайналмагъанды. Иш анда тюлду. Талай затны сюзгенбиз ансы.

Мен ангыламагъан неди десегиз — класс сагъатда, сабийлени къалай окъугъанларыны юсюнден сёлешингенча, кеслерин къалай тутханларыны юсюнден сёлеширге кереклисине бир къауумланы аккыллы болгъанларыды. Халилеринде учхаралыкъны уа — артда тюзетмеклик къыйынды. Тюзетилмей къалыргъа да болады. Ол терслик ата-анала бла бизни бойнубузда ёмюрлюкге къаллыкъ ауур терсликди...

Солууун кючден ала, Сурат тегерегине къарады: бары да эс ийнбдиле.

— Юретиу а, сабийни халисин къурау — къуру гуманитарлы дерследе бардырылса, бу заманга ол азлыкъ этеди. Къуру литература геройланы юлгюлеринде юретиу да азлыкъ этеди: сабийлени джашауда къуру ала тюл, сау адамла да къуршалаб турадыла. Ала къазанлашхан адамларында аманны игини да кёре билирге

тырмашыргъа керекдиле. Ол себебли, класс сагъатла биз таныш адамланы иги кылыкъларын неда осал ишлерин сюзюб къарасакъ, хайыр болмаса, хата болмаз.

— Сиз сабийлени сѣзчюлюкге, керексиз сынчылыкъгъа юретесиз! — Салима, бютеу кѣлкълдысын бу сѣзлеге къуйгъанча, хыны айтды. — Аллайладан а хомух сѣзкъабчыкъла, болумсуз сынчыла, адамсуймезле ѳседиле.

— Огъай! Биз сабийлени адамланы джашауларына, халилерине тюз къараргъа юреталмасакъ, аланы сѣзчюлюкге орам, орам ушакъла юретирикдиле.

— Сабий ангы уллуланы сюзерге, алкъын ол дараджагъа, аллай сынамылыкъгъа джетмегенин ангылаймысыз сиз?

— Ангылайма, Салима Сарыевна! Ол себебден аланы ангылары джетген затланы сюзевиз да, джашау сынамылары джетмеген затлагъа сагъыш этерге, ангыларгъа тырмашыргъа кюреширге юретебиз.

Салима тѣгерегине сымарлаб къарады, алай а коллегаларыны къарамларында Суратха сѣгюм таныялмады.

— Сиз юретиуге сѣзчюлюк иги метод болуб чыкъды дейсиз энди, алаймыды? — деб, джебегине джетгенин джашыралмай, ауазы кълтырай сорду Салима.

— Сохтала сау сутканы школда джашасала, не билейим, сиз айтханда да болур эди бир магъана, Салима Сарыевна. Ала уа элде, юйдегиде, уллуланы арасында джашайдыла. Аладан кѣрген, эшитген затларына къуру аланы багъа ѳлчемлерин алыб къоймай, кеслери тюз къарам бла багъа бере билирге керекдиле... Ол сѣз этю тюлдо.

— Сиз айтыудан, хар класса бизни атыбызны сѣге айланлыкъсыз, не-е? — Салима, кесине джакълыкъ издей, барын да къошуб, «бизни атыбызны» деб айтханлыкъгъа. Сурат джунчумады.

— Сиз терс ангылайсыз, Салима Сарыевна. Мени классымдагъыла сюзерге юлгюлени, — аманны игини да

— кеслери айтадыла, ол бири, экинчиси уа, сохтала устазланы менсиз да иги биледиле, мен а сабийлени кьатында бир устазны да сыйын тюшюрюб селешгенден эсе уа... Ёмюрде школну кьатына келмезге да хазырма. Огъай, ол ишни кесими бетиме тыйыншлыгъа санамайма.

— Да кьалай санамайсыз, мени, устазны, эмда мени эгечимни сёгюб сирелгенлеринде, сиз бир зат да айгмадыгъыз! — тёзюмю тауусулгъан Салима ёрге силкинди. — Аны кьалай ангыларгъа боллукъду?

— Мен аланы айтханларында терс зат табмагъан эдим. Сиз табалгъан эсегиз, айтсагъыз эди уа, кьачыб чыкъмай!

Салима, не айтыргъа табалмай, алгъасаб, ачыулу къарамын директоргъа чанчды, кьолу бла столну кьагъа, джюрекшиниб кьыджырады:

— Сиз, Азрет Хызырович, мени эмда мени ахлыларымы кемиситирге сизге, сизни устазыгъызгъа ким эркинлик бергенди? Огъай, бир айтыгъыз?

— Айта тургъаннга тынгылагъыз! — деди директор, — тынгылай билирге юренигиз.

Эки тишируу — Салима бла Сурат — бир школда, бир ишде ишлеген, алай а борчларын да, ишлерин да эки тюрлю ангылагъан, эки тюрлю ишлеген адамла, бири бирине эки тюрлю къарам бла къарадыла: Салима — ачудан тунчугъа, Сурат да — аны джазыкъсына.

Тенги не аз да джунчуй башласа, болушургъа, сёз алыргъа хазыр тургъан Фатима, устазла бютеу да Суратны джанында болгъанларын сезиб, Суратха джашыртын кёз кысыб, джарыкъ ышарды.

— Сурат Хасановна, энди кьошарыгъыз бармыды? — деб джумушакъ сорду Мария Сергеевна.

— Мени тилерим, Салима Сарыевна, класс сагъатда сохталаны айтханларында терс зат ангылагъаны бар эсе, айтсын да, сюзейик, ансы бош кёлкълалдыдан ишге хайыр джокъду.

— Терс, тюз да аллайла селеширге эркинликлери

джокъ эди. Мени аллымда кечмеклик тилемеселе, уна-
рыкъ тюлме! — деб, Салима, шиндикни чыкырдата,
кыып-кызыл кызарыб, олтурду.

Сурат, ол айтханым да азды дегенча, предметникле-
ни дерслерини юсюнден айтыб башлады.

Педсовет, ёмюрге болмагъанча, андан да кызыу хал-
гъа кечдю. Сёлеширге суйгенле кёб болдула. Даула-
шыргъа суйгенле уа — андан да кёб...

— Мен комиссия къуралырын излейме биология дер-
слени сюзерге! — деб тохтады Салима. — Ансы бу джо-
рукъсузлукъ неди?

— Мен бир-эки сёз айтайым! — школну парторгани-
зациясыны секретары Хабибат Халитовна, дауурну сёл
эте, сабыр кьобду.

Элли джыл болгъан бу келбетли, джумушакъ, арну
ауазлы, интеллигент сыфатлы тиширыгуну сыйламагъан
школда огъай, элде да киши болмаз эди. Джана баш-
лагъан дауур эрлай сёнгюб, бары да ангы бурулдула.

— Джолдашла! Сурат Хасановнаны класс сагъаты-
ны юсюнден мен да кёб сагъыш этгенме Джаш устаз ол
ишни керти да сейир тюрлендиргенди, сейир бардырады.
Мен аны не бусагъатда айтханында, не ол кюн классда
айтылгъанлада терс зат кёрмейме. Тюз айтады. биз са-
бийлени орамда, юйде, элде кёргенлерин, эшитгенлерин
юретиу иште эсге алмагъаныбыз ишге кёб мусхамлыкъ
береди. Мындан ары къалгъанла да ол кемликни кьор-
ратыргъа керекбиз. Кертиди, эслеб, мардасында.

Ол, Салима таба къараб, сагъышлы айтды:

— Огъай, Салима Сарыевна, аллай ачыкъ, ангылы
ушакъ—сёз этну тюлдю. Сёз этгенлени бир арну биле-
биз къаллайла болгъанларын. Терен оюм эте, ишни иш-
гылы сюзерге юреншген адамла—ала аллы-гюллю сёз-
чюлеге ушайаллыкъ тюлдюле не халилери, не сёзлери,
не кёллери бла. Алчылань, асуулу, адебли, джигер,
акъыллы адамлань джашаулары бла, ишлери бла са-

бийлени андан да кёб тапышдырыргъа керекбиз. Юлгю алсыпла!

— Да мен анга огъаймы дейме! — деб, бнягъы Салима аны сёзюн бёлдю.

— Билеме, Салима Сарыевна, сизни неге огъай дегенигизни. Сохтала уа адамланы керти да терс, чюйре халилерин, осал атламларын да кёре билирге керекдиле. Аны неси терсди? Тюздю!

— Тюздю, тюздю! — деб талай устаз сёз къошдула.

— Тюздю! — деб дагъыда къайтарды Хабибат Халитовна.

— Сизни юсюгюзден, эгечигизни юсюнден айтылгъаны да тюздю, Салима Сарыевна, не чарлай эсегиз да. Сиз устассыз, сабийлеге дерс бересиз, юлгю болургъа кюрешесиз, эгечигизни уа не окъуугъа, не тюз урунургъа тартмай, орам, базар санатыб айландырасыз. «Эм алгъа кесинги туугъан эгечинги юрет!» — деб а кимни кёлюне да келе болур, эшта.

Секириб къобуб, Салима ачыулу кёзлерин Хабибат Халитовнагъа джандырды.

— Сиз... сиз Суратны ариуларгъа деб айта турасыз. Мени эгечимде не ишим барды?

— Къалай болмайды? Хар адам хар ахлысы ючюн да, хар танышы, тенги ючюн да джууаблыды. Устаз а — артыкъ да бек! Кишини да кишиде киши джокъ эсе, былайгъа нек джыйылгъанбыз да? Ол сизни эгечигизди! Сиз а устассыз!

— Сабийлени Патийде ишлери джокъду! — деди Салима, орнуна ийиле.

— Къалай болмайды ишлери?! Аман, иги кёрселе да, аны аман бла иги болгъанын ангыларгъа, аман халини алмазгъа билирге, иги халини эниклерге кюреширге керек тюлмюдюле?

— Патий бир сабий! Керти паришчилени бир кёрсегиз а!

— Аланы закон кёрюр. Кёрюб да барады. Ала да эм алгъа ма алай, Патийчала боладыла. Патий а, тюзю, сабий тюлдю. Онунчуну бошамай кёюб кетгенли, эки-юч джыл болады...

— Патийча, алкъын окъуугъа ишге да киралмагъанла дагъыда бардыла, — деб, Салима аллына къарады.

— Адамны алай тюрю тазалау — ол устазгъа ушагъыулу зат тюлдю. Устаз не джаны бла, къайда да, кимге да устазды! Сурат Хасановнагъа уа болушургъа, андан юлгю алыргъа керекбиз! Анга дери специалистлени школну ишче тартаргъа кереклисини да киши эсгермей тургъанбыз. Ата-аналаны да кесибизге болушдурмагъанбыз. Ол терси. Сурат Хасановна тюз этеди!

— Тюз айтасыз, Хабибат Халитовна!

— Тюз айтасыз!

— Суратны устазлыкъ халисинде мени артыкъ да бек бир джаратханым: сохталаны адежде элтирге излемейди, таянчакъ, кенгешчи, джолдаш бола, биргелеринне барыргъа кюрешеди. Тюз этеди. Бир къауумларыбыз а — нени да кесибиз этиб, сохталаны хазыр ашха къаратабыз. Тиши болгъан а — чайнаб къабдыргъанны излемейди.

— Хар тиш да хар затны да чайнаб баралмайды, кёзююне дери, — деб мурулдады Салима.

— Сёз ючюн, сизни огъуна алайыкъ, Салима Сарыевна, — деди Хабибат Халитовна, — Сурат Хасановнагъа бош кёлюгюз къалады: сиз сохтала этерге тыйыншылы ишлени кесигиз этиб кюрешесиз. Ол юретиу ишде тынч джол бла, хайырсыз джол бла сюркелнудю. Сурат Хасановна уа, джангылыб-джангылыб кёре эсе да, тюз этеди — башчылыкъ этиб, хар затны сохтала этерлерин, юрсирлерин, билирлерин, табарларың излеб кюрешеди... Дерслени юсюнден а методсоветде тынгылы сёлеширге керекди.

Устазла бир ауздан Хабибат Халитовнаны джакъ-

лаб сѣлешгенлеринде, директор кѣл басыб, Суратны эр-лай огъуна, Салима тарыгъыб келгенинде, гузабалаб джулкъмагъанына ичнинден къууанды. Сѣз алыб, окъу-туу-юретиу ишни джангыртыуу юсюнден сѣлешиб теб-редн.

Суратны аллына Фатима гитче къагъыт бюкленген-чикни тюртдю. Ачса: *«Джазыкъсыныгъыз мени, мени ёлюмюм алкъын аллымдады»*. (М. Светлов.)

Сурат ышарыб, джууаб джазыб, къагъытчыкны ызына тюртдю: *«Къартаюуну баш чурумларыны бири — къоркъууду. Ол санлагъа уу джаяды»*. (Рамача-рака).

Сурат, Азрет Хызыровични кѣзлюклеринде лампа джарыкъны джылтырагъаныны ойнагъанына къараб, ичнинден ышарды. Директор башын къымылдатханына кѣре, кѣзлюкледе джарыкъла джан-джанына учхалай-дыла, бир думи боладыла, бир джангыдан чыгъадыла.

— Хар ишни школну дирекциясы бла байламлы бар-дырыгъа керекди. Бизде бир къауум джолдашла кес-лери этерни этедиле да, къайгъы чыкъса, биз хапарсыз тургъаныбызны ол заманда кѣребиз...

Директорну сѣзюн узакъда тунакы чыкъгъан орайда таууш бѣлдю.

— Ма, сѣз ючюн, Сурат Хасановна, специалистлени доклад этерге дерселеге чакъырыб тургъанды. Мени да, Мария Сергеевнаны да талай заманы андан хапарыбыз болмагъанды, Салима Сарыевна келиб айтхынчы.

«Болушлукъ излей, болуша билген тамадагъа чаба-дыла. Къургъакъ контрольдан сора джукъ билмегеннге уа чабаргъа сынгар тилчи ашыгъады, — деб кѣлюне кел-ди Суратны. — Директорну бу сѣзлерине джууаб берир-ге керекди артда...»

Джууукълашыб, орайда Азрет Хызыровични ауазын джута башлады. Эркиши дауурла, мотор таууш, орай-да — бары да бирге къатышыб, иигир шошлукъну бузуб, тѣгерекни толтурдула.

«Азрет Хызыровични эм баш излеги — хар атламынга, хар айтырынга андан эркинлик тиле. Айхай, ол эркинлик бергинчи да, кьаллай бирни сакълайса. Заман а сакълай билмейдн...»

Орайда бекден бек ёсюб келеди. Орайданы бёле, бир бёлек эсирик эркишилени хырхарахъ кычырыкълары кечегн хауагъа ушагъыусуз эркин чачыладыла:

— О-ой-ра, хо-о-й, Асланнга келинчик алыб келебин-из!

Дагъыда орайда тартылады. Машина индексден ёте болур, мотор, кёчген кьошдан аджашыб кьалгъан итча, ауур улуду. Эркиши харх чыгъады. Бирн бирине тынгыламагъан эркишилени сёлешгенлери ачыкъ эшитиледи.

Бнягъы эсирик кычырыкъла:

— О-ой-ра-а, хо-о-ой, Асланнга келин алыб келебин-из!

Созуб сызгъыра, эки машина да орамны ёрге бурулдула.

Терезеге джууукъда олтургъан устазла тышына, фара жарыкъгъа кёз джетдирселе да, туруб къарагъан болмады. Кесекден ауазла тунакы болдула, дауур да, орайда да узайдыла.

Сёзю бёлюннген Азрет Хызырович бир-эки джётгюрюб, джукъ болмагъанча, сёзю джалгъады. Олтургъанланы бир къаууму баш тёбенине къараб тургъан Салима таба кёз джетдириб, башларын чайкъадыла...

Суратха солургъа хауа джетишмегенча кёрюнеди. Санларын ангылашынмагъан, кьуджур ауурлукъ басханды. Сау кюнню таш ташыб тургъанча, белн кючден сюей, ол, шиндикни аркъасына таяныб, кофтасыны джагъасын бошлады. Аллында ачылыб тургъан класс журнал. Джюрегинде уа не ачыу, не къайгъы, не башха бир сезим кьалмагъанчады. Джангыз эшитгени — моторну ауур улугъаны бла хырха эркиши харх...

— Сурат! Сурат!

Шыбырдагъан тауушну эшитиб, Сурат башын кѣлтюрѳ къарагъанында, Фатима юсюне ёрге туруб тура. Педсоветни бошалгъанын, устазланы чачылыб баргъанларын эслеб, Сурат сейирсинди.

— Кел, кетейик.

— Кесекчик олтур мени бла, Фатима.

— Огъай, Сурат, джаным, тур, кетейик. — Фатима къолун тенгини имбашына салды. — Эл чачылыб баралды.

— Фатима Муссаевна, сизни мен ашырайым, эркинлик бере эсегиз! — дей, Борис, математиканы устазларыны бири, къатларына келди.

— Огъай, Борис, бюгече биз кесибиз кетерикбиз. Сен а, юйленмеген джаш адам, тойгъа ашыкъ.

— Мен учуз тойланы суймейме! — деб джууаб берди Борис, Фатима тенгини инджиую ючюн ачыуун андан алыргъа кюрешгенин ангылаб, кѣлкълалды болмай.

— Нек учуз той болады?

Борис сорууну эшитмегенча этди. Ол Фатимагъа не чурум бла да сѣлеширге излегенлей туруучан эди, алай а бу кѣзюучюк алайгъа келишмегенин иги ангылайды.

— Мен сизни ашыра кетерикме! — Борисни ауазы таукел чыкъды. — Магъыз!

Экисини да пальтоларын такъгъычдан алыб, юслерине сюелди.

Ёрге къоба, Сурат чачылыб баргъан устазланы арбазда терезе тѳбю бла озуб баргъан дауурларын эшитди. Мотор ауур улугъанча, хырха ауазлы эркиши энтда харх этгенча, къуджур тауушла энтда эшитилгенча болдула...

XX

Эртденбласында Сурат башыны ауулугъуна сейирсинди. Башы тамам къоргъашын кебленгенчады, кѣлтюрѳлмейди. Ичи уа суусабден джаныб баргъанчады.

Столда кьолан кьанджал кружка. «Насыб болса, суусаб болур», — дей, акъырын, кьобмагъанлай, кружкагъа узалды.

Кружка ауурду. Толу болур. Суусабды. «Анамы акъыллылыгъына бир къара. Къайдан билгенди аны келтирирге уа?»

Сууукъ суусаб Суратны саплары дженгиллетди.

Башы ызына дженгиб, джастыкъгъа тийгенлей, кьулакъларын дууулдата, кемсиз къаты урулгъан харс таууш эшитилгенча болду. Неди бу харс, мыйынгы чанчдыргъан ачы харс! Хар кьагъылгъаны сайын, бир харс къалакъ сыныб баргъанчады. «Тобаста, алай джорукъсуз, къатыш харсха тебсеялгъан ким болду?»

Сурат тюненеги ингирин эсине тюшюрдю. Педсовет, Салима бла Хабибат Халитовнаы селешгенлери. Кесини селешгени... Тюшдеча, барды да эсинде мутхуз ыз кьалдыргъандыла.

Аңдан сора уа? Орайда!...

Моторну улугъаны... Бнягъы мотор, Суратны ууалгъан джашаууу сыныкъларында чархла батыб дыгалас этгенча, ауур, созуб улуду. Хырха эркиши харх... Ха-ха-ха!

Аны бары да тюнене эшитгенинден берн башындап кетмегенлерине сейирсинс, Сурат кёзлерин кысыды...

Кёз аллында педсоветден чачылыб тебреген кёзюулери тохтады. Салима эрлай юйюне мыллык атыб кетгенди. Устазла, ашыкъмай, лахор эте, рахат чачылыб барадыла. Къауум-къауум болуб, арбаздан чыкыгъанлай, орамла таба буруладыла. Борис бла Фатима Суратны арагъа салгъандыла. Фатима Суратны кьолтугъундан алгъанды. Юйлени терезелеринден ургъан джарыкыла тынгысыз кьалтырай, кечеге хауада джутуладыла. Джол тунакы агъарады. Тепленген къар аякъ тюбюнде, басханынг сайын эзилиб баргъанча, ачы гыжылдайды: гъырт-гъырт-гъырт... «Гъыртдан» джюрегинг чан-

чады. Тамам да, темир гыжылдаса, тишлеринге чабыб чанчдыргъанчады. Ма, акъсыл тунакы къарангылыкъны ачы сыла, орамны баш джанындан ачы харс тауушла чыкъдыла. Балакъада бири бирине къагъылгъанча тюл, Суратны джюрегине тийиб зангырдатханча кёрюнеди. Борис бла Фатима, Суратны эсин башха джанына бурургъа кюреше, хапар айта келедиле.

Бнягъы мотор бнягъынлай улуду, бнягъы хырха эркиши бнягъынлай харх болду...

Неге харх эте эди? Эсиргеи дженгиб? Огъесе, джащауу бузулгъанланы бушууларынамы?

Къарангыда Асланны сыфаты кёрюндю. Ол, эки къолун джайыб, аллына узатды: «Ла-ри-са! Ла-ра-а! Бери къарачы, Ло-ра, былай келчи!» Томала, тура, ышарылыб, кызчыкъ анга силкинди. Алай а экисини арасына бир къара кёлекке тюшюб, аланы бири биринден джашырды. — «Ла-ри-са-а!» — «Па-па-а!» Кёлеккени эки джанындагъыла бири бирини эшитмейдиле. Бири бирине узатылгъан къоллары кёлеккеге тие да ызына тартыла, экеулен бири бирин табалмайдыла. — «Лари-са-а!» — «Па-па!» Бири бирин чакъыра, ала энди узакъгъа кете барадыла... Ма кёлекке бери бурулду. Таныш адам. «Да бу мен кесимме да? Сабийи бла атасын бири биринден айыргъан къара кёлекке менме да!»

Сурат кёзлерин ачды. Кёрюнүмле бары да олсагъатдан тас болдула.

Терезеден узалыб, кюнню джылыулары болмагъан хыны таякълары юнню ичин сансыз къармайдыла. Джалап терекни кьуу бутагъы, тыггысыз чайкъала, терезеге узалады.

Ал юйде Даутаны гузаба ауазы чыкъды:

— Анам, Сурат турмагъанмыды?

— Кеч къайтхан эди ишден. Бюгюн ыйых кюн болгъанына, уятмай турама, — деди Мёлек.

Юйге барыргъа кёлю бармай, кече къартлагъа къайтыб къалгъаны Суратны эсине энди тюшдю.

«Джазыкъ анам, мени джукълаб турмагъанымы къалай билмейди? Мен бир толу сагъат да джукълагъан болмам!»

Даутаны аякъ тауушу эшикни къатында тохтады. Эшик акъырын ачылды.

—Сурат!

Даутаны ауазында тынғысызлыкъны эслеб, Сурат башын кѣлтюрдю.

— Эл кѣчюб кетсе да, биллик тюл кѣреме сен! Бюгечели къызчыкъ кюйюб-бишиб чыкъгъанды. Сизни къайгъылы этерге да суймей, уятмай кюйгъанбыз. Фельдшер къыз шахаргъа элтирге буюруб кетгенди...

Суратны къарамына къоркъуу чабханын эслеб, Даута сабыр айтды:

— Сууукъчукъ чабды болур, джѣтелчик этиб башлагъанды. Эшикге-эшикге чабхан болур, джаланлай. Сабий кѣз алдайды.

— Бюгюн элтсек шахаргъа, адам табарбызмы? Ыйых кюн...

— Дежурна врач болур! — деди Даута.

«Ишде хар сабийни болумун ангыларгъа, болушургъа, джылытыргъа кюрешеме, юйде ол джангыз гитчечикге уа къараялмайма. Дагъыда турама да «сеннге не ишлеген керекди?» дейдиле деб чамланама...—дей, Сурат Даутаны ызындан тебреди. — Была да зауукъ адамладыла, бюгечели джукъ билдирмегендиле».

Келимат да, Суратдан алгъа чабыб кетген Мѣлек да къызчыкъны аллына олтуруб, ариу айтыргъа кюреше, ол да, бетниги къызарыб, ууакъ джѣтел эте джатады. Мангылайчыгъын чирчик-чирчик тер басханды. Кѣзчюклерни сюзюлгендиле. Башчыгъын ары-бери буруб, кюйюб баргъан гитче санчыкъларына себеб излей, эшитил-ир-эшитилмес ынгычхайды.

Анасы къатына келгенин эслеб, къызчыкъ бир кесек джарыды. Гитче томпур къолчукъларын узатыб, башчы-

гъын кёлтюре, бир болуш дегенча, анасына джалынчакъ къарады. Алай а Сурат къойнуна алыргъа ийилмегенинде, тюнголгенча, башчыгъын ызына ийнб, кълчукълары бла кёзчюклерин мууал ууду. Тири сабийчикни къаруусуз болгъаны Суратны джюрегин чанчдырды.

— А къыз, къызым, бу не ишингди, кълонга алсанг а ары, сабийни бюсюреусюз этме да! — Мёлек, къызчыкъгъа кълоркъгъандан, туудугъуну намыс этгенин да эслемеди.

— Мен «Болушлукъдан» мешна чакътырыб келейим, — деб, Даута гузаба чыгъыб кетди. Ол кюеую бла эгечини кёлкъалдылары былай бошалыр деб турмай эди да, бюгюн ачудан хыны эди.

Сурат къызчыкны кийиндириб джолгъа хазырларгъа, арбазда сигнал таууш чыкъды.

Даута гузаба сёлеше кирди:

— Шахаргъа сёлешгенимде, эки-юч сагъатдан алгъа машина табыллыкъ тюлдю, дегендиле да, кёб сакъларыкъ болдукъ деб, симсиреб тургъанлай, Керим келди да къалды. Сау къаллыкъ, мен джетдириб келейим деб келгенди. Хайда, Сурат, сакълаб турады.

Керим «Москвични» къатында сюелиб тура эди. Ол, тишируулагъа салам бериб, Суратха ал эшикни ачды.

— Огъай, мен арт джанына олтурайым.

Къаршчы болмай, Керим, арт эшикден Суратны миндириб, сабийни кълонуна тутдурду. Кеси рульге олтурду.

Къызчыкъ бла бирге Сурат больницада эки ыйыкны туруб чыкъды. Керим, элтгенича, аланы юлерине да кеси кыйтарыргъа таукел болуб, биягъы «Москвич» бла барды. Ушатмаса да, кълон къалдырыргъа тартыныб, Сурат юйге, «Джулдуз» элге, аны бла тебреди.

Элленн биринне киргенлей, экеулен кьол кёлтюрдюле. Бир кьарт амма бла, туудугъу болур, кызычыкь. Керим тормозну басды.

— Къайрысыз, амма, узакъгъамысыз?

— Огъай, джашым, хоншу элгебиз.

— Миннигиз!

Машина, биягъыплай, алгъа таукел силкинди. «Иги болду нёгерле алгъаным. Энди сабыр сагъыш этейим. Ала тюшмей, джукъ айтырыкъ тюл шойма да!»

Керим бу халда, Суратны биргесине, сау сутканы, айна, джылны солуусуз барыб турургъа да хазыр эди.

Амма Керимге, бюсюреу эте, джылы къарады.

— Сау къалгъын! Автобуса джеталмай къалдыкъ да, сууукъсурай тебреген эдик, алай джетмесенг. Бериден ары джууукъ кьартла кышхыда юйлерниде олтурсала уа, деб кёлююзге да келликди...

— Огъай, амма, иши болмагъан джолгъа чыкъмагъанын билмейбизми! — деб кёл этди Керим.

— Къызымдан туугъанчыкълагъа барама. Аллахха сёзюм уллу бармасын ансы, аны да бир-бир ишлерни туура аллы-гёллюдюле... Бир къауум адам сабий кюсеб таралады, бир къауум да, сылхыр кьой кьозусундан ёнгелегенча, юйюнден-юйдегисинден эрек болуб айланады. Къызымы тёрт сабийи барды да, эм тамадасы ма бучукъду. Госукча бирчик, кёресиз. Сабийлени аталары уа, бир саякъ тиширыугъа тагъылыб джанлагъанды да, кюн сайын былагъа тынгысыз болуб чабама бери-бери. Айхай, аналарыны да саулугъу кьолайсызды. Заф деб аууб къалады деб, ичимде джаным джокъду. Тиширыуну джаны кыйналса, сагъыш эт, не къарыуу къалады? Чабама да келеме, алай а менден да анга не магъана? Тюб болгъа эдиле аллай озгъун тиширыула, бир джарлыны джазыкъ этерге уялмагъанла!..

— Кюеуюнг, сора, терс тюлмюдю да?

— Оу, къалай терс болмайды, териси союллуку!

— Алимент тѣлеймиди?

— Аlement кибики а береди, да андан да магъана азды ансы. Сагъыш эт, сабийге ата кѣлекке, ата кыйыи да керек болады. Бир-эки болсала, бир иш, тѣрт ууакъ сабий! Къайнагъан айранча, бжж-бжж эте, бир толу юй энди терсейди да къалды. Тоба, эки адам бири бирини халилерин да, бир-бирине къабыргъа берип, келишип джашаялырларын да джангыз бир джылгъа ангыларыкъдыла. Талай онгсуз джанны къуу тыбыргъа тууарыб къуюб къоймай. Ючюсю да терсдиле.

— Айхай, амма, иги тюнгюлюб бошагъынчы, адам тѣзе барады. Къызынг тѣзе тургъан болур эди.

— Огъай, къызым, керексиз отну джукълатмагъан— ѳртенде кюеди. Да алай айтханлыгъыма, суудан сурат алгъанча, тутхучсузуракъ адамды деб къызым тыхсый турду, туура аллай сыйсызлыкъ ишни ѳтер деб а кимни акъылында бар эди. Анга тагъылыб айланиган тишбаш озгъунну уа...

Кесин ѳслеб, амма андан ары джукъ къошмаса да, «анга тагъылыб айланиганига» не ѳтсе кѣлю кенгери белгили эди.

— Энди уа ма, эки ѳтегимни сюйрей, чабама да келеме...

Керим машинаны тохтатды.

— Амма, былайда тюшерик болурсуз?

— Хо, джашым, былайда тюшейик. ѳсен джюрюгюз! Сыфатынг кесимни джашыма ушатханча болдум да, дуння бла бир тѣгюлдюм. Айыб ѳтмегиз, балаларым, шо. Джарсылуну кѣлю такъыр болса, джаншаучу болады.

Муккур къарт амма, туудугъуну къолчугъундан тутуб, джолну бирси джанына, машина келгинчи ѳтер кѣлде, джѳбелеб чабды.

Керим бла Сурат ачыкъ кѣллю амманы ызындан бир кесекни къараб турдула.

Адам бла сёлешиб шагърей болгъунчу, ол бош тюз адамды, тынгыласанг, сёлешсенг а, аны башха тюрлю, джуукъ кёрюб башлайса, бютеу бир ич дунняны ачаса...

Адам адамгъа инджиуюн, джарсыуун неда къууанчын айтса, экисини джюреклерини арасында байлам каналчыкъла кенгериб, джюрек къылла къозгъалмай къалмайдыла.

Къызчыгъына эси кетиб тургъан Сурат, кеси къайгысып бираз унутуб, къызчыгъыны бетчининден кёз алмаса да, аммагъа эс ийиб тынгылаб келгенди. Аны мыдах хапары Суратны тюрсюнюн, чууакъ кёкге булут чабханча, мутхузландыргъанды. Аны эслеген Керим, эртденбла Сурат бла сёлеширге къаст этиб чыкъса да, кёлюндеги муратындан джукъ айтырча болмагъанын ангылады. Сурат бусагъатда кеси къайгыылы тюрлю.

Керим бу сёлешну тынч болмазлыгъын ангылай эди. «Исси сютден ауузу кюйген—сууну юрюб ичеди». Суратны бусагъатда халы алайлыгъын ол биледи. Огъай, алкъын эртдеди, деген оюмда тохтады. «Хар ишни кёзююнде этсенг, тынгылы, хорламлы этиледи. Къорлугъу тутуб бошамагъан айранны замансыз бузуб, ынгырдык этгенча этмейим».

Суратны тюрсюню машинаны мангылай кюзгючюню тар къангасына тюше да Керимни къарамын тарта, талайны келгенлеринде, элни туурасына чыкъдыла.

— Сурат, Хамит бла да, бригадирле бла да кенгешгенме да, школну сынау участогундан тышында, сизге энтда участок берирге, тамада классладан чалкъычы, дырынчы, сакъманчы, садчы сохта бригадада къууаргъа огъай демейдиле.

Башха сагъышла, булутла тау ёрлени басханча, башын басыб келген Сурат, сагъайыб, джолгъа чыкъгъанлы Керимге бирипчи кере башын кёлтюрдю.

— Алай болса, сохтала, джетек болумда болмай, къызыныб ишлеринкдиле.

— Башха бир талай элде кѳуралыучандыла аллай бригадала. Бригадирге уллуладан, сынамлы, таб адамладан салынса, юретиб, чыныкѳдырыб, ишни кѳурамлы бардырыгѳа боллукѳду. Неда бригадир тюл, инструктор, комиссар маталлы биреулен.

— Табылырламы аллай адамла?

— Аны ючюн а кѳоркѳма, Сурат. Табыллыкѳды. Аллай бригадала бир-бири бла эриширикдиле, бир-биринден юреникдиле...

— Азрет Хызыровнич бла сѳлеширге керекди.

— Огѳай дерик болмаз.

— Огѳай (деб а хазна айтмаучанды. Хар затны да аллындан билдирмегенни ушатмаучанды ансы. Аллындан кесине соруб башласанг, артда суйюб болушады, алай болмаса уа...

— Кѳоркѳма, Сурат, школну бошай, сабийле бирер усталыкѳ алыб чыкѳгѳан бла биргелей, кеслери кеслерин да, джашауну да тереширек билирча этер мадарыбыз боллукѳду... — деб Керим аны сѳзюн бѳлдю.

Сѳлешгенни кѳоюб, Сурат терезеден орамгѳа тынгысыз кѳарады. Керим, кесин эсгериб, мешнаны Келиматланы орамгѳа джуду бурду.

XXI

Керим шахардан, джерчиликде алчы сынамны область школуну семинарындан джарыкѳ кѳайтды. Аны мал ашлыкѳ культураланы мюлк болумда кѳатыш себиуню хайырлылыгѳыны юсюнден докладына кѳбню кѳрген агрономла огѳуна эс пийиб тынгылагѳанларындан, область сельхозстанцияны директору семинарны аягѳында кѳолун тутуб бюсюреу этгенинден кѳлю кѳлтюрюлюбдю.

Экинчи кюнүндө иигир алагъа дери Керимни ишден джанлар мадары болмады. Бёлюмнү тамадалары, бригадирле, механизаторла юсюн басхандан, түруб кюнорталыкъ ашаргъа да бошамады.

Суратны школда кёб мычыучусу эсине тюшюб, ол ары бурулгъанлай, аллына Мухтар тюбеди.

-- Ассалам алейкум!

— Алейкум салам — деб, кёол тутуб саламлашды Мухтар. — Семинарданмы къайтханса? Джолунг-кёолунг къалайды?

— Джол иги, кёол толу. Талай затха тюшюпюб, оюмлашыб къайтдыкъ. Мында тюрт-мюрт эте айлансанг, кёб иш тындыргъанча, кесинге алай кёрюнесе. Кесингчалагъа тюбесенг а, кесинге бир джанындан къарагъанча болуб, джангырыб къайтаса...

— «Кесим джангыз чабсам, атым залым чабады, башхала бла чабышсам а, эм артда къалады»,—дегенди эртде сенича бир джаш.

— Да артда тынгылы сёлеширбиз. Иш кёбдю.

— Мен да бир ишибизни межямына тамал сюеб келеме. Суратны классында джашчыкъладан эки чалкъычы джыйын къурадыкъ: бири кёол чалкъычыла, бири — косилкачыланы джыйыны. Бир къаууму да фермагъа чыгъаргъа разыдыла.

— Сюе эсегиз, чыгъыгъыз, деб кёоймай, анда да иш къурамлы болса иги боллукъ эди.

— Этерге керекди. Бирси тамада классладан да аллай джыйынла къураб, уллуладан тамадалыкъ этер адамла кёшуб ийсек, ишге заманы кетерирге деб тюл, заманы хайырлы кетерир кёзден къарарыкълары хакъды. Таб, хар класс бирер фермагъа шефлик этселе...

— Соцэришнуу джаяргъа да боллукъ эди.

— Оллахий, Керим, болдурсакъ, болмазлыкъ иш барды деб билмейме. Узайтмай, Азрет Хызыровнич бла да сёлеширге керекди ансы, контордагъыла табу этерикди-

ле. — Мухтар Керимни джашлыкъны таукеллиги, таза-
лыгъы, халаллыгъы ачыкъ танылгъан чырайына, хар
къуру да джылъу бюрке тургъан джарыкъ кёзлерине,
къарыулу, джаш сыфатына сукъланч къарады.

— Тюз айтаса, Мухтар. Джаз джетиб келеди, заман-
ны оздурмайыкъ. Суратны эслегенинг болдуму?

— Школлады. Не эсе да бир кружок джыя айлана
эдн.

Керимни ашыгъышлыгъын эслемегенча этиб, Мухтар
бир джанына бурулуб кетди, Керим а школгъа ашыкъды.
Ингир мутхузлукъ себиле башлагъанды.

Школда алкъын адам кёбдю.

Бир къауум классла чачылгъандыла, бир къауум
класслада алкъын дерсле барадыла. Устазланы, сабий-
лени ауазлары эшитиледи.

Керимни эмда аныча бир талай адамны школда кёб
кёрюнюучюлерине юренчек болгъан устазла бла сабий-
ле, салам бериб озгъан болмаса, асыры эс бёлмейдиле.

Санларына кызыу ургъанын, джюрегини джорукъ-
суз тебгенин сезе, Керим узун коридорда ары-бери ба-
рады. Алай а Суратны ауазын эшиталмайды. Аны ауазы
чыкъгъанлай, джюреги шош болуб, кёлю хош болуб,
мыйысын кемирген сагъшлары чачылыб къаллыкъча кё-
рюе, экинчи этажгъа гузаба ёрледи.

Коридорда киши джокъду, классладан а сабий ауаз-
ла чыгъадыла.

Джашыртын тынгылагъанча кёрюнюб, кеси кесинден
уялыб, Керим класс эшикледен арлакъ джанлады.
Алай а хар эшик да, магнит темирни тартханча, кесине
тартады. Узалыб эшикни ачханлай, Суратны джылы
ышаргъанына тюртюллюкча кёрюнеди.

Эшикни да къалай ачсын? Замансыз заманда кириб
баргъан ушагъыусузду.

Керим терезеден тышына кёз джетдирди. Дероден чы-

кыгъан сабийле орам-орамны бѣлюнюб барадыла. Пионерлени джагъалары кызарадыла.

«Насыблыла... портфеллеринде юч-тѣрт китабны онглагъандан сора, къайгылары-сагъышлары джокъ, не кереклилери да табыла... Хар тѣлю кесинден кичи тѣлюню кесинден эсе насыблыракъ этерге тырмашады...»

Керимни сагъышы эшик ачылгъан таууш бѣлдю.

Ол ызына бурулгъанында, къатында эшикден талай сохта, тамада класеда окъугъанла, чыгъыб келе эдиле. Керимни кѣзлерине лампа джарыкъ урду.

Акъларыны ауурлукъ алгъанлары сезиле, акъырын атлай, ол, класега кириб, салам берди.

Столгъа кябланыб нени эсе да джаза тургъан Суратны къуршалаб тургъан сохтала, саламын алыб, чыгъыб кетдиле.

Устазны столундан озуб, Керим ал партагъа олтурду.

Суратны бир къолу, джунчугъанын билдирмезге излесе этпучюсуча, мангылайына тюшген бнягъы чач джонпучугъун ёрге сыларгъа кѣлтюрюлдю. Алай а, сокъуранганча, джангыз башла бармагъы бла мангылайын ышыб, тѣбен сылджырады.

— Сурат! — Бизге... экибизге сѣлеширге керекди... — Керим, кѣзлерин кѣлтюрмегенлей, сѣзлени бѣлюб-бѣлюб акъырын айтды. — Бусагъатха дерн табы тюшмегенди...

Керимни бу сѣзню айтыб кѣрлюююн Суратны джюреги сезе эди, ол себебден сейирсинмеди, нек сѣлеширге кереклисин соруб, аны джунчутургъа неда кесини заманын созаргъа излемеди. Джашны кѣлюн къалдырмазча, кесини оюмун да тюз ангылатырча джууаб излей. мурукку этгенден сора сорду:

— Сѣлеширге... кереклимиди да?

— Кереклиди! Амалсыз кереклиди, Сурат! Кѣлюмю ачмай, мындан ары тураллыкъ тюлме. Сени таныгъанлы, меннге джашау башха тюрлю, артыкъ бек магъаналы, татлы кѣрюнеди. Биз экибизге насыб бирге келлик-

ди... Мени хаман кесине тартыб, туберге уа унамай турган сени тюрсюнюнг болганды...

Башын кѣлтюрюб, Сурат Керимге мыдах кѣарады.

— Огъай, Керим, меннге ол сѣзлени айтыргъа эртде кеч болганды. Сен, алкѣын юйдеги сынамагъан, джаш адамса, мен а, кѣресе... Огъай, Керим, бизге бу ушакъ керек тюлдю.

— Сурат, иш юйдеги сынамагъанда, сынамагъанда тюлдю, джюрекни излегеиндеди. Мен суйгенликге, сен мени кѣрюб болмай эсенг а...—ол, ахсыныб Суратха соруулу кѣарады.

— Мен насыбсызлыгъымы сени бла юлеширге тыйыншылысы джокъду, Керим. Мени борчум — ол кѣолумдагычыккыны адам этиб ѣсдюрюудю. Сенинге уа, кесингча, джаш, джалап адам керекди. Иги адам!

— Сен менден кичисе! Сабий а... Аны бирге-бирге, экибиз да ѣсдюрюбюз!

— Бизде адет бла...

Керим аны сѣзюн тѣзюмсюз бѣлдю:

— Сурат, бизни ол адетде не кѣуллугъубуз барды? Бизге джашау, насыб керекди! Сен адетледен кѣоркѣсанг...

«Асланда кетмез эдинг!» — дерге аздап кѣалыб, кесин эслеб тыйды, алай а Сурат ангылады.

— Тюздю, адетден кѣоркѣсам, тубеген джеримде кѣалыр эдим. Алай а, энда бир кере джангылыб, экибизни да насыбсыз этерге суймейме.

Суратны терен арыгъанын джашыралмагъан мууал, алай а ийнакъ кѣарама кесек заманчыкѣгъа Керимни бла тубешиб, олсагъатдан тѣбен тюшдю.

— Мен джангыдан джашау кѣураб кюрешгенликге, ал джашауум, кѣаранчхача, экибизни арабызгъа суйлиб, бири бирибизге джолну кесгенлей, кѣлеккесин тюшюргенлей турлукъду.

— Огъай, Сурат, бир абынган джыгъылгъан ызы-

ны къатын сакълаб тургъан адет джокъду. Къаранчха къатынгда, аны къатын сакълаб турсанг, турлукъду.

— Мени джолум бошалгъанды! — Суратны тунакы, аз-буз къалтырагъан ауазы Керимни апчытды.

— Сау адам — ол къачан да джолоучуду. Джолоучугъа уа джол табылады, — деди ол.

— Насыбха элтмеген джол неге кереки?!

— Джолла бары да насыбха элтиб барсала, аны, насыбны, татыуу да боллукъ тюл эди. Анга баргъан джаныгъыз джолну ишлерге кел бирге киришейик.

Сурат ышара айтды:

— Мен бир кере киришиб кѣргенме.

— Экинчи кере кѣрейик. Тюнгюлмеген — тюзелмей мадары джокъду.

Коридорда дерсден чыкъгъан сабийлени дауурлары чыкъды. Чабышмай, рахат барыгъыз деб сабийлеге эсгерте, эки-юч устазны озгъанлары эшитилди.

— Тюзелсе да, эзилиб, сыныб тургъан адам ол джол бла оюлгъан санларын элталлыкъ тюлдю, Керим. Ол адам джолгъа чыгъаргъа боламыды!

— Болады, Сурат. Амалсыз, болады! Аруу, эзилиу, оюлуу — ёлюм тюлдюле. Ала аз заманны шартларыдыла.

— Адамны базымын къоратхан шартладыла.

— Мени базымым экибизге да джетерикди.

— Огъай, бизни джолубуз башхады. Кѣлюнг къалмасын! Иги тенглей къалайыкъ. Экибизге да алай игиди.

Сурат терезеге къарады. Ашхам мутхуз тюрсюнюн терезеге къаблагъанды. Коридорда аякъ тауушла аз-аз сѣнге башлагъандыла.

Мындан кѣб сѣлешселе, Керимге айтыргъа къаршчы сѣз табалмазын, ауузу огъайны баса тургъантай, джюреги анга кесин ата тургъанын джашыралмазын сезген Сурат, къобуб, столдан къагъытларын джыйыб башлады.

«Асыры эртде сёлешдим болур. Аны джюрек джаралары сотур болгъан эсе да, бителмегенлери ачыкъ эди. Огъесе, джюрегинде мениге не аз да орун болмагъанын мени аябмы айталмайды?..» — деб сагъыш эте, Керим, сабийча, паргагъа къабланыб, башын тёбен ийди.

Туфли тауушла, узая барыб, коридорда дауурлагъа къошулдула, бир кесекден аякъ тауушла бютеу да джукъландыла.

Арыгъанын сезе, Керим орнундан эрине къобду, лампаны джукълатыб, коридоргъа чыкъды.

Эки этажда да коридорланы къуу-шуулукъ кючлебди. Тюб этажда къайсы классдан эсе да сабий кюлген, сёлешген тауушла эшитиледи.

Керим, бусагъатда кюлюр халлары болгъанлагъа сейирсине, коридорда такъгъычны къатында мууал кийиниб, орамгъа чыкъды. Хар ыйыкъда бир-эки кере ашыгъыб, талпыб келиучю школу бюгюн сууукъ, хыны кёрюндю.

* * *

Тышында сууукъду. Ингир бузлауукъ башланганды. Хыны аязчыкъ бетинге сууукъ ышылады. Атлагъанын сайын аякъ тюбюнде чачыратхан сууукъ къургъатхан къар ынгычхагъанча джырылдайды.

Керим, пальтосуну джагъасын кёлтюрюб, къара къоян бёркюню къулакъларын джиберди. «Ал джашауум, къаранчхача, экибизни арабызгъа сюелиб, бири бирибизге джолну кесгенлей, кёлеккесин тюшюргенлей турлукъду...» деб, ол Суратны сёзлерин джангыдан эсине тюшюрдю. «Къаранчха къатынгда, аны къатын сакълаб турсанг, турлукъду», — деб анга джууаб берди кесини ангысыны ауазы.

Юйге асыры эртде къайтыб, къартланы соруулу къа-

рамларына тюбемез оюмда, орамны ёрге-энишге ёлчелей келиб, хант юйден чыкыгъан эркиш дауурланы эшитди. Бу заманда чачылсала да боллукъ эди, деб кёлюне келе, ары кирди.

Мында адам азды. Ала да, хазна бири болмаса, бери тюзелген бошбоюнуракъ къауумдула. Бери кирмеучю Керимни келгенине сейирсениб, дауур эте, кеслерине чакъырдыла.

Алай а ол, эсприклени «ич, ич!» деб ангысыз джабышыуларын сыймеучюсю себебли, бир пиво шыша бла стаканны алыб, киргенине сокъурана, дженгилрек кетер оюмда, терезе къатында бош столгъа чёкдю.

Керимни киргени шаушалтхан ушакъла джангырдыла, стол тюбеге хант юйге джашыртын кийирилген шышала бошатылыб татыла башладыла.

Стакан толу пивону уртлаб, Керим къоба башлады, дагыда кесине джууукълашыб келген адамны эслеб, мурукку этди.

— Керим, джыгырам, нек бурнунг салынганды? Сен алкын кёкден джулдуз сермер джаш адам шойса да, хомух! — деб ышармыш эте, уру къарамлы, гитче джити кёзчюклери мылы джылтырай, Астакку келиб Керимни столуна къабланыб олтурду. Тёбен, стол тюбюне пийлиб тургъан къолу кёлтюрюлюб, джарты шишаны тюбюданг деб столгъа тийди.

— «Вино — ол къаннга иссилник, адамгъа джарыкълукъ, джюреклеге джууукълукъ келтиреди» деб, акъылы сёлешгендиле бурунгула. Бери тутчу стаканынгы, къайда, шохум!

— Виногъа ёчлюк — эм сыйсыз ёлюмдю, деб да айтхандыла бурунгула. Быллай затны бери кийирирге эркиндик болмаз да, Астакку! — Керим стаканын ызына тартды.

— Эй, сен сау къалгын, джыгырам! Мени кибиклени была эслемегенча этиб къоядыла! Бери тут! Ичинги

адамла джылыталмагъан кѣзюуде бу таб, чомарт джылытыб кѣояды.

— Джылыныр кереклим джокъду! — тюртюрек сѣлеше, Керим Астаккуну стаканнга узалгъан зыбыр кѣолун ызына тюртдю.

— «Тюзлюк — чагъырдады»¹, — дегендиле бурунгула, — дей, Астакку эринлерин кыйыкъ ышартды.

— Да бурунгула уа былай да айтхандыла: «Чагъыр акъды, алай а бурунгу кызартады да, атынгы кѣаралтады»², неда: «Ичкичилик — кесинг биле туруб алыныуду»³.

— Болур, джаным, болур! Да сора джаратмайса. Не этерикбиз! Кертиди, былайы ресторан тюлдю: музыка джокъ, тишируула джокъ... Кюн тийгенча, кѣзюнге татлы кѣараб, муратларынгы кѣозгъай, кѣатынгда бир пери ышара турса, джюрегинг да джарыкълыкъларны излейди. Ансы бусагъатда не... — кѣз кѣысыб, Астакку, Керимге аракълар ийисин урдура, джууукъ кѣабланды. — Сюйсенг, кеч тюлдю, кел, шахаргъа ресторанига да элтейим. Иги танышларым бардыла анда. Сен мени, кесинге айтыб айланмагъанлыгъыма, сюйген адамымса. Кел. Оллахий да билляхий, кѣайры сюйсенг да кел, Керим. Сыйлайым.

— Огъай, сау бол!

— Алай а сен мында да иги джоллу бола башлагъан хапарынг барды... Огъай, кесинги мискин этерик тюлсе.

Астакку Керимни элде сыйы уллу болгъанын иги биле эди. Аны бла тенглик байлам кѣуараргъа эртдеден да кѣлюнде эди.

Астаккуну кѣл алыргъа разылыгъында адамы сес-келендирген кукалыкъ, Керимни эси кеси сагъышлары-

¹ Латинские поговорки.

² А. Чехов. Письма.

³ Сенска. «Круг чтения».

на кетиб турмаса, эрлай эсленик эди. Бу арт сёзле уа ким да эслерча эдиле.

— Ол дегениг? — Астаккуну сандырагына хазна эс иймеген Керим сансыз сорду.

Астакку дагыда кёз кысды.

— Кесинг билесе... Биргенге мешнагъа миндириб айландыргъанынга айтама...

Кимни, къачан «мешнагъа миндириб айландыргъанын» Керим эсини тюшюралмады.

— Аперим, джыгырам, тюз этесе! Сёзюн джая айланган эркинши мен да суймейме. Алай а мен кеси адамынга. Мен болушур затынг болса... аллах бла да разыма.

— Астакку, мени къыйдырма-къыркъма сёзю ангылар фахмум болмаучусун билмеймисе? Ачыкъ сёлеш.

Керимге кесин алдыдыргъа табы тюшдю деб къууанч аллы болгъан, иги огъуна джылыныб тургъан Астакку, аны кёзлери, ишекли джумула, сынчы къарагъанларын эсгералмады.

— Сен, джыгырам, меннге кёз кыс да, бир сёз шыбырда да къой ансы, ишинги кёлюнг бичгенча тындырыгъа бойнумады. Неге мыдах болуб тураса, хомух? Кёргенме ингир ала къайры кириб баргъанынги. Ичинги джылытмагъанды бу джол. Қъайгъырма аны ючюн!

Астакку Керимге джууукъ ийилди.

— Тиширулагъа, Керим, ишни къалай этилгениди баш магъана, ансы нек этилгени, арт мураты керек тюлдю. Суратны уа мен бусагъатда огъай, къыз заманында огъунакъ къалай тамашагъа къойгъанымы билемисе? Асланны джигит къутхарыучу рольгъа кийириб къойгъан эдик. Экеулен да болуб, кесибизини танытмазча тюрлендириб, джолун кесиб, Суратны аллына сюелмейбизми! Не айтханыбыз эсимде джокъду, оллахий. Сёз а азымыды? Бууунундан тутаргъа узалгъан кирик этгенлейибизге, Аслан бир джаныбыздан чыгыб, аслан кирик,

юсюбюзге мыллык атмаймыды! Тиллешгеннибизча, Асландан кьоркьгъан кибик этиб, кау-куу болдукъ. Ары дери Асланны сан этерге унамай тургъан къыз энди уа. суугъа тюшген шекерлей, эрнди да башлады...

— Устаса сора... — ачыуун кючден тыя тургъан Керим Астаккугъа джыйиргенниб къарады. — Устаса...

Гитче, мылы кёзчюклери къызара, Астакку базымлы ышарды.

— Сюйген тенгинге болушургъа тюссе, не этернксе. бойнум къылдан ингичке.

— Болушуучанса сора, не-е?

— Игидда! Сюйсенг, ма бусагъат, минг тюрлю сылтау табыб, Суратны юйюне огъуна элтейим сени. Ол шойду да бурнунгу салындыргъан...

— Къайдан билесе?

— Эл биледи. Машинагъа миндириб айланынганынгы кёргенбиз... Ха-ха-ха... кьоркъма, хомух, энди Асланнга ол керек тюлдю, — деб, Керимни стаканына бойнундан къадалыб тургъан шышасындан къуя, хыйла кюлдю.

Керимни тёзюмю тауусулду. Сермеб алып, белине дери аракъы къуюлгъан стаканны штап деп Астаккуну джарты чириген помидоргъа ушаш къызылдым-къара хышты бетине къантарды.

Астаккуну бетин джууа, чагъыр кёкюрегине къуюлду. Стол чачырагъан тамчыладан толду.

— Ах, ананг бергенни тегерик! — деб, Астакку бир къолу бла бетине къадалды. Шиндигинден къобуб, бир къолу бла хурджунуна узалыб, ауузу от чагъа, къолджаулукъ излеб башлады. — Хайуанны адамгъа санаб сёлешсенг, кюсюнге къусмай къоямыды сора! Не ишингди бу, эмизик шайтан?

— Бетинг бир кесек джибисе, тазаракъ къабугъу ачылыр эсе уа! — деб рахат джууаб берди Керим, тюбюнден ёрге къараб, орнундан къобмагъаппай.

Анга мыллык атаргъа бла къояргъа билмей, бетин

сюртерге кюреше, мурукку этген Астакку, кызыл кёз-чюклери чартлаб чыгъаргъа джетиб, ачыудан къарыла, эриши къарады. Орчагъа чабаргъа хазырланыб, дже-тиб къатларына сюелген адамлагъа кынгырына къарай, хыны, кир мурулдады:

— Эски стауатха уруна, тепси тюр джаларгъа табалмай айланнганынгы ачыуун менденми аласа!?

Секириб кюбуб, Керим шышаны сермедн. Аны Астаккуну хыбыл, мылы хамхотуна бериб ууатыргъа керилди. Алай а аны агъарыб, таш макъача, башын эрлай кёкюрегине джыйгъанын эслеб, шышаны столгъа атды. Тёнгереб тюшюб, шыша стол тюбюнде умур-чумур болуб чачылды.

— Тилинги артыгъын бираз кысхарт, Астакку! Аны арты бла кырккълса, кесинге табсыз болур, — тёгерегиндегилеге кёз джетдириб, ала джукъ ангылаялмай, хайран болуб тургъанларын кёрюб, бираз кёл басхан Керим, сёл бола кюшду:

— Тур, кийин, юйюнге ашыра кетейим.

Тышына чыгъарыб, кюндюз ийлеуюмю берир кёлде айтады деб, Астакку аллында кюрккъса да, Керимни бираз сёнгигенин сезиб, мазаллы чырпа бёркюн гузаба къаблады. Аз-аз тентирей, эшик таба тебреди. Керим ызындан чыккыды.

«Кызбай ит юрюрге ёч болады», — деучен эди Керимни атасы.

Кызбай, осал адамны сёзчю болуучусун, адамны ызындан сёлешиучюсюн билген Керим Астаккуну олтургъанла бла бирге кююб кетерге сюймеген эди.

«Бир къауум адамда кёлкълды—биламукъну гулмагычады: тюбюне чёгюб. Чучхумасапг, эслеялмайса», — деб ичинден мурулдады Астакку. Тышында уа, орамгъа чыкыгъанларында, джалынчакъ сорду:

— Керим, бу не ишингди? Мен сеннге джарашмагъан не сёз айтдым? Адамланы аллында...

Джюрек излемине джол берсе, Керим бу көзюучюк-де бу башын аллына джибериб, имбашларын кызбай ийилтиб турган кыуатсыз инсанны кундуз ийлеуюн бериб, ууадых этерик эди. Алай а ичиргини кыакъсанг, букчу чыгъады...

Кесин кючден тыя, ол Суратны сёзлерин эсине тюшюрдю: «Мени кыарауулларым кёблюле... бир кыауумланы кыараууллары, кеслерин тюбелек унутуб, мени ызымдан болуб кыаладыла...»

Астаккуну «кыарауулу» кеси таба бир кере да кёз джетдирген болмаз.

Керимни кыарыулу кюлу Астаккуну сол имбашына кючлю кыадалды. Кыарны мутхуз сют джарыгъы тюшген джагъымсыз сыфатына кыарамазгъа кюреше, бёлюб-бёлюб, ачыкъ айтды:

— Бу джолдан сора ол кыутсуз ауузунгдан не Суратны, не мени атым чыгъыб эшитсем, эшитмеген эдим деме. Бусагъатда уа бар юйюнге! Ангыладынгмы?

— Хо, хо, хо! Ангыладым.

— «Кыаргъа джол уста болса, тохтау багушну кыа-тында болады» деб халкъда айтыу барды, Астакку. Сора меннге кесинги «джол усталыкыгъа» теджеучю болма!

Астаккуну кесинден ары тебериб, Керим орамны ёрге айланды. Бир кесекни кеси аллына мурулдай туруб, Астакку да кесини юйю таба ышырылды. «Тохта, мен сени бир керечикни уа багушха олтуртхан огъуна да этерме! — деб шыбырдады ол кеси кесине, Керимге чамлана.

— Сен мени бетиме суу бюркдюнг эсе, мен сени бетинге...»

XXII

Орамда адам чагъымды. Анда-мында бир адам озады. Сууукъ тутханында, юйден чыкыгъан, джол кыоратыргъа излеген болмаса, мурукку этерге излемейди.

Джангыз Суратды ашыкмагъан. Адам тюбемегенне ичинден разы бола, къайры барыргъа да билмегенлей. орамны ёрге акъырын барады, барады.

Аллында, дауурбазча, башы дженгил, къуууш эди. Оюмсуз, сагъышсыз. Бармагъынг бла къакъсанг, зынгырдарыкъча кёрюне эди. Алай а башны бошлугъу, дженгиллиги саплагъа хамаи да дженгиллик бериб бармайды.

Сурат, уллу иш тындыргъан сылыт адамча, ауур атлай, акъырын барады.

Ол сагъышланы не керн къысдаб кюрешди эсе да, оюмсуз бола юренмеген баш кёб чыдамады. Къургъакъ-сыгъан талагъа ычхынган ырхыча, сагъышла башын кючлеб башладыла.

Эй, сен, джашлыкъны тынгысыз джолу,
Чыгъанакълыса, толу джангылычдан.
Алай а, сенден керн бурулуб.
Къартлыкъгъа озуб кеталмайд адам.

Барама кюс, ачий... къууана.
Барама... алай а джолдан чыгъана
Бутаймы неда себе джангыла? —
Къалай билалгъын аны аллында?

Къураб да кюрешмегенлей, ангысында кеслерн алтына назмула тизиле келгенлерни эслеб, Сурат ышарды. Аймысына, адамны керти джырлатхаи уллу къууанч бла уллу бушуудула. Къысхача айтыргъа — терен сезимле. Ич дуниялары бай адамланы джашау джоллары къыйын, алай а сейирлик болуучусу андан бола болур. Творчествулу адамла да аллайланы арасындан чыгъадыла. Ансы творчествулу излеуню ауурлугъун кёлтюрюб ким да баралса...

— Сурат!

Илгениб, Сурат бир джанына бурулду: Зубар. Школ тенги. Тоба-аста! Къайдан чыкъды? Кёрюшмегенлеринне пенча джыл болады!

— Эртденли биргенге келеме — къарамайса!

— Эслеменге.

— Эслеймисе?! Көзлерингде — сау аламны сагъышы. Кесинг да неге эсе да ышараса.

Тёгерек исси бетин Суратны суукъ джаягъына ашый, Зубар къаты къучакълады. Сёлешгенни а бёлмейди, тылпыуун къаллайла джеттишдире эсе да:

— Сразу эслегенме, биягъынлай тураса. Сурат Су-
ратлай турады. Джашаргъа, зауукъланыргъа тюл, сагъ-
ышланыргъа, кыйналыргъа деб жаратылгъанса сен
дуниягъа. Ол сыринг энтда, акъыл-балыкъ болгъанын-
да да, юсюнде кёреме. Огъай, сени тюзелирингде тю-
нгюлдюм. Аюнге, къалай унутаса, немени айтханын,
къайсы эди шо, хы... Короленкоу айтханын: «Къуш
учаргъа жаратылгъанча, адам насыбха деб тууады»
дегенин?

Озгъан жаншакълыгъы, бошауузлугъу ючюн школ-
да окъугъан заманларында Сурат Зубарны асыры огъу-
рамаучан эди. Артыкъсыз да бек аны хар затха дже-
нгил, ат юсюнден къараучусун жаратмай эди. Чёбба-
шыча, ары уф десенг, ары бурула, бери уф десенг, бе-
ри аяа тургъан къуджур, ышангысыз, учхара затча
кёрюнючен эди Зубар. Ол себебден аны бла къазанла-
шыргъа асыры сыймеучен эди. Бу джол а, таб, башха
теглеринден эсе, мынга тюбегенне къууанды: сёлеш-
мей, тынгылаб турургъа боллукъду.

— Алайды да, шохум, — деб бекден да бек джарыб
джуюулдеди Зубар, — хар зат къууанчха деб болады,
а сен а, къарайма да, «джибиб» тураса. Эски тег-
ленн джокълай турсакъ, джюрек джангыргъанлай тура-
ды. Кел бизге.

Тег кызына огъай, хо дерге да мадар бермей, Зу-
бар аны кенг арбазланы бирине тартыб кийирди.

— Къой, чурукъларынгы тешме. Къарыусуз инсан,
суукъсырарса.

Кертиси да, Зубар алгыныча тюлдю, мийик да, токь да болгъанды. Ол кьуба, чагыдий кьызчыкны тыш къарамындан ыз да кълалмагъанчады. Таб, къарамлы тишируу. Кесине кемсиз базгъанча, кесин бек таукел, бираз бошуракъ тутады. Ол ич къарыуданмыды огъесе оюмсузлукъданмыды — ангыларгъа кыйынды.

— Сени элде болгъанынги билмей эдим. Къайдан чыкьдын, Зубар? — Сурат, гитчерек, арну джыйылган комнатха киргенлеринде, теппине джарыкъ къарады.

— Э-эй, шохум, несин сораса? Адамны джашау джоллары ата юйюнде къайыша да, башха джары кете тура шойдула да. Анама кьонакъгъа келгенме. Сиз, устазла, къуру да джайдан джайгъа солуучансыз, джылны узунуна башыгъызны къайнагъаны тохтамай, къызгъаныгъыз сууумай турур ючюнне. Ансы, сууугъан адамдан не устазлыкъ! Мен а, аллах тюз джашаугъа джаратхан бир бош адам, отпускадама.

Зураб Суратха кёз джетдирди: тынгылайды, кёлю бла.

— Мен, кесинг билесе, сени къачан да бек сюе эдим... — деб ышарды Зубар.

«Къачан да!» Адамны кёзюу-кёзюуу бла сюе да кьоя ким турады?

Суратны оюмун Зубар бёлдю:

— Эшитгенме хапарынги. Хата джокъду. Кертиди, сенича джюрек къуралышлы адамгъа юйдегиси чачылыу — ауур тиерге ёчдю. Алай а «Джашау адамгъа таш ата, адам да аны, кесине тийдирмей, сермеб тутуб, бир джанына быргъай барыргъа юрене барады» деб, мени бир шагърейим алай айтыучанды. Бу джол таш сеннге атылгъаныча тийиб кълалгъанды. Энди акъыллыракъ болурса... Кимди алайсыз джашагъан? Барыбыз да джолда джолоучубуз. Джолоучу джолда абынган да, аджашхан да адегди.

Аны сёлешгени Суратха, джукъу арадача, тунакы, байламсыз эштиледди. Алай а Зубарны ауазында кёл

басхан, сансызлыкъ келтирген бир рахат макъам танылады.

— Ушатмаз затынгы сора эсем, кечир. Мени кенгешим джарар джеринг бар эсе уа, шохум. Къаугъагъыз неден чыкъды?

— Къаугъа... дауур... аллай затыбыз болмагъанды. Халилерибизни келишмегени...

Зубар харх болду.

— О-ха-ха-ха! «Къаугъа... дауур...» Адамны кёлюн къалдырыр, эсинде къалыр сёзлени айтыргъа неге керекди! Бирге джегилген эки ёгюзню харамы, къылыкълысы нёгерине джукъ айтыб кюрешмейди, боюнсханы ауурлугъун анга бошлаб къояды ансы.

— Ёгюз — хайуанды.

— Ёгюз хайуан болгъа эди да, адамлада харам ёгюз къылыкълыла тюбемеге эдиле. Алкъын тюбейдиле. Ангылайма сизни болумугъузну. Сапра улу Аслан мен билмеген джаш тюлдю. Къарангы юйдеги болуучан эдиле. Аслан бла сени юйленнгенигизге мен ол заманда огъуна бушуу этген эдим. Не сейирлик устаз сен эдинг эсе да, аллайланы кесинг ушатхан сыфат мардагъа джегидираллыкъ тюлсе. Бош эзлиб кюрешме!

Зубарны, солууун гузаба ала, бурчакъ къуйгъанча, дженгил сёлешиуюне эс ийиб тынгылагъаны Суратны къуру бу джол болур эди. Ол а бардырады:

— «Къарангылыкъ — ол, шохум, асыры къыйын багъылгъан аурууду», — деб мени биринчи баш нем алай айтыучан эди. Тьфу, хариб, гюнахы къурусун, аман адам тюл эди.

— Гюнахы къурусун! — деб къошду Сурат.

Зубар дагъыда кюлдю.

— Къайгъы сёзмю бересе, Сурат? Тюз этесе.

Сурат анга соруулу къарады: ёлгеннге адетде джюрюген эки бош сёзню айтханны несине кюледди?

— Биринчим, Томпур хариб, сауду. Алай а юйдегиси

чачылгъаны эркишиге ёлюмчады, бир башхасы джокъду. Юйдегини къурагъан эркишиди. Къураялмай къалды эсе, ол бедиш тюмюдю? Инженерни ишлеген мекаямы кесек заманчыкъдан оюлуб къалса, ол инженерге ёлюм бедниш тюмюдю? Юйдеги уа мекаямдан эсе джууаблыракъ да, сыйлыракъ да затды. Биз а не, тиширула... «Слабый пол» деб бош айтмайдыла орусла къарнашларыбыз. Бизге бир таянчакъ, къысылыр джер табылса, болду...

— «Прекрасный пол» деб да айтадыла. — деб къошду Сурат.

— Ах, къой. Сейирлигинге табынырларын сакълаб турсанг, къакъ болукъса. «Иш Дульсинеяны сейирлигинде тюлдю, Дон Кихотну сезиминдеди» деб экинчи баш ием, литератор, алай айтыучан эди. Тюу, хариб, гюнахы къарасун, осал адам тюл эди. Огъай, огъай, Сурат, мутхуз адамса дегенлигим тюлдю. Бир айбатлыкъгъа, бир игиликге сен кимден а башса. Алай а Аслан — орусча «аппячыккы джашчыгъы» дейдиле аллайлагъа, кесинг билесе. «Аппячыкк» а «джашчыккы» ангысыз суйгенден, то есть, сую билмегенден, кертн эркиши болургъа къояргъа биллик тюлдю.

— Ол айтханынг барды, алай а...

— Къой, къой, Сурат, — Зубар аны гузаба бёлдю. — Къыйналма. Билеме айтырынгы. «Эркиши ангылы болса, аны бары да бошду» дериксе. Адамлыкъ, ангы заманында сингдирилмесе, адам пенн, къаллай халиши адамлыкъ болгъанын къайдан билсин? Билмегенлейше, билеме деб турлукъду. Аллай адамдан не сенге насыб джокъ, не кесине къууанч джокъ.

— Адам тегерегинде асуулу адамлагъа эрише, тенглеше билирге керек тюмюдю...

— Ах, ангысыз шохум, ангысы башха тюрлю уютулгъан инсан кимин асуулу, кимин асуусуз болгъанын къайдан билалсын! «Багъалы ташны толу сыйын къуру специалист биледи, къалгъанлагъа аны билмейдиле деб

айыб джокъду» деб, мени ючюнчю баш нем, геолог, алай айтычан эди. Тьфу, хариб, гюпахы кьурусун, ангысыз адам тюл эди.

Къайсы баш песин эсине тюшюрсе да, Зубарны бетине булут чабмагъаны, ауазыны дженгил, пакъырда бояуу тюрленмегени Суратны сейирсиндиреди эмда джубандырады. Башхасы болмай, Зубар эски чепкенлени юсюнден сагъынганчады.

-- Тиширыу джылагъан сабийге къабланыб кюрешген кёзюуде анга «эй, кёнгеиме итну ур» неда «суусабер» деб кычыргъан эркишиле алкъын тюбейдиле. Э-эй, шохум, адам ангыны тюбелек тюрлендирген — кёбге созулгъан ишди. Толу иш кюнню тышында ишлеб келген тиширыу бютеу юй къуллукъну да кеси тындырса, джанына алай джарагъан эркишиле...

— Огъай, Зубар, Аслан мениге школну кьой деб къадалыучан эди, — деб аны Сурат чыдамсыз бёлдю.

— Ма, ма, ма! Да мен айтхан неди да! Сен джаматдан айырыл да, анга комфорт кьурагъан универсал машинагъа уша, ол да, уф-чуж болуб, сюйгенича айлансын. Джалчыгъын столгъа (аны да бир бёлегин) атса, болду анга... Кесин дуняны бузгъанга кёреди. Сен а, бюсюреусюз-сыпассыз, ёмюрю бошаламагъан юй къуллукъда урукъ да, тыбыр джалчы, джалынчакъ джумушчусу бол да тур...

— Тёрде ананы сыйлы орну — джалчылыкъ тюлдю! — деди Сурат, ичинден Зубарны сёлешгенин тюзсөүсе да, анга билдиррге ашыкъмай.

Зубаргъа уа сёз негерини анга холугъу бла огъайлыгъыны башхасы болмагъанчады.

Ол Суратха сейирсиниб къарайды.

— Сен, Сурат, алкъын тюшюнгдеча сёлеше тураса. Сен айтханча, алай бурун эди. Тиширыуну орну — сынгар юйде заманлада. Энди уа сыйла ана — ол, кьуру юй къуллукъда усталыгъын кёргюзе билген тюл, джа-

магъат ишледе да тыйыншы орун тута билген, не джаны бла да хапарлы адамды. Юйдегиси да ма алай ананы сыйын мийик тутады.

Зубар, бу айтханыма уа къаршчы сёз табалмазса дегенча, Суратха хорламлы къарай, дагъыда башлады:

— «Билимсиз ана — ол бизни заманыбызгъа аз келишеди, юйдегисине, сабийлерине сыйлы, тыйыншы джолдаш болаллыкъ тюлдю!» — деб тёртюнчюм, устаз, алай айтыучан эди. Тыфу, хариб, гюнахы къурусун оюмсуз адам тюл эди.

«Тёртюнчюм?»

Сурат Зубаргъа сейирсингеннин алкъын къоялмагъанды.

— Бешинчинг а не деб ауаз бере эди? — деб сорду кёлю бла.

— Ауаз берге эди да, болгъа эди. Джокъду, хариб, алкъын. Алай а сен аны ючюн мени джазыкъсырма. Мен ол ишге сенча алай мутхуз бояулу кёзлюкле бла къарайма. Бар—ол джокъ болургъа деб бар болады, джокъ — ол бар болургъа деб джокъ болады. Аны ким да биледи.

Суратны кюлгенден бети джарыгъанын эслеб, Зубар ичинден къууанды: къуру да бек акъыллыгъа, оюмлугъа санаучу тенги Сурат, устаз, анга эс ийиб тынгылайды. Ишинде алайгъа юрениб этемиди, Зубар анга хазна сёз бермегенинденмиди, огъесе кертти да сёлешгенин джаратыбмы эс ийиб тынгылайды — Зубаргъа башхасы джокъду.

— А сен а, Сурат, ичингден меннге «джыйырмагъ болуб, джыйырманы оюмлары джыйсанг да, джелбашлай къаллыкъса» деб тура болурса. Огъай, шохум, иш башхадады. Сен, къарайма да, юйдегиге менден эсе башха кёз бла къарайса. Мен а эртде ангылагъанма: эркиши — ол сейирликдени, игиликлени музейи тюлдю.

ол гёзенди. Гёзенде уа табылгъанны алыб, бошалгъынчы, хайырланьргъа керекди ансы, мен излеген джокъду деб, кёлкъалды болуб, чыгъыб кетерге джарамайды. Джашау алайды.

— Кесинге керекли болмагъан зат бла къалай тукъум хайырланаллыкъса не уа излегенниги табханынга ауушдуруб барьргъа къуру да къолдан келемиди?

— Биринчи, иги зарплата — ол нени орну да тутады, екнчи, юйню оноууна кесин къошуб сени джунчутмаса, — ол да кёбню орну тутады. Ючюнчю, сени бла демлешиб турмай, сёлешуню, даулашыуну тишриуну халисини амалсыз керекли шартына тергеб къоюу...

Зубар андан ары нелени тизерик эсе да, Сурат тёзалмады:

— Сора, Зубар, «гёзенде кереклиги излеме, бар бла хайырлан» дегенинг бла къалай болады да, бу тизгенлеринги излей эсенг?

Зубар джунчумады:

— Была кёб эркишиде да болгъан затладыла. Андан ары тынгыла...

Сурат башын чайкъады.

— Сейир сёлешесе, къуджур оюмларынг бардыла.

— Э-эй, шохум, къуджур джашаудан эсе, къуджур оюмлары болгъан тактылды.

— Не башхасы барды? — деб сейирсинди Сурат. — Джашау оюмлагъа кёре къуралмаймыды?

— Бир-бирде алай да болады. Кёбюсюне алайсыз болады ансы. Ма сен, сёз ючюн, сүймекликин тамалында биригиу излегенча кёрюнесе.

— Терсгеми санайса?

Зубар башсыз-тюбсюз джууаб берди:

— Терс деб да бегиталмайма, ёзге уа, сүймеклик, ол къаллай сыфатлыды? Ол суусунчады. Қаллай форма берсенг, аллай форманы алады. Қаллай бояу атсанг, аллай бет алады.

— Суусунча эсе, аны бояй, тюрлю-тюрлю сауутлагъа къуя айлансанг, аны ал тазалыгъын, ал формасын сакълаяллыкъ тюлсе, чачыллыкъды, юйюгюрюкдю, — деб ауазында ишеклик танылмай бегитди Сурат.

— О-о, Сурат, джаным, джол кесин мешнаны чархларыны тюбюне айтханча, биз да джашауну чархларыны тюбюне кесибизни оюмсуз атыб, теблениб, аланы ауур-лукъларын сезе, кѣлтюре, кѣлтюрюле баралсакъ — ма олду насыб.

— Оюмсуз? Огъай, оюмсузлукъ, ойлашыргъа эринчеклик — ол насыбха элталлыкъ тюлдю.

— Оюмсузлукъ инджиуге элтеди, инджиден муратла тууадыла, муратладан — насыб тууады.

— Къой, Зубар, сени философиянда, къалай эсе да, акъылгъа сый берилмейди.

— Къалай берилмейди? Аны къыйнамагъанлай, насыб табылса, керексизге къыйнаб не табаса? Джашау — ол къыйын халили нѣгерди. Анга оюмсузлукъну къамчисин сюрте да ызына ыхтыра турмасанг, сыртынга кеси миниб къалмай, къадар керексиз джюкню къалаб барады. Сора сени джауур этиб, сѣйиринге къараб турургъа суйген джолдашды. Ол эмилики заманында джарау этиб, кесинги тилинги алдырмасанг, тынгын боллукъ тюлдю, элте да кесин хар затха ура, сени да ичинги урдура...

— «Мен кесими хазнамы хар джерден алама!» — деген француз чам айтыугъа кертисе, Зубар, — деб, Сурат аны энтда бѣлдю.

— Къалай дейсе? Ах, ангыладым. Сен мени къагъыб сѣлешме, шохум. Тюз айтыуду ол. Эсингдемиди Людовик IV айтхан: «Кърал — ол менме!» — деб? Мен аны кесиме джараулу ангылайма: мени бийим — ол кесими излемиди деб. Мени джашауум — ол да бир къралды. Къралчыкъ. Ол да — менме. Меннге бий а — мени излемим. Ангылаяламыса, шохум?

— Ангылаб да, сейирсиниб да турама.

— Эслейме. Бизни заманыбызда быллай джелбашла, кьуру кесин суйгенле кьайдан чыгъадыла, деб сейирсинесе. Сен а ангыла, шохум: сени Асланынг менича тюлюдю? Сыфаты, тыш тюрсюню башхады, сыры уа—меникиди. Ангылаяламыса?

— Ангылаб да, сейирсиниб а турама.

— Хо, эслейме. Мени кесим кесими иги билгениме сейирсинесе. Сен кюзгючаса. Сеннге къарагъан — сени да, кесин да ачыкъ кѳреди. Аслан да алай (болуб, кесинден кѳлю чыкъгъандан, сени бла тенг болур ючюн, сени чѳкдюрюрге, иги шартларынгы сансызлыкъ, аяусузлыкъ бла юйюкдюрюрге кюреше болур эди.

Суратны бу оюмгъа сейир-тамаша болгъанын эслеген Зубар дагъыда кьошду:

— Хо, хо, чарлама. Ол энди сени джашау нѳгеринг тюл эсе, неге чарлайса? Мен а кѳргеними, билгеними айт-тама: асыулу адам адамны кеси дараджасына кѳлтюрюб кюрешеди, осал да — кеси дараджасына дери кемитиб, чѳкдюрюб, бояб кюрешеди.

— Бу айтханынг а, не мадар, тюздю.

— Этгенлерими билмейме ансы, айтханым а бары да тюздю, — деб кюлдю Зубар. — Мени уа ол эки къауумгъа да кьошма — мен башхама. Мен асыулуланы дараджаларына кесими кѳлтюрюб кюрешме. Ангылаймыса?

— Ангылаб турама.

— Кѳреме. «Къуджур, тыйгъысыз джол бла кесинги кѳлтюрюб кюрешесе», — деб тураса.

— Огъай, джукъ демейме, — деб джунчуду Сурат.

— Кѳреме, кѳреме. Сени кѳзлеринг дейдиле, ауузунга дедирмегенлигинге. Не этериксе, хар ким бирер тюрю джолну ѳрлейди, бирер тюрю сокъмакыны тигелейди. Кимин сайлаб алады, кимине тюбѳб къалады.

Зубарны, не кѳргюзмей кюрешсе да, ауазы халыны мутхузлугъун джашыралмай эди. Алай а Сурат аны

саггышын бардырыб кюрешир халлы болмагъан себебли, аны оюмун этиб кыйналмаса да, аны айтханларыны кёбюсюнде муратларында, ийнамларында алданмакълыккыны эслемей кълмады.

— Джашаугъа сырынгы алдырууну юсюнден да тюз айтханса, — деб, Сурат ушаккыны алгъаракъда чыгына кёчдю, — тюздю. Алай а анга ким къллай сырын алдырады ансы — ма олду оюн.

— Не къллай сырлыгъы барды? Кесинг ушатхан джолну сырын! — деб кесгинледи Зубар.

— Мен бара барайым, — деб, тёзюмю тауусулгъан Сурат ёрге кёбду. Ол Зубарны энди ангылагъанды. Мындан ары джангы джукъ айтырыкъ тюлдю. Огъай, Сурат, аныча, тюбеген гюлюне кёна баргъан бал чибин болургъа суймейди. Огъай, гёбелекке! Ансы бал чибин да ёсюмлеге сайлаб кёнады.

— Олтур, къайры ашыгъаса! Тансыкъ болгъаным бла, асыры кёб сёлешиб, эрикдирибми кёйдум эке?

— Огъай. Кеч болады. Барайым.

— Анам келе эсе, сени бир иги сыйлатайым деб тура эдим. Оу сен а!.. Бнягъы ашыгъышлыгъынг юсюнде кёреме. Унутуб кёя эдим: кел меннге кёнакыгъа! Ары, ишлеген джериме. Ма, адресимн алыб кёй. Джаратсанг, ишге джарашырса да кълырса, Устазланы, ой-ой-ой, джер тырнаб излейдиле школланы тамадалары.

— Эшта, эшта, мен былайгъа юреннгенме, Джукъгъа кеталлыкъ болмам, туугъан элими кёюб.

— Оу, сен а! Мен а, хар айырылгъаным сайын стауат, джурт ауушдурмасам, джюрегим къанмайды. Хар таш да ызынгдан ышара!

— Бусагъатда керексизге адамны ызындан ышаргъан къарангы адет кългъанды! — деди Сурат, къашын-башын тюе.

— Огъай, огъай, ачыуланма, — Зубар кёл этди. — Мен кёлюм бла болушургъа деб айтама сенинге. Эгечи

Патийни Аслан алгъаны ючюн Салимагъа кѣлкъалды болуб илиниб тургъан хапарынгы эшитгенимде...

— Неле, неле дейсе? — асыры сейирсингенден, Суратны, къайтарыб соргъандан ары, ауузуна сѣз тюшмеди.

— Да, огъай, адамладан эштгеними айтама, — деди Зубар, аны бетини тюрленгенниден джунчуб, артыкъ ычхындыргъанына сокъурана.

— Ким адамладан? Адамланы аллай кир затны айтыргъа къолларындан келлик тюлдю!

Бети агъаргъан Сурат, кесини къулакъларына ийнанмагъанча, ауара сюеледи.

Аны бош затдан эс ташламаучусун неда чамланмаучусун билген Зубар да хайран болуб сиреледи. Нек тебгенди Сурат? Салиманы андан тарыкъгъанын Зубар кеси къулагъы бла эшитгенди да? Анасына келиб, эшитгенин джармалагъанында уа, ол да: «Да не этсин да Сурат да Салимагъа ёчюкмей!» — деб, къол силкиб къойгъан эди. Ол да эшитиб болур эди болумну. Сурат а къалай тебди!

— Э-эй, къой, бош затлагъа алай эзилме, — деб джалынчакъ сѣлешди Зубар, алгъа эс джыйыб.

Суратны Салимагъа ёчюгюб илинген хапарымыды Зубаргъа бош зат, огъесе Асланны Патийге юйленгеними — Сурат аны соруб кюрешмеди.

— Бош зат, бош зат! Ол бош зат тюлдю! — дей, эшикке гузаба чыкъды.

Ызындан чыкъгъан Зубар да Суратны нени бош затха санамагъанын ангылаялмады. Джангыз ауузуна тюшюб, ызындан айтханы:

— Къой, шохум! Аугъан затны аллындан джанлай билирге юрен — тынч джашарса! Кел мени бла! Ма бюгюн огъуна кетейик Мен да школда машинисткама...

Алай а, аны эшитди, эшитмеди эсе да, Сурат ызына бурулмады. Тыш эшиклени да ачыкълай къоюб, орамгъа чыгыб, энишге гузаба эниб кетди.

Анга не палах этгенин ангылаялмагъан Зубар, кёл-
тюрюлген онг имбашына сакъалын тиреб, кёзлерин со-
руулу джандырыб, ызындан къараб турду да, сууукъ-
сурагъанын сезиб, юйге бурулду: «Къуджурдула адам-
ла! Сурат а артыкъсыз да! Айырылгъан адам төренчи-
си, Асланига, Патийге, Салимагъа, Сапрагъа да дуня-
ны къуюб, тарыгъыб, кесини да кёлюн джазыб, мени да
кёлюмю къандырыр орнуна... Огъай, бу асыры джабыкъ
кёллю, асыры тынгылауукъ адамла бла кыйынды...»

XXII

«Къалай табсыз болду! Салима бла мени иш дауу-
бuz энди энчи джашау дауча болуб къалгъанына къа-
рачы!.. Методиканы джангыртмайса, литературадан
дерсле, тыш ишле къарыусуздула, деучюм ючюм, Сали-
ма меннге илиниб туруучан эди, энди уа, не джукъ эт-
мей турса да, сёз айтыргъа боллукъ тюлме. Аслан бла
Патий ючюм дертленесе дерикди.»

Бу бездиргич оюм, ургъуй къаныкъгъапча, Суратны
башындан кетерге унамайды. Кетсе да, ургъуйча, дже-
нгил-дженгил къайтыб, ачы-ачы къабады.

«Эшта, энди бу школда ишлеяллыкъ болмам. Элде
адамланы къарамларын кёлтюрген огъуна кыйынды:
кими соруулу, чучхуу къарам бла, кими джазыкъсына,
кими кемисите, ичинден табалай, кими сейирсине. Май-
на, атасы сау сабийни кеси къолу бла, кесини разылы-
гъы бла ёксюз этиб атхан тишируу, — деб, ызымдан
сёлеширикдиле. Кесиме, джазыкъсынниган, джакълагъан
ауаз бла сёлеше, орунсуз соруула берликдиле. Тауукъ
багуш къазаргъа суйгенча, биреуно джашауун чучхур-
гъа суйген чучхуула да алкъын тюбейдиле...»

Бу оюмла тынчлыкъсыз этген Сурат, больницадан
къайтханында, сабийин Келиматны къайгъырыууна

ктойду, кеси уа ишге чыгъаргъа бла къалыргъа билмей, арсар болду. Ёмюрлюкча, узакъ созулгъан эки иш кюн оздула. Сурат а, бир оноуда бегиялмай, не тынгы, не кирирге орун табалмай, азабха къалды. Сабийини аякъ юсюне салыннганы да джюрек тынгы келтирмегенине ичинден гѣджебсине, не этерге билалмай, башы чагъылды.

— Къызым, сен келгинчи шкодан талай кере сордургъандыла, бар да бир тюбесенг а, джаным,—деб, аны халын таныгъан Келимат дыгалас этди, алай а Сурат джууаб бермеди.

— Къызым, къалай эсе да халынгы таб кѣрмейме сени, — деди Келимат, бираз тынгылай туруб.

— Аны нек айтханлыгъынгды, анам?

— Нек айтханымы кесинг да бек иги ангылайса, тоба, Сурат. Сени джылынгда джаш адам оюлуб къалыргъа айыбды.

— Мен оюлмагъанма.

— Оюлгъанны мындан сора кѣзюнде чѣбюмю барды, ишге-башха сюелалмай турсанг? Не уа кимге ёпкелер къарыуунг барды, — къайынларынг да, биз да айтыр, тилер ючюн къалдыкъмы, къой, юйюнгю, юйдегинги чачма деб! Энди нек эзилесе?

«Аслан ючюн тюл, джашаууму чырмалгъаны ючюн...» — деб анасына къалай айтсын!

Анасына не джууаб берирге билмей, Сурат, пальтосун къаблаб, эшикке сылджырады.

Ингирги къыш хауаны сууукъ тылпыуу, сууукъ тили бла тѣгерекни джалай келиб, хар затха джут сингеди. Сингеди да — бузлатады. Бузлагъан къар, терекле тунакы чыкырмайдыла. Ала сакъдыла. Бузлагъан затны басаргъа, бюгерге неда башха тюрлю зат этиб кюреширге керек тюлдю — сыннган этеди. Чыкырмаб, ынгычхаб сынады. Ма, ол огъай, бузлагъан къар да алай шатыкды, аякъ тюбюнде сынгсыйды. Бузлагъаны эм алгъа эритирге керекди. Джылытыргъа. Джюрек

да алайды. Бузлагъан джюрек джашауну ауурлугъун кѣлтюрюрге ёч тюлдю...

«Да ким бузлатханды мени джюрегими? Ким терсди джазыууму чырмалгъанында? Кесим! «Хомухну бурну джай юшюр» деб, насыблы болургъа хыйсаблы дунняда кесим кесиме къыш тюшюрюб айланама... Табигъатха къыш заманлы, тыйыншлы кѣзююу бла келеди. Андан жанларгъа тюл, баш бегитирге керекди. Адамны джазыууна уа энчи къышны келтирмей къояргъа мадар барды. Джюрегинге къыш тюшдю эсе, терс кесингесе. Джазыуну заман чакълары белгиленмегендиле. Аланы адам кеси къурайды...»

Бу сагъышланы эте келиб, Сурат бир заманда башын кѣлтюрсенинде, элни ара орамы бла келиб, школ мекамны туурасына чыгъыб тура эди.

Школ! Бу мекам джюзле бла адамланы — уллуланы, сабийлени — экинчи юйлери. Школ коллектив экинчи юйдегилери. Таб, юйюнде инджиую, ачыуу болгъан да, — сохта болсун, устаз болсун, — себеб излей, школгъа ашыгъады. Анда, адамланы ичинде, шох да, тенг да табылады. Ачыуну ачылыгъы, инджиуну джитилиги сынады. Адам рахатлыкъ табады.

Бусагъатха дери Сурат да хар кюнде, кеси кесин билгенли — аллында сохта болуб, артда устаз болуб, — школгъа ашыкъланлай джашай эди. Эртденнгиде ал дерси бош болса, юйде туругъа ушатмаучан эди. Энди уа...

Школну мекамыны мутхуз ауанасы сууукъ сюеледи. Аны джарыкъ терезелери, джылыу себе, кеслерине джумушакъ, ыйнакъ чакъырмайдыла. Къарангылыкълары чачханча, Суратны санларын седиретиб, джюрек халын дунягъа баям этерге излегенча, селеке ышарыладыла. Огъай, джукъ да болмагъанча, кесинги бегитиб, санларынгы къатангы джыйыб, школгъа кирмеклик, адамла бла джылы ышарыб тюбемеклик — ол къолдан келмезликди. Бузлаб, таш суратча, къатыб

кирсенг, кёлюнг такъыр болуб джыларыкъ тюлсе. Алай а ол халда адамлагъа туберге керекмиди?

Школну ачыла-джабыла тургъан кенг эшиклери бир кеслерине тартадыла, бир керн тебередиле.

Сурат тыш эшикни тутхучуна узалды. Аны къысыб, кесине тартханлай, коридор ачыллыкъды... Алай а туура бу кёзюучюкде Суратха арт педсоветде олтургъанча кёрюндю. Ма директор, Таубий, Салима Сарыевна, Фатима... Хабибат Халитовна: «...адежде элитрге керек тюлдю, башчылыкъ эте, кенгешчи бола, юлгю кёргозе, биргелерине барыргъа керекди»,—дейди.

«Энди, эшта, классымы биргесине бараллыкъ болмам. Энди не мен аланы, не ала мени адежде алыргъа излеб турлукъ болурбуз. Адежде... Къалай эски, тар сёздю... Аслан да, Хабий да, Салима да мени адежде алыргъа излеб кюрешмеймедиле? Биргелерине барыргъа уа кёйюмадыла... Алай а, огъай, биргеме барыргъа излегенле да кёбдюле: Фатима, Керим, Хабибат Халитовна, башха устазла... Мени уа энди кишини биргесине барыргъа къарыуум уа къалмагъанды».

Эшикни тутхучуна къадалыб, кеси сагъышына кетиб тургъан Сурат эшикни ичинден кюч этиб теберилгенин эслеб, джунчуб, артха ыхтырылды.

Школдан талай сохта чыгъыб, джарыкъ дауур эте, Суратны эслемей, орамгъа бурулдула. Ол ашхам къарангыны мутхуз ауу аны джарыкъ джашчыкъла бла къызчыкъладан бугъундургъанына къууанды. Аны джюреги, кёлю бусагъатда бу ашхам мутхузлукъчады. Джарыкълыкъ бла мутхузлукъ а бирге джарашмайдыла. Бирн бирин сёнгдюрмей, седиретмей болмайдыла.

Къачуу, къачуу. Къачаргъа керекди. От джукъланды эсе, кюлню къатын сакълаб, джукъланыб баргъан джилтинчиклени чучхуб туруу бла джылыналлыкъ тюлсе. Джашауну джангыдан башларгъа керекди.

Джангы джерде. Джангы адамла бла. Джукъланиган отну кюлю чырмау болмазча, джангы тыбырда.

Къачаргъа... кетерге... Къайры?

Суратны эсине Зубар тюшдю.

Зубар... джелбаш, саякъл. Сай излемли тиширыуду. Алай а таукелди. Кесин джукълурлукъ тюлдю. Несин джукъларыкъдыла аны джукълуб да? Джюрегин, ангысын, эсин? Джукълунур, бегинир, чырмалыр заты джокъду да, тынч джашайды. Арбасы аууб баргъланны кёрсе, хариб, арбанг аууб барады да, деб джазыкълсынныкъ тюлдю. «Дунияда арбала кёбдюле, джолда кълмазса» деб ышарлыкъды. Арбангы юсюнде неси бар эди, деб сорлукъ тюлдю, арбаны тёрт чархы болады, не башхасы барды, мин кёргенинге, дерикди.

«Зубар огъуна болсун, джангы джер, джангы адамла болсунла ансы. Кетерге керекди. Зубарны джашауу, халиси, иши башха, меникиле башха. Устаз керекди дей шой эди да».

Сурат палтонуну хурджунунда къагълт джоппучукългъа тийиб кёрдю. Турады — Зубарны адреси. Кеси аллына чумаданына не джыяргъа кереклисин оюмлай, ол къарангыда аз агъара кёрюнген тайгълкъ джолну юйлерине кетди. Школну межамы ызындан джетиб, сермеб этегинден тутуб, кесине тартарыкълча, къоркъл. гузаба джюрюшге кёчдю.

— Тьфу, хариб, гюнахым къурусун! Осал адам тюлдим, — деб кеси аллына ышарды, Зубар кёзюне кёрюнюб.

XXIV

Эшикни акълырын къагълылгъланы джукълу арасында ким эсе да мангылдайында барабан къакългъланча кёрюнюб, илгендириб, Сурат секириб къобду. Джылтырауукъл стрелкалы уллу стол сагълт онбирни кёргюзюбдю. Юйню ичи къарангыды.

— Сагъатны тыкылдагъанынамы уяныб тебрe-
дим? — деб мурулдай, кёзлерин джума, ол бир кёолун
онг джанына узатды. Джылы джоппучукъ, кызычыгъы,
джукълайды. Бетинде анасыны кёолун сезди болур
эди, солууун тюрлендириб, мурулдай, кымылдай баш-
лаб, биягъынлай кымсыз болуб, джукъугъа кетди. Су-
рат аны джууургъан бла сыртчыгъын кысыдырды.

Эшик дагъыда къагъылды. Тюбелек уяныб бошама-
гъан Сурат халатын къаблаб, лампаны джандырды.

— Ий, анам, мени ашарым келмейди, бу заманда
нек кыйналыб айланаса, — дей, эшик таба атлады.

— Аз суймез эдинг, санга бу заманда тепси джа-
саб айлансакъ! — Фатиманы джарыкъ ауазы Суратны
толу уятды. Тенгле бири бирлерине мыллык атдыла.—
Ах, эринчек, ах, табсашар, ишни-башны да атыб, сыр-
тындан тюшюб! Дагъыда кече арасында ашарыкъны
оноуун бардыруун кёр сен муну! Огъай, Келимат се-
ни багъыб турууун кёоярыкъ болур энди, эшта.

— Замансыз заманда келгенибизни кечир, Сурат.
Методсоветден бусагъатда чачылгъанбыз. Биягъы биз
кюндюз бошайлазбыз деб кюрккүб, кечегиде сеннге
чабыуулгъа аны ючюн атланганбыз, — дей, Хабибат
Халитовна, китабладан тыкъланган портфелин стол-
гъа салыб, Сурат болуша, палтонун тешиди.

Бирси бёлмеде Келиматны-затны уятмаз ючюн, ау-
азларын кёлтюртмезге кюреше, ючюсю да ушакъгъа
кирдиле.

— Сурат, иги кызы, кесинги кёолай багъалмагъан-
са, кызынг къалайды ансы, — деб, Суратны джукъар-
гъан бетине тансыкълаб къарай, чам этди Хабибат Ха-
литовна, — къайгъысыз болалдымы?

— Болгъанды, дейдиле врачла, алагъа ийнаныргъа
боллукъ эсе.

— Врачлагъа ийнаныргъа тыйыншлыды. Ала да
устазла маталлыдыла: не къадар бек ийнансанг, ол
къадар иги джарайдыла.

— Ол биринчиси. Экинчиси, сабий врачла айырылыб тынгылы ишлеген, тюз сёзлю, арну халли адамладыла. Сабийле бла ишлегенлеринден болур, — деб кёшду Фатима.

— Алай болса, биз да, устазла, ол сен тизген иги шартладан ма былай, богъурдакъга дери, толуб турлукъ тюлмю эдик? Сабийле бла бизден кёб кюрешген ким барды?

— Коллегаларынгы барына дамы чамланаса бир-экиси амалтын? — Хабибат Халитовна Суратха сынаи къарады.

— Огъай, алай сёзге таб тюшюб айтханлыгъымды.

— Юйге къайтханлы эки-юч кюнню школдан джанлаб айланганынг а неге таб тюшеди? — деб Фатима тенгине соруула бере башлады. Алай а Хабибат Халитовнаны Суратны джунчутур оюму болмаз эди:

— Къой, къой, тебме, Фатима. Болур аны да бир таб тюшген заты. Иш андамыды да? — дей, Суратны джакълагъанча этди. — Иш ма мындады: Мен, амма-лыкъга кандидат болуб тургъан бир тишируу, сиз а — чагъыб тургъан джазгъы кёгет терекле, сора мен сизге джумуш этергеми керекме, джаш адамлагъа?

Экисини да ангыламай къарагъанларын эслеб, ол ышарды.

— Да ма, Сурат эки ыйыкъга командировкага барырга керекди. Биолог устазланы курсларына. Къагъытларынгы директор меннге аманат этгенди. Сен а келиб алырга джетишалмайса. Ма, хайырларын кёр!

— Бизге саугъага шахардан иги джангылыкъла ала келирге айтса... — деб кёшду ол дагъыда.

— Огъай, огъай, мени биологну саугъасындан сюй-мезим джокъду: ала билген—къатхан чапракъла бла терп къаранчхала, — деб кюлдю Фатима.

— Ала да — саламдан кеблениб!

— Ол биологлагъа бедниш тюлчады: дунняда хар зат бирер затдан кебленибди, дейдиле.

— Айхай, ич магъанасы тыш сыфатына келишген затдан толтурургъа керекди. Биологланы джаныуарларыны къаранчхалары уа... саламдан.

— Ким нени багъалата эсе, несине да аны къуюб кюрешеди.

— Географланы сумкалары уа? — мындан ары тѣзалмагъан Сурат Фатимагъа кѣлкъалды болгъанча этди. — Картала бла! Карта неди? Джерин абстракциялы сураты. Алада джерин топрагъындан бир грамм да джокъду. Биз а тинтген затыбызны, таб къуу чапракъ эсе да, кесин кѣргюзевиз.

Фатиманы да хорланыргъа суймегени белгилиди. Ол къызды:

— Бизге да келирле аллай заманла — класс ракетагъа олтуруб, къайсыны юсюнден дерс боллукъ эсе, ол континентге, ол таулары, суулары, тенгизлени къатына тюшюб, алай сѣз башларыкъбыз. Қъонгурау къагъылыб, дерсден чыгъаргъа, переменаны бир ортасына, къайтыб келиб, классда экинчи дерсге хазырлана айланыкъбыз... Да ол заманда биз сеннге кѣб къатхана акъгъан чапракъла, джаныуарчыкъла алыб келе турурбуз, Сурат.

Сейирсиниб, аны аузуна битиб тургъан Хабибат Халитовна бла Сурат харх этиб кюлдюле.

Сурат биологланы джакъларгъа киришди:

— Огъай, джууугъум, Фатима, къыналмагъыз. Биологла географладан хомух инсанла болмагъандыла. Географла ат юсюнден, кенгден къараб къойгъан джерлени биологла хар чучхурун, хар дуппурун тинтиб чыгъыучандыла. Сен айтхан заманлада да биологланы, эртде джаш айтханлай, биягъы мыйыкълары юслеринде болса, ауурлукълары сизге тиймез.

— Қъарайма да, экигиз да джунчумазлыкъ илму-

ланы ёкюллерисиз. Биз историкле, къалай боллукъбуз ансы,—деб, Хабибат Халитовна ахсынды.—Эртде кетген ёмюрлеге бир ракета да элталлыкъ тюлдю. Элтсе да, хапар айтыргъа деб киши сюелиб турмайды анда.

— Сиз а къайнайсыз, джукъгъа да чыкъмагъанлай, юрек алыб, олтургъан джеригизни чучхуйсуз да банлайсыз. Хар кюрек топракъ алгъаныгъыз сайын бир ёмюрню юсюне чыгъасыз, — деб безиди Фатима.

— Ала археологладыла.

— Атларын тюрлендирген историкледиле.

— Алай огъуна болсун. Ёмюрлеге тюбеген бла да къалмай, ала бла ушакъ эте билирге керекди да?

— Башха илмуланы бары да сизни Историягъыз ючюн ишлейдиле, Хабибат Халитовна.

— Джер бла аны сюйген чыгъармасыны—Адамны историясы ючюн! История уа — къалгъан илмула ючюн ишлейди.

Накъырваны къоюб, илмуланы арасында байламланы, аланы бири биринден туугъанларыны, арт кёзюде ачылгъан уллу джангылыкъланы юсюнден ушакъгъа кёчдюле. Аланы, ненча кюрешсе да, школну юсюнден сёлешмегенлери Суратны сейирсиндирген, сагъышландыргъан да этеди. Ала уа:

— Къой, Сурат, ишге къайтсанг, школда нени да кесинг кёре, эшите барырса. Бу таб, къууатлы олтургъаныбыз бла, ох деб бир иги ушакъ этейик, ансы биз билген: иште — иш, юйде — юй къууллукъ, дерслеge хазырлануу. Бир-бирибизни тансыкъларгъа да бошмайбыз.

Ишге, классларына, нёгерлерине тансыкъ болгъан Сурат, ала бла тангига дери да ушакъ этиб туругъа хазыр эди. Алай а ала:

— Бир элни ичинде, юйюбюзню джокълай билмей, кече кълсакъ, айыблыгъы барды, — деб, къобаргъа хазырландыла.

Сурат, Хабибат Халитовнагъа курслагъа барлыкъ

къагъытларын не деб къайтарыгъа билмей, дыгалас этди. Болмагъанында:

— Быланы директоргъа ызына бир узатырсыз, — деб, Хабибат Халитовнаны хурджунуна салды.

— Ол дегенинг?

— Да мен бараллыкъ болмам.

Суратны, солууу тыйылгъанча, хауаны къыйналыб тартханы белгили эди. Андан ары джукъ айтыргъа излемей, ол эшик артында джолгъа хазырланыб тургъан, белинден эки белибау бла тартылгъан уллу чумаданнга кёз джетдирди.

Аны къарамын ызлаб тургъан Фатима Суратны сёзле бла айталмагъан оюмун кеси ушатханча ачыкъ этди:

— Джашлыкъны чумадан джолгъа чакъырады!

Не Сурат, не Хабибат Халитовна джукъ айтмагъанларында, ол дагъыда къошду:

— Джашлыкъ ишни къыйынын излеб кюрешиученди, бу джол а къыйындан къачады.

— Мен не эсе да джашлыкъны тентиретир къыйынлыкъ кёрмейме, Фатима, сынгар эрке сабийликни кёлкъалдысын эслейме, — деб сабыр джууаб этди анга Хабибат Халитовна, сора Суратха уа:

— Сен, Сурат, классында болмагъанлы, талай заман болады. Къайгъыра уа болурса, алай а тамам да мадарсыз болуб джокълаялмай тураса деб тура эдик, а сен а... Ышан да тур аллайгъа! Сабийле, сени сора-сора, арытхандыла бизни.

Алай сёлешмей, ол таб хыны огъуна этсе иги эди: Сурат быллай бир уяллыкъ тюл эди. Бу огъурлу, акъыллы кёзлери болгъан сабыр адамны башха бир киши да кёралмагъан бир учхара джеринге къараб тургъанча, къуру да Суратха алай кёрюнчючен эди. Аллай адамны сынгар бир кере кёзюнге къарагъаны бир къауум адамны талай сагъат сёлешгенинден эсе магъаналыды.

— Ичге къачан чыгъар муратлыса? — деб сорду Ха-

бибат, Суратны, соруу бериб сѐлешдирмесенг, джууаб беририден тюнгюлюб. — Нек тынгылайса?

«Иш!.. Сейир сѐздю ол. Бош сѐзча кѐрюнгенликге. ол сѐзде кюнден кюннге тындырыб тургъан, сау кюп-лени узунуна къарыуунг, эсинг, ангынг, фахмунг, сезимлеринг, адамлыгъынг сингиб тургъан ишинг... Экинчи юйюнгча кѐрюнген, джашау джолунгу бир баш сокъмагъы алайда чырматылыб баргъан ишлсен джеринг... кюн сайын бетлешиб, иш юсюнде къазанлашыб, тѐгерегинги къуршалаб тургъан, бир сеннге таянчакъ бола, бир да сеннге таяна, къууанчлагъа, бушуугъа да бирге тюбей туруучу тенглеринг, джолдашларынг... дерсден дерсге сени джылыта, сен да аланы, джерге атылгъан урлукъчукъну ѓсдюргенча, ийнакълаб, адам улуну эртдеден джыйыб келген билим гѐзенинде багъыб, адамлыкъны ашхы шартлары бла сугъарыб кюренген ѓсюмлеринг — сохтала...»

Иш... Бир къууана, суююне, бир инджий, эзиле, бир талпый да оюмлаша, джашауну кѐб сыфаты бла тюбеше туруучу заманынг...»

Ишге барлыгъым келмейди, баралмайма деб къалай айталгъын?

Башын кѐлтюрмегенлей, Сурат къарамын эшик артына сылджыратды. Джолгъа къуралгъанын эсгерте, хазыр чумадан эшик артында сюеледи. Чакъырады. Аны былайда ачылыр джазыуу болмаз эди да, аны ючюн унутулуб тура болур эди эшик артында дерча. Юсюнде кюнлюк, къатында китабдан толлу уллу сумка.

— Джюрегин кѐлкълды талагъан азгынкѐл къызчыкъ... кеси кесинден къачаргъа излейди, — деб мурулдады Фатима, кесини джюреги чанчханын билдирмезге юреше.

Хабибат Халитовна сабыр айтды:

— Къачаргъа керекли хыйсаб тюшюб эсе уа, барыбыз да болушайыкъ, Сурат, не амал барды.

— Мен къачмайма, кетерге излейме.

— Алай огъуна болсун дейик.

— Нек «огъуна болсун» дейбиз, Хабибат Халитовна? — Фатиманы ауазы тюрленди. — Къачханига кетген дсб нек айтабыз?

— Не башхасы барды да?

— Кетген — ачыкъдан, туру кетеди, кетгенге халкъны кѳргени, кѳрмегени да бирди. Къачхан а, ма былай, Суратча, ташатын, бугъунуб...

— Мен букъмайма. Къачыб да... къачмайма Мен ишлеялыр джериме барыргъа излейме, — деди Сурат, ауазын къалтыратмазгъа кюреше.

— Сора бизден джашыртын нек чумадан джыйыб тураса да? — джумушакъ сорса да, Фатиманы кѳлю къалгъаны белгили эди. — «Ой-уй-й, дегенни кычыргъаннгамы санайса!» — дегенлей этесе.

Кѳлю такыр кѳюуюнде адам сыйген адамыны ауазын эшитсе, артыкъ да бек эзилиб, кѳзлерине, ауазына айтханын этдиралмай къалыучу къуджур адет барды. Сурат алай болду. Ауазыны къалтырагъанын тыялмай, тылпыуу тамагъына бегине, кючден-бутдан айтды:

— Мен къорасам, элге да, коллективге да бир тынчлыкъ келир. «Къошну джунчутхан — къатхан гыбытды» дегенлей болуб турмай... — Ол ышарыргъа кюрешди... кесини джунчуулу халына уяла.

«Къорасам» деген айтханнга, эшитгеннге да ауур сѳздю: Фатима къолджаулугъу бла кѳзлерине узалды. Хабибат Халитовнаны уа сабырлыгъын тас этген адети джокъ эди.

— Сурат, джаным, тынчлыкъ керекли джарсыгъан бар эсе, джарлылыгъын кеси тындырыр. Сен а, джаппай огъуна джанынга ышыкъ излеб башласанг, джашауунгу къачхынчылай ашырмазмыса?

— Арыргъа, абызыраргъа сеннге эртдеди, — деди Фатима.

Хабибат Халитовна анга, Суратны орнуна, ышара джууаб этди:

— Сени уа, Фатима, заманынгмыды? Сурат таб ой-
наб кетеме деди эсе да, сен а абызыраб кьалдынг.

— Суратдан аллай кьарыусузлукъну кёре турма-
гъаныма болур.

— Ой, сени огъесе, Фатима! Ненча кере кёрсенг да,
сен Суратны кьарыусузлукъуна юреналлыкъ тюлсе:
сен аны бек сюесе. Алай а ол да бу джолдан сора,
оруслула айтханлай, «кьармакъ чырмаб башларгъа»
ашыкъмаз. Бу джол а джашлыгъы амалтын кечерге
кюрешейик.

— Бусагъат чумадааны, биз кьараб тургъанлай,
ачыб кьотармаса, мени сарытын, кечер кьарыуум
джокъду! — деб тирелди Фатима.

Сурат табу этиб да чачарыкъ эди чемоданы, алай
а джамагъатны бетине кьалай кьарасын...

Зубарны: «Эгечи Патийни Асланнга бергени ючюн,
Салимагъа кёлкьалды болуб, иште илиниб тургъан ха-
парынгы эшитгенимде»... — дегени эсине тюшюб, энтда
биягъынлай, Зубар аны джангы айтхан заманындача,
джюреги чапчды. Алайды джамагъатны оюму... Хабнй-
ни, Асланны, Салиманы игиликлеринден. Огъай, огъай,
энди орамгъа чыгъаргъа да айыбды.

— Бу джол мен, амалы болмагъанча, башха, джа-
нгы джерде джашаб, ишлеб башларгъа керекме.

— Нек?

— Мал джабагъы арытханча, озгъан джылланы
юсюмден ташлаб, тазаланыб, джангырыб, джангы
джерде...

— Озгъан джылла тыш джабагъыгъа илиниб тур-
майдыла. Ала иче сингиб турадыла. Ични уа, тонну
чюйре айландыргъанча, тышына кьаблаб, не кьыркьал-
ныкъ, не джукьаллыкъ тюлсе.

— Ол да тюз болур, Фатима. Алай а бир абыннган,
бир джыгъылгъан джерингде кеси батмагъынга бата
тургъандан эсе...

Бу джол Хабибат Халитовна Суратны бёлдю:

— Кеси батмагынг тюл, башха бир бёлек адамны батмагы. Бата турмагъанса, кьургъатыб кюрешгенсе. Джыгъылгъан да этмегенсе, арыгъанса да — джыгъылама деб кьоркъаса, Сурат.

— Джыгъылгъанны мындан сора кёзюнде чёбюмю барды, Хабибат Халитовна?

— Барды, чёбю да, береги огъуна да барды. Аякь юсюнде башха джол излеген — ол ёреди. Кьобалмай тургъан — ма олду джыгъылгъан.

— Мен башха джол излейме, — деди бираз джарыгъан Сурат.

— Артха ыхтырылама де, Сурат, — деб кьошду Фатима. — Кьоркъгъанда.

Аны бу арт сёзю Суратны «джауурун кьозгъарын» билген Фатима анга къаш тюбюнден хорламлы къаралды.

— Халкъ къаллай кёз бла къараса, адам да аллай болургъа кюрешеди. Мында мен абындым эсем, башха джерде ёреча кёрюнюб, ёрелей турургъа юренирикме. Хабибат Халитовна башын ишекли чайкъады.

— Хо, джаным, сен, айтханынгча, абыннганса огъуна дейик. Алай эсе уа, абыннган джеринде ызына сюелалмагъан адам башха джерде, башха болумлада абынмаз деб ышаналлыкьбызмы?

Сурат джууаб бермеди.

— Сюйгенингча эт, Сурат, алай а эм алгъа, халкъ кёре, абыннганынгы кёргенле кёре, сюрюнгген джерингде ызынга сюел, къарыуунгу кёргюз. Хар ким да билсинле сени къайда да хорланмазлыгъынгы да, бораннга сырт буруб, дунияны унутуб, дорбуннга сугъулуб кетмезлигинги да. Сора, хайда, бар къайры ашхы джолгъа да. Ызынгдан киши башын чайкъамаз.

Суратны эсине Зубар «хар таш да ызынгдан ышара» дегени тюшдю, алай а бу сёзлени кёлеккесине тюшюб, ташайыб кетген болмаса, ачитмады.

— Мени башха айтырлай оюм джокъду, — деб къошду Хабибат Халитовна, эки тенг кёзюне битиб тургъанларына джумушакъ ышарыб, — алай а бир къошарым: сени терслесек да, бизде да барды терслик. Мындан ары сен джангыз болмазча этерге бойнубуздады

Сурат, андан ары тёзалмай, Зубар бла ушагъында ангылагъаныча, Салима ишни юсюнден даулашыуну, кёлкълдылыкъны энчи джашауда кёлкълдылыкъдан чыкълган дертлениуча хапар этиб джайгъанын хапарлады.

Фатима секириб къобду:

— Сора ингирили, Матай харсха тюзелгенча, аны ючюмю «джыгългъан, тургъан» санаб тургъанлыгъынгды?! Мен эшитмегенме аллай зат! Ансы, тохта мен аны... Букълусун бир къагъайым да!

— Букълусун къакълган бла тазаланыб къаллыкъл тюлдю ол, къырыб кюреширге керекди.

Фатима бекден бек къызды:

— Сиз аллай бетсизликге къалай сабыр тынгылайсыз, Хабибат Халитовна? Огълай, болду, сиз сюйгенигизча этигиз, мен бусагълат огълуна бу ишни къолгъл алайым. Районнга барыб...

Хабибат Халитовна аны сабыр этди:

— Огълай, Фатима, джукългъл барыр кереклиси джокъду. Кесибииз, коллектив, къолгъл алсакъл, биз тандырмазлыкъл не болгъланды деб турасыз?

— Адамны бети бла, **сыйы, намысы бла алай** ойнагълан — джамагълат джашаугъл не аз да келишмеген ишти.

— Билеме.

— Алай сёз джаяргъл къолундан келген адам, школда ишлеген огълай, босагъласындан къараргъл да боллукъл тюлдю.

— Джамагълат анга арт сёзюн айгыр. Къллай сёном салырын да билир.

— Айтыб тюзюн ангылатмасакъ, — Фатима бютюн да къызды, — джамагъат терс айтылгъаннга ийнан-ныкъды. Кёремисе сен аны!

— Ай, сау къаллыкъла, айтыб ангылатыргъа керек-лисин мен ангыламаймамы сора? Мен да эшитмей тур-гъанма. — Хабибат Халитовна Суратха кёлкъалдыракъ къарады. — Сен а, джууугъум, кьоркъгъан борсукъ тешике кириб кетгенча этмей, бизни джокъларгъа керек эдинг.

Кесини терслигин ангылагъан Сурат, баш тёбенине къараб, тынгылауну ийгенди...

Ючюсю ушакъларын бёлүб чачылгъанларында, кече арасы иги огъуна аугъан эди. Кете туруб, Хабибат Халитовна Суратха:

— Семинаргъа баралмазча болсанг, къагъытланы башхадан иймей, кесиме табдырырса, — деб столгъа салды. Аны сёзлерини «меннге туберсе» деген магъана-сы ангылашынды.

Чыгъа башлаб, Хабибат Халитовна эшик юсюнде туракълай айтды:

— Не этериксе, бюкмей, бутакъны алмасын алгъан кыйынды. Насыбха, алмасын берген бутакъ дженгил-лениб, ызына мийик кёлтюрюлюб, джангырыргъа, джа-нгыдан чагъаргъа джазны аллына къараб тохтайды.

— Айхай, адамгъа джаз къайтарылыб туууб тур-майды.

— Тууады. Туудуралгъаннга — тууады.

— Мен аллай тюлме: аллына къарай,
Къайда да къара бояуну кёрген,
Тубан тюшсе уа, джазыуну къаргъай,
Джол излемейин, заманын ийген...

— муну Зурум джазгъанды, — деб ышарды Сурат.

— Ма кёремисе, а сен а...

Фатиманы «а сен а...» дегенини магъанасына Су-

рат оюм этиб кюрешмеди — сен а къачаргъа излейсе, аллай сохталаны, ишни кьоюбму деди, огъесе къара бояуну кёрюрге сюесеми деди...

Аланы ашырыб къайтхан Сурат чумаданын къотарыргъа ачды.

XXV

Сурат шахаргъа курслагъа келгенли экинчи ийыкъ барады. Насыблы кюнледиле была. Джюрекни ачыуну ауур джюгюнден арытыб, дженгиллетиб, солуу берген кюнле. Ишсизлик бла тюл, джангырыу бла.

Устазланы къонакъ юлеринде иш кюн да, элдеча, эртде башланады. Сагъат тогъузгъа лекцияла башланадыла. Тынгысызлыкъ къанларына сингиб кългъан усагла уа эртденбла бек эртде къозгъалыб, лекциялагъа дери талай иш баджарадыла: ксиспектлерин окъуйдула, аи юйге урунуб къайтадыла, газетлеге кёз джетдиредиле, кийим-баш джарашдырадыла, педагогикадан, методикадан, этикадан, искусстводан-ёзгеден сёлеше, дискуссияла къурайдыла.

Ингирде да, ашыгъыш ауузланыб, джопну-джопну болуб, кино-драмтеатрлагъа, Джарыкълыкъ юйлеге чачыладыла. Кеч эте джыйыла келиб, дагъыда джер-джерде чохлашыб биягъы дискуссияланы, ушакъланы башлайдыла.

Устазлагъа уа бири бирине айтыр зат да, сюзер, даулашыр зат да кёбдю.

«Джазыуну бир игилиги — меннге башха специальность бериб палах этмегениди, — деб келеди Суратны кёлюне, — ансы эрикгенден шашарыкъ болур эдим. Алай а ким да ишинде, мен билмегениликге, бир сейирлик, кёлюн джарытыб тургъан бир къууанч таба биле болур. Ма, сёз ючюп, Керим. Анга тюбегинчи, джерчиликде урунууну алай сейирлигин ким биле эди. Ол а

ды аны къарамы. — Билимсиз, ол артда къалыб кетеди».

«Тюздю. Билим бериу, саулукъ сакълауча, эм сыйлы ишге аны себебли саналады. Алай а билим къургъакъ, кеси джангыз берилмей, мийик адамлыкъгъа кьошулуб берилсе, ма ол заманда суюм бередиди.»

«Да, айхай, билим бериуде кёб рецептле—методика чыгъармала бардыла. Ол, билим бериу, тынчды, адамлыкъ бериу кыйынды. Аны юсюнден методика китаб да ол себебли джазмай болурла...»

«Аллай методика уа барды — устазны джюреги. Адамлыгы, усталыгы, таб, билими. Хайырландыра билирге керекди ансы...»

«Бу адам, несинден эсе да, къалай сейир сёлеше биледи. Хар айтханы, къургъакъ джерге бюркюлген сууча, ангынга алай таб сингирилиб барады. Андан озуб, джюрегинге. Перерывде, бек ашыкъмай эсе, къатына барыб, бир джукъну соргъан сылтау бла, бир кеск ушакъ этерге керекди...»

— Археологлары арт джыллада табышларына таяна, Австралияны фаунасында арт мингджыллыкъда быллай тюрлениулени чертерге боллукъду...

Фатиманы письмосуна кёре, Салимагъа, элге Суратны юсюнден ётюрюк сёз айтыб джаяргъа кюрешгени ючюн, саулай устаз коллективши, эл джамагъатны алында Суратдан кечмеклик тилерге, терслигин тюзетирге борч салыннганды. Ишине уа комиссия къарай турады... Классла Суратны кыйтырын ашыгыб сакълайдыла...

Сурат дагыда лекциягъа эс ийди.

Лекция бардыргъан Рахима Сентовна — школ устаз, кеси сохта кызычкы болгъанча кёрюндю. Тёгерегинде да — сохта тенглери олтуруб тургъанчады. Арт джыллары ызлары да къалмай, юсюнден къорагъандыла. Дунияда не бушуу, не ишеклик, не сокъурануу къалмагъанчады. Аламны бютеу уллу, джарыкъ джолгъа

хазырланыуну кѳууанчы, уллу муратлагѳа тюбеширге умутчулукѳ бла романтикалы, сейир джашауну джашаб башларѳа ашыгѳышлыкѳ кючлегендиле. Устазны акѳырын, чомарт ауазы сохталарына табигѳатны сырларын теренден терен ача барды. Аны, устазны, биргесине олтургѳанла билимни тюбсюз, чексиз гѳезенлерине элген джолланы таный, босагѳаларындан кѳарай айланадыла. Ичлерине терен а артда, студент халда, кирликдиле... Бусагѳатда уа...

Лекция бошалды, Рахиманы устазла кѳуршаладыла. Сурат алагѳа кѳошулду.

Рахима устазланы андан айырылыргѳа сюймегенлерин сезгенчады, кетерге ашыкѳмайды. Кимни соруууна джууаб бере, кимни айтханын тюзете, джукѳа эринлеринде аз-буз ышаргѳаны кѳурумай сюеледи. Ол адамланы кесине кѳзге кѳрюнмеген кѳылла бла байлаб кѳойгѳанчады. Ол да, Суратча, кесин школ устазча, быланы сохталача кѳргениге ушайды.

Сурат Рахиманы кесин тутханына сюйюб, сейирсениб кѳарайды: хар адамда бир сейирлик ышан, ариулыкѳ, тышына белгили болуб, джарытыб тургѳан адамлыкѳ кѳре тургѳанча, Рахима адамлагѳа алай, сый берген, сюйюнген халда кѳарайды.

Адамлагѳа алай кѳарагѳанындан Рахима кеси да ынчиден джарыгѳанча, Суратха алай кѳрюнесди.

Огѳай, Рахиманы кѳарамында не кукалыкѳ, джалгѳан джагѳынчакѳлыкѳ неда кесин мийиксиниу эслерик тюлсе.

«Быллай сейир адамладан сюйюмлюлюкге юренирге, ич дунянгы, адамлыкѳ сыфатынгы байытыргѳа тырмашыргѳа тыйыншлыды.

Горький джазгѳан шой эди да, адамла адамлагѳа сюйсюне билирге керекдиле деб...

«Сюйюмлюлюкге юренирге...» Бу сѳзлени Салима ашитсе, оджакѳдан тютюнлеб чыгѳар эди. Адамланы

араларында бир-бирине кыарам халлары ишлерине
бек тийишеди. Биз а аны бир-бирде унутуб кыоябыз.

Устазны энчи сыфатыны уа магъанасы, билими бла
усталыгыны тышында да, уллуду... Огъай, бутуна
эришди да, бучхагың джыртды дегенлей этиб, кетиб
кыалмагъаным иги болду. Сау болсунла Хабибат Хали-
товна бла Фатима. Устаз — джашаууну батыуларындан
мийик да, кючлю да болургъа тыйыншлыды. Алайсыз
энчи сыфаты мутхуз боллукъду...»

Суратны сагышын негерлерини бири белдю:

— Тепсе, Сурат, санга письмо келгенди.

Орнуна етюб олтуруб, Сурат конвертни тышына кез
джетдирди. Шагърей болмагъан куджур хат. Кыарт
адам джазгъанга ушайды: ауа-сауа тургъан уллу
кыңгыр харифле сызладан ерге-энишге тая. Адресинде
огъуна талай халаты барды.

Анда уа былай джазылыб эди:

«Сурат, айыб этме бетими ачыб селешгениме. Алай
а сен бетге сыйынмагъан ишни этесе да, тезалмай джа-
зама Мени джашымы — Керимни — тың кыой, сю-
рюб айланма. Ол кеси башын кыоруялмагъанлыкъгъа.
мени ичим бла суу барса да, анга, сабийиме, бедешлик
бол деб кыояллыкъ тюлме. Сен кесинг да анаса, са-
гыш эт: ол алкың юйдеги сынамагъан бир джашды,
сен а? Табылырла анга да, санга да кесигизге тыйынш-
лы бирер. Ол безий эсе да, сен ангыла. Ариулукъ бла
экигизни да башыгъыңны мындан кеб сёзге кыоймай,
джолундан кесинг жанласанг табды. Да у м х а н.»

Кезлери кыарангы этиб, кыулакълары дууулдаб,
Сурат талай заманны кымылдамай олтурду.

Керимни анасы! Ол бютеу джамагъат сюйген огъур-
лу тишируу ма кыаллай ачы, кыаллай сууукъ письмо
ийгенди. Джюрегинги бузлатыб, мыйынгы кюйдюрюб
кыоярча.

«Бедишлик бол деб кѡяллыкъ тюлме... Керимни тынч кѡй, сюрюб айланма... Ол бир джашды, сен а?» — деб джазады. Ана джазады... Не хагам ючюн?

Огъай, бу джашауну батыуу тюлдю, чауулуду. Буз чауулуду. Чауулдан секириб ётерге кимни да ётю дже-тиб, кѡлундан келиб бармайды.»

Ичинде чексиз ачыууну иссилги джюрегин да, мый-ысы да кюйдюрюб кѡйгъанча. джукъ кѡрмей, джукъ эшитмей, джукъ сѡзмей. башын столгъа ийиб, Сурат талай заманны олтурду.

— Ауругъанынг-затмы барды, Сурат? Къайда, башынгы бир кѡлтюрчю, джаным.

Къатында нѡгерн узалыб кѡлуи мангылайына са-лыб кѡргенниден эс джыйыб, башын кѡлтюргеннде, башха лекция бара, нѡгерлери да баш кѡлтюрмей ус-тазны, бир алаша къатангы эркишини, айтханын джа-зыб кюреше тура эдиле.

— Аязычы бир, бусагъаг лекция бошалады, чыгъа-быз. Ненг ауруйду?

— Джугъум да! — деб кючден-бутдан эшитдире шыбырдады Сурат. «Мындан эсе уа, не кыйын ауруу да такъыл эди», — деб келди кѡлюне.

— Ол бетинг кетгенине къара. Турчу, эшик хауагъа бир чыкъ.

Сурат башын чайкъаса да, нѡгерн лектордан эркин-лик алгъанында, китабларын алыб, эшикке чыкъды.

Февральны ал кюнлери болгъанлыкъгъа, джылыды. Алай а Сурат сууукъ, джылы къайгъылы да тюлдю Ке-си сагъышларына батыб, башын кѡлтюрмегенлей, акъы-рын барады, барады. Хурджунунда къагъытчыкъ а аны бютеу мукъут кюйдюрюб барады. Сууумайды.

«Ах, Даумхан, Даумхан... Неле эшитиб джазгъанса бу ауур сѡзлени? Кимден? Не хатамы кѡрюб? Мен ки-шини башын сѡзге кѡяргъа да, бедишлик ётерге да из-лемегенме. «Бетге сыйынмагъан ишни» да этиучю тюл-

ме. Неуа меннге сырынган бедишлик болурчамамы мен?

Хайыр. Энди мен сени Кериминги саламын да алмам. «Ол безий эсе да...» Огъай, безигенинге ушамайды. Огъесе анасына «безиген эте эднм» деген болурму? Алай айтыргъа ауузу барырмы?»

Керим... Булутлу кёкде джудузчукъ чыгъа да булутлагъа ташая тургъанча, Суратны Керимге джюрек илешмеклиги алайды. Аны тюбелек джукълатыргъа керекди. Булутладан кёк арытылмай, джудузчукъгъа джарыб турурча мадар джокъду. Бу булутла уа арытылмазлыкъ булутладыла. Эртдеден бери халкъ адетле къатдырыб, седиремезлик этиб къойгъан булутладыла... Керим бла Суратны арасын Суратны джашаууну артджыллары ачылмазча бёлгендиле...

«Тюздю Даумханны бир къауум айтханы. Аны джашууна кишен болуб тюшерге боллукъ тюлдю. Алай а «Керимни ызындан тюшюб...» дегени адам кёлтюрюр сёз тюлдю. Керимге бусагъат огъуна, ма бюгюн огъуна тюбеб, тюзюн, — мени не аны, не Даумханны аллында терслигим болмагъанын, — анасына айтыб ангылатырча этерге керекди. Бусагъатдан огъуна!»

Сурат чабыб уллу джолну туурасына чыкъды. Автобуса былайда тохтаб озадыла. Да ма автобус, адам миндире турады.

Сурат гузаба джюрюшюн ууакъ джортууулгъа бурду. Алай а адамла миниб бошаб баргъанча кёрюб, автобус кетеди деб къоркъгъандан, чабыб тебреди. Джолгъа джетди. Автобус а джолну бирси джанындады — ары ётерге керекди. Джол бла машинала, автобуса, сынджыр салгъанча, тизилиб барадыла. Қылай ётгюн!

Ашыкъгъандан, джюреги чанча, Сурат машиналагъа эзиле къарады. Ма аланы сафлары бир кесекчикге юзюлдю, чабыб ары ётерча болду.

Кёзлерин кетерге башлагъан автобусдан алмагъанлай, Сурат да чабыб джолгъа кирди, сол джанындан

келген «Москвич» да тюз къатына джетиб, Суратны этегине аз джанаша, олсагъатлай бир джанына терк бурулуб, чархлары асфальтда тайыб эрши сызгыра, джолгъа кенделен тюшдю. Бутлары кыйылгъан Сурат адам кычырыкъладан эс джыйыб, ызына къарагъанында, «Москвичге» адамланы мыллык атханларын эс-леб, сюелген джеринде, автобусдан эки-юч атламда, бузлагъанча, сир къатыб сирелди.

— Ах, не палах болду?

— Чаба киригиз!

— Ай, къайсыгъа эсе да къан джауду!..

Джюрек чанчдыргъан къайгъылы сёзлени айта, адамла къараб-къарагъынчы «Москвич» бла инерция аны ичинден тебериб, тышына, асфальтха быргъагъан экеуленни къуршаладыла.

Адамланы дауур-сүйюрлери Суратха кёл берди. Ауур аякъларын кюнден сүйрей, ол да адам къалджаны арасына сугъулду.

Джыгъылгъанланы бирисини хатасы джокъду. Болушургъа кюрешгенлеге таяна, олтуруб, башындан тутханды. Экинчисини болуму уа къолайсызды. Анга къобаргъа болушханларында, кёлтюрюле келиб, ауур ынгычхай, ызына ауду.

Аны ынгычхагъаны адамланы арасы бла кесине кюнден-бугдан джол айыра келген Суратны къулагъына да чалышды. Ол кысха, сынгар «ах!» деген тауушну танышлыгъы Суратны сагъайтхан бла кълмай. Джюрегине мизча чанчылды. Алайсыз да эсин ташлай тургъан тиширыугъа ауур джюк болуб къланыб, джел ургъан чёббашыныча кълтыратды.

Кесини кзулакъларына ийнаныргъа сүймеген Сурат, поезди кетиб башлагъан джолоучуча, эки кълун алгъа узатыб, аллындан адамланы ары бла бери тюрте, кесине джол ача келиб, арагъа джууукъланыб, имбашланы арасындан башын сукъду.

Джыгъылгъанланы экинчиси, ауур ынгычаб ызына аугъан Керим эди!

Джазыу адамланы ма къалай джолукъдурургъа болады! Бири бирине ашыгъыб келген адамланы!

— Керим... Керим!..

Суратны ауузу тюл, джюреги кычыргъан болур эди, аны не Керим, не башха адамла эшитмедиле.

«Терк болушлукъну» тынгысыз сызгыргъаны тюз къатларында сѣнгюб, адам джоппу эки джарылды. Акъ халатлы эки врач гузаба джетиб, Керим бла негерине ийилдиле.

— Буту сынганды, — дедиле, Керимни джер-джерине тийиб кѣрюб. Бири анга эрлай укол этди, сора: — Дженгил машинагъа!

Экисин да эбли кѣлтюрюб, машинагъа миндиргенлеринде, «Терк болушлукъ» болъница таба сюзюлюб ташайды.

— Мен кѣрген эдим — бу тиширыу туура мешнаны аллына чабыб чыгъыб къалды. Туура кесин чархланы юблерине атханча! Шоферда терслик джокъду.

— Мешнаны аллына кысха чыкъды...

— Насыбы да бар эди, олсагъатдан къалса, ох, аллах, сен берме ансы...

— Къабын юлюшю тауусулмагъан болур эди, ансы мешнаны алай тохтатыргъа бек, бек кыйынды, билебиз да.

— Бир кыйынлыгъы болур ансы, ол сигналны эшитир эди.

— Да сора кыйынлыгъы болгъан алаймы этеди: биреуню чархыны тюбуне башын атыб! Кыйынлыгъынг бар эсе, ол да бир юлюшюнгдю, кѣлтюр кесинг...

— Тюз айтаса, Петровна.

— Огъай, бу тиширыу абынган этген эди, тюз джерде огъуна...

— Да абына эсенг, бир джарлыны аллына абынма да, бар да башынгы суугъа атсанг а...

— Огъай, суу — ол тазалай туругъа керекли зат-ды...

— Онгмазлыкъ!..

— Мешнаны джорюшю мардадан кызыу эди...

Сурат, тюшюндеча, барын да тунакы эшитеди, алай а магъаналарын ангылаялмай, сер сюеледи.

— Гражданла! Чачылырыгъызны излейме! Хайдагъыз, джолгъа буштукъ болуб турасыз, бошатыгъыз!

Джаш милиционерчик, тюрсюнюн хыны этерге кюреше, адамланы чачылырларын излейди. Ала уа ашыкъмайдыла. Болса да, аз-аз седирей, бираздан, джол джанында джангыз сирелген Сурат болмаса, алай-да киши къалмады...

Адамгъа къоркъуу тюшсе, аны къаллай бир сыйлы кёргенинги, багъалатханынг бла сансызлыгъынги — ма ол кёзюуде ангылайса. Керимни сынгар бир чач тюгю ажымлы тюшсе да, анга уллу бушуу этеригин Сурат энди ангылады. Керимни уа юсюне, билмей тургъанлай, уллу кыйынлыкъ тюшюб къалды.

Джюрекни кычырыгъы кёулакъгъа эшитилмегениги адетди. Ансы Суратны бу кёзюуде бушуу кычырыгъын сау дуния эшитир эди. Табигъат джюрекни таша, тунакы джерге билмей къондурмагъанды...

Дуния Уллу Кёууушлукъгъа тюшюб къалгъанчады. Бу хал — адамгъа бек аз келиучю болгъаны да игиди. Быллай халда адам кесин бютеудуния байламлылыкъдан бир джанында, сынджырдан юзюлген тогъайча, атылыб къалгъанча кёрюб, кёру кесини джангызлыгъын, керексизлигин сезеди. Эмда ауурлукъну...

Акырын атлай, келиб Сурат паркда шиндикге ийилди. Тёгерегине сылыт къарады.

Паркда адам кёбдю. Алай а аланы бири да аны къайгъылы тюлдю. Бу аланы танымагъанча, ала да муну танымайдыла. Хар кимни кесини энчи джашауу, оюмлары, сезимлери, излемлери.

Аны эсине Зубарны бир айтханы тюшдю: «Асылу адам адамны кеси дараджасына кёлтюрюб кюрешеди, осал да — кесини дараджасына дери кемитиб, чёкдюрюб кюрешеди.» Аны дагыда бир айтханы: «Сен кюзгючаса. Сениге къарагъан — кесин ачыкъ кёреди. Аслан да алай болуб, сени бла тенг болур ючюн, сени чёкдюрюрге, иги шартларыгы сансызлыкъ, аяусузлукъ бла юйюкдюрюрге кюреше болур эди.»

Сора Керим а? Ол къайсы къауумдан болду да? Кёлтюрюрге кюрешгенледенми, огъессе ол бирсиледенми? Анасыны письмосундан хапарлы эсе, не сёз, ол бирсиледенди. Алай тюл эсе уа...

Керим кёзюне кёрюнюб, анга аккыллы болгъанына кеси кесинден уялыб. Сурагъан бу оюмланы кесинден кери кыстады. Кёзюне Керимни кенг асфальт джолда аууб тургъаны кёрюнюб, санлары энтда джангыдан титирей, кёрмегизге излей, кёзлерин джумду.

Алай а Керимни тюрсюнюб узакъ кыыстайлмады... Керим бираздан, асфальтдан кыобуб, мешначыкъгъа таяна, джарыкъ ышарды. «Къой, Сурагъан, кесинги терселеме. Мени джугъум да сынмагъанды. Мен саума. Сен мениге хурджунунгда письмочукъну чыгъарыб, джыйиргене, бетиме атмаз ючюн алай ауур джаралы болгъан кибики эте эдим ансы, хатам джокъду, кеч. Кеч, тилейме. Письмону бетиме да атма. Мени андан хапарым болмагъанды...

Мен а сени бла биригюнню бедиге тюл, уллу насыбха санарыкъ эдим. Насыб а керти насыб — ол сыйды. Мен анама барын да айтыб ангылатырма... Кеч мени...» — дей эди аны ауанасы.

XXVI

Мартны ал кюнлери, джазны дженгилирек туудурурга ашыкъгъанча, джумушакъ болдула. Джабалакъ къар кыалын джауа да олсагъатлай эрий, талай кюннге

кюн чууакъ бола, къара бла акъ тамгъалы джерин джер-джерин джашил айрымканчыкъла джасаб башлагъандыла.

Классы бла табигъатха чыкъгъан Суратны бююн кеси огъуна чурумун эсгералмагъан бир къайгы ангысыц, джюрегин басыб, сылыт этиб тургъапчады. «Арт айланы ауурлукъларыды», — деб келеди аны кѣлюнс. Алай а аны ол халын тышындап къарагъан кѣз эслерча тюлдю.

Бююн классны биргесине Хабибат Халитовна да чыкъгъанды.

Сохтала, эки устазны къуршалаб, экисини кѣзюу-кѣзюу айтхан хапарларына эс ийиб тынгылай, ууакъ дауур эте келедиле.

— Ма былайдан ары аууб, бусагъатда Архыз эл къонуб тургъан джерде Алан Эпархияны аралыгъы болгъанды. Уллу Алан империяны аралыгъы. Ол шахар бир кѣзюуде не джаны бла да ёсюб, джашнаб тургъан шахар, кѣб къралла бла сатыу-алыу бардыргъанды. Аны чсмер усталарыны къол ишлери таб узакъ къраллада да белгили болгъандыла. Аланла, асламысы тюркилли миллет, урунууну — джерчиликни, малчылыкъны, къол усталыкъны сюйген мамыр адамла, къазауатха да уста, ётгюр болгъандыла. Эркинликни бек сюйгендиле.

Алай а Кавказ, кесигиз билгенден, заманны тупакылыгъы джабыб тургъан узакъ ёмюрледен бери да кючлеучюлени кѣзлерин кесине къаратханлай тургъанды. Кавказ! Ол ёмюрю да дуняда зорчула бла джитлени араларында кюрешлени ара къазаны болгъанлай, анда уллу къан тѣгюуле, къазауат ишле къайшагъанлай тургъанды.

Уллу Алан империягъа тынгы болмагъанды. Къынчакъла, Батый, Асхакъ Темир, — кѣб болгъандыла ала. Кавказны ууучха джыяргъа, джулкъаргъа, тонаргъа кюрешгенле. Алай а кавказлыла, айтама да, джаугъа

темир бурууча сюеле, шохха кюйюз болуб джайыла билген миллетле болгъандыла...

Сабийлени кёз алларында узакъ ёмюрледе исси къаугъаланы суратлары сюелдиле: мамырлыкъны, шох-дукъну сюйген, алай а тынч джашаргъа мадар табалмагъан, кюллерин къанлы сермешледе ашырыб тургъан Уллу Алан империя, аны уллу феодалларыны араларында джаулагъа онг берген тикликле... учсуз-къыйырысыз къазауатла... империяны чачылыуу...

— Хабибат Халитовна, бу сейир тема бла кружок-да ишлерге керекди. Бююн огъуна литература излеб башлайыкъ.

— Башлагъыз. Литература излеген бла да къалмай, шахарда край таныу музейге да барырбыз, барыргъа сюйгенле. Анда бизни халкъны историясыны алан эпохасындан кёб сейир затла кёрюрге боллукъду.

Сохталада музейге барыргъа сюймеген чыкъмады. Барыр кюнлерине келишдиле эмда классны история кружокуну членлерине да ол заманладан материал джыйыб, къалгъанлагъа ханарларгъа борч салынды.

— Музейге барырны аллы бла танышдырырла бизни джыйгъан материаллары бла. Сора биз музейде хар затха, таныш затлагъача, бек эс ийиб, къызыгъыб къарарыкъбыз, — деб къошду Далхат.

— Болсун. Тюз айтаса.

— Джыйылгъан материалны джарашдырыб, кесибизни эл музейге берирбиз, — деб къошду Зурум.

Ушакъгъа къызыб, сохтала бла Хабибат Халитовна алгъаракъ кетдиле. Сурат а, артхаракъ туракълаб, Къобаннга кёз джетдириб, къабхакъ башында мурукку этди.

Къобанны эки джагъасы алкъын джассы акъ джа-саула бла этекленгендиле. Арасы уа — джашилсыман-кёксюлдум чокъракъ лента, джыйырыла-созула, толкъунлана, чайкъала, энишге тынгысыз джортады. Ууакъ толкъунла, тууа келиб, толуб, ташыб, сора, ча-

баргъа юренигенлерине къууанган тайчыкълача, джагъагъа мыллык атадыла. Алай а бузлу этекде сууукъ-сураб, гызылдай, чачырай, артха саркъадыла да, нигригиде аналарыны аллына чабхап къозулача, энишге тизиледиле.

Сурат къыш тюрсюнлю Къобаннга, биринчи кѣргенча, суйюнюб, сагъышлы къарайды. Башына кѣб тюрлю оюмла келедиле, сора ала, бир джорукъланы тутта келиб, гардош баразалача, тизиле, пазму тизгиплеге буруладыла.

Кѣк толкъунларынг, сенде туугъанла,
Джагъагъа, сынгый, мыллык аталла.
Къум-таш, буз джалай, къарыусуз бола,
Къайтыб, тѣбеннге мууал агъалла.

Къышха, джайгъа да бой бермей туру,
Сен бюгюн ъхтем, камсык чабаса.
Узакъ болса да, чеклиди джолунг:
Тенгизде эриб, ызсыз боласа.

Сезим туудургъан толкъунла менде
Тебелле, табмай тынгы ала да.
Джагъа ууатса, чачылыб, тѣбен
Кетмейле саркъыб. Да мен адамма!

Суймейме къалыргъа эриб тенгизде,
Керекди манга кѣбден ѣтерге,
Меннге тенгизле, бир тюл, къадарла.
Меннге джол чексиз: да мен адамма.

Суратха гѣджебсиниб, Къобан алгъындан эсе ачыгъыракъ, ѣхтемирек шууулдагъача кѣрюндю. Суратны ангысында уа, джюрекки антыча, джангы тизгинле къураладыла:

Бой салыб, сенлей, кѣзюмю джумсам.
Эки тар джагъа мен да табарма.
Киши тенгизге элтирле ала,
Энчи сыфатсыз... Мен а адамма!

Энци сыфатым түрсун юсюмде.
Кеси тенгизими кесим табарма.
Бир джангы сокъмакъ хар бир кюнюмде
Сала барайым. Да мен Адамма!..

Бир сукъланганым — сен суусаблагъа
Суусун узата, алай озаса...

«Бу назмуланы мен тюл, менден эсе джарыкъ, джаш адам, алкъын бегек джюреги джараланмагъан адам къуаргъа керек эди, — деб келюне келди аны. — Ма Зурум-зат дегенча. Алай а ала алкъын бу сёзлени керти магъаналарын бютеу къанлары, джанлары бла сезаллыкъ, ангыдаяллыкъ болмазламы? Бош, омакъ сёзлеге санарламы?»

Узакъдан огъуна къол булгъыб саламлаша келген сохта джыйыны Фатиманы классы болгъаны танылды. Фатима биргелериндеди.

— Қябаханы тюнене ингирде кеси отун джарыргъа кюреше тургъанын эслегендиле да джашларым, бегюн барыб, джашла бютеу отунчугъун джарыб, кызла да юйюн джыйыб келебиз. Балтаны ауурлугъун келтюрюр къарыуу болмагъанлай, хариб, кишиге джукъ айтыргъа тартынады. Терс этеди, — деб келю хош болмай селешди Фатима, саламлашхандан сора. — Биз ёмюрледен бери да бири бирибизге билек, дагъан бола, джангыз туурагъан гырджыны болгъан да джартысын хоншусуна къабдыра келген халкъбыз. Таулу тиширыуну къолу балтагъа тийгенин эркишилерибиз, джууукълары огъай, тюз, тыш адамла да кеслерине бедишге санатандыла.

— Аллай, туугъанлары-туудукълары болмагъанлары неда джууукълары болушалмагъан къартланы менде тизмеси барды. Анда Қябахан да барды. Болуша тургъанбыз. Бусагъатда къалай эсе да джетишалмагъанбыз, — деб къайгъырды Сурат.

— Тизмени? Да сора, ай сау къаллыкъ, аллай зат-

ны нек джашырыб тураса да? Бери бер, юлешейик, — деди Фатима.

— Юйдеди. Келтирirme.

— Келтир. Хар классны кесини «энчи» аммалары, аккалары болсунла. Алайсыз, «кьойчу кёб болса, кьой ашсыз кьалыр», дегенлей болуб турлукьбуз.

— Унутмам, келтирirme, — деб сёз берди Сурат.

— Ой, ол амма бизге бир алгъышла айтды да, Сурат, бурунча, адам аллахлагъа табынган заманла болсала, мен ол тилеклени джETERлерин бек ашыгъыб сакъларыкъ эдим.

— Иги тилеклеге сюйюб тынгыларгъа бусагъатда да боллукъду, Фатима.

— Айхай боллукъду! Алай а бурун, ала керти да джETERикча, умутлу тынгылагъандыла. Бусагъатда уа адамны иги тилеги аны кёлюню санга ачыкълыгъын, халаллыгъын танытадыла.

— Ол да аз тюлдо.

— Джашау — ол, тау сууча, дженгил да, оюмсуз, бёгек да саркъады: аны ырхысына мазаллы таш къаяны атханлыкъгъа, тохтаталлыкъ, аллын тыяллыкъ тюлсе, алай а иги, тири кымылдасанг, аны ауузун башха джары бурургъа боллукъса.

Фатиманы бу темагъа нек кёчгенин ангылаялмагъан Сурат огъай, хо деб да кюрешмей, нёгерине соруулу къарады.

Аны арыу бла тёзюмлю сакълау ачыкъ танылгъан кёзлерине къараб, Фатима башын чайкъады: айтырына Суратны къалай къарарыгъын ангыларгъа кыйынды. Алай а Фатима айтмай кьоярыкъ тюлдо.

— Сурат, бир зат айтайым, хо де.

— Хо дедим.

— Огъай, бусагъатда деме, айтсам, дерсе, болсунму?

— Огъай, бусагъатда дейим, ансы айтсанг, дейимми, демейимми деб сагъыш этерге керек боллукъду.

— Сагъыш этерсе да, хо дерге боллукъду дерсе. Ансы бусагъатда хо деб къойсанг, сокъур сатыу этгенча боллукъду, билмегенлей айтылгъан «хонг» ишге бурулмай, алай сёзлей къалыб кетерикди. Келишдикми?

— Келишдик. — деди Сурат, тенгини ауазын джарыкъ этерге кюрешгенин эслеб сагъайыб. — Алай а неге келишдик? «Хону» ишге бурулмай къалыб кетеринеми?

— Огъай, хо деб. аны да ишде толтурургъа келишдик.

— «Огъайны» да, «хону» да бирден айтыб къалай болур?

— Къуру «хогъа» келишгенбиз.

— Алай огъуна болсун, — деб кюлдю Сурат. — Айт ол «холугъунгу.»

— Ол а буду: неме, тюнене шахаргъа баргъан эдим да больницагъа къайтхан эдим.

— Хо, — деди Сурат, Фатима, андан сора джукъ айтмазча, бираз тынгылагъанында.

— Алкъын «хогъа» джетмегенбиз.

— Сора «огъай».

— Огъай демезге келишгенбиз, Сурат.

— Сени кёлюнге джеталмазгъа тебрегенме, алан.

— Больницада джатханланы бири санга салам айтдыра эди.

Эртденли Фатима бла безий, накъырда халда сёлеше тургъан Суратны бети тюрленди. «Ким?» деб сорургъа базалмады.

— Керимге айтама, — деб кёшду Фатима, ауазын тюшюрюб.

— Мен ол атны энди эшитирге да излемейме, — Суратны ауазы аз-буз къалтырады.

— Ол сени кёрюрге кюсейди, джангыз бирчик кёрюрге. Ауруб джатхан адамны тилегин къабыл этмей къояргъа джарамайды. Ансы ол къатылыгъынг сеннге

артда тынгы бирлик тюлдю. Мени эгечимден туугъан-чыкъ да болыннадады да, тамбла анга барлыкъма. Кел, бирге кириб чыгъайыкъ.

Сёзюмю бёледи деб къоркъгъанча, Фатима айтыргъын бир джолгъа айтыб сирелгенинде, Сурат, не дерге билмей, аны бетине къатды.

— Хо?

— Къайдам.

— Не къайдамы барды? Керим, кесинг билесе, къыйылашыб туруб, энди бери бурулуб келеди. Сени кёрсе, ким биледи, дженгил огъуна аякъ юсюне сюслиб къалыр. Адамны термилген адамы эм сейир дарманчады. Алайсыз, энгда юзюлюб...

— Фатима!

— Хому, Сурат, джаным? Бир минутха кириб, эки сёз айтыб чыкъгъан къыйынмыды? Тюзю, аны анда джатханында сени да юлюшюнг барды сора.

Фатиманы ауазында исси тилекден сора да, бираз айыблау эшитилди.

Шахарда Керимни анасындан письмону алгъанында алгъасагъаны ючюн, Керимни джолуна чырмау болуб абындыргъаны ючюн кеси кесине не къадар урушса да, Фатима неда башха таныш адам аны ючюн терслер деб кёлюне келмеген Сурат башын тёбен ийди. Узалыб, сумкасыны гитче хурджунчугъундан аны ол кюн алай къуджур алджатхан къагъытчыкъны алыб, Фатиماغъа узатды.

— Ма, окъу, кимни кимде аслам юлюшю бар эсе да. Кимни санына джара тюшеди, кимни да — джанына.

Къагъытчыкъны окъуй, Фатиманы къашы-башы туюлджю.

— Керимни мындан хапары джокъду, — деди ол, окъуб бошаб.

— Иш анда тюлдю.

— Андады иш, таб ишни уллусу огъуна. Бу... бу провокацияды.

— Кимге керекди аллай провокация! — деди Сурат, письмону къачан, къайда алгъанын хапарлаб.

— Бардыла аллай адамла. Адамла тюл, итле. Джашыртын къабхан итле. Иги эслеб къарачын, муну къарт, аз окъуулу адам джазмагъанды, уста адам эниклеб джазгъанды. Бу уллу «д»-ны орта таягъыны субай, ариу тартылгъанына эс бѣлчю, неуа «ж»-гъа. Огъай, Керим бла мен муну тюбюн табмай къоймаз-быз.

— Огъай, огъай, Фатима, тилейме, Керимге кѣргюзме, — деб Сурат къайгъылы болду.

— Бусагъатда тюл, маджал болуб, аякъ юсюне сюелсе, — деди Фатима, Суратны ангылаб.

— Къачан да билмесин да къалсын. Неге керекди, бир къауум чертилгени да тюздю сора!

— Тюздюмю? Аны уа, джууугъум, бир сен тюл, Керим да къошулуб сюзерге керекбиз. Огъесе, мени тенгнге санамаймыса?

— Санамасам, бу къагъытны кѣргюзмез эдим, Фатима. Сенича тенгги шохлугъуну орнун тутар зат джокъду дуняда.

— Алай эсе, тамбла мени бла барлыкъса! — деб, Сурат джукъ айтхынчы, къагъытны да къолуна къысханлай, Фатима сохталаны араларына кириб кетди.

XXVII

— Керим! Уянчы, къайда... къонакълагъа бир къара... — дежурна сестраны джумушакъ ауазы Керимни сагъайтды. Ауур кирпичлерин кюч бла кѣлтюрюб, ол къарамын аллында сюелген эки тиширыугъа кѣзюу-кѣзюу бурду.

— Бизни унутубму кьойгъанса, Керим, огъесе та-
нымагъанча этибми тураса? — деб ышарды Фатима.

— Ийнаныргъа кыйынды да, тюшюм болурму деб,
кесими тыйыб тургъанлыгъымды, — деб акъырын, со-
заракъ ауаз бла сѣлешди Керим.

Сурат аланы не айтханларын эшитмейди. Аны кѣз-
лери, тюрелиб къалгъанча, Керимни бутундан айыры-
лыргъа унамайдыла. Къулакълары дууулдаб, джюреги
асыры эзилгенден, акъ марлядан кѣзлери къамаб, кир-
пиклери кысылыб баргъанчады.

— Сеннге къонакъ алыб келгенме, Керим!.. — Фа-
тима джарыкъ сѣлешди. — Мени бери тебрегеними бил-
генинде, Сурат сени халынгы кеси кѣрюрге разы болуб
къошулгъанды.

Сурат Фатимагъа кѣлю къала къарады: неле айта
турады ол, Сурат анга кеси тагъылгъанча?!

Керимни азгъын бетине кызыл урду. Сурат кѣре
келир деб аны джети джукълаб эсинде джокъ эди. Ти-
ширыулары ангылагъан кыйынды — аллай бирни ды-
галас этиб кюрешген Керимни Сурат алгъаракъда къа-
тына джекден джууукъ къояргъа унамагъанды, бюгюн
а — кѣре келгенди.

«Мени ючюн келген болмаз», — деген оюм келиб,
Керимни аллында кемсиз къууанганы бпраз сѣл болду.

— Сау бол, Сурат, эринмей бери да киргенинге, —
деди ол аз ышара.

— Элден иш этиб салыб келген адам бери кирмей
къалай къайтыр эди? — деб сейирсинди Фатима.

Керим ким да эслерча джарыды. Башын кѣлтю-
руб, къарыусуз халда тургъанына кѣзлери бла кечмек-
лик тилей, къатында шиндиклени кѣргюздю.

— Къымылдама, Керим. Биз алай бек узакъ тыш
адамла тюрбюз, — деб накъырда эте, Фатима Суратны
олтуртду. Сора:

— Мени бир тюбер джерчингим барды, бусагъат ке-

лейим, эрикмей туругъуз. Сурат, айыб этме, — дей, чыгъыб кетди.

Палатада къуу-шуулукъ орналды.

— Къалайса, Керим? Маджал болаламыса? — Сурат мындаи кёб тынгылаб туругъа Керимни аяды.

— Мен маджал болаллыкъ тюл эсем да, къоймайдыла. Врачла деб бир бийле чыкыгъандыла да, биз сени алапат джамагъанбыз, ол кюннге алай бол, бу кюннге былай бол деб, таякъ тюбюнде, буйрукъларына бойсундуруб джашатадыла.

— Иги этедиле. Хынгкелни къачан аллыкъдыла?

— Къайдам, соралмагъанма.

— Бек инджилемисе?

— Неден? Эрикгенденми? — деб сорду Керим, Суратны аурууну юсунден соргъанын ангылай тургъанлай.

— Бутунгдан.

— Бусагъатда — огъай. Къымылдамасам, ачыу хазна къыйнамайды, дунпукъ кемиргенин мен да сан этмеймс. Къымылдасам — ачыуланады.

— Къымылдамай туругъа кюреш сора.

— Айхай, ёмюрюнде башы джастыкыгъа тиймеген джан, таш сурат болуб, уюб къалалса уа!..

Керим ахсынды.

— Сени келиб былай олтурлугъунгу билсем, ауругъаныма бушуу этерик тюл эдим. Таб иги болду былай болгъаным, ансы... келлик тюл эдинг.

«Алайсыз да ол кюн сени излеб чыкыгъан эдим», — дери келсе да, аны орнуна Сурат:

— Келлик тюл эдим, — деб ахсынды.

— Ма, кёремисе, бир-бирде къыйынлыкъ адамланы тюбетген да, джууукълашдыргъан да этеди.

«Мени да къыйынлыкъ сюрюб чыгъаргъан эди ол кюн сизни аллыгъызгъа», — деб башлагъан Сурат, Даумханны письмосу эсине тюшюб, аны орнуна аз эшитдире айтды:

— Аныча, айыргъан да, узайтхан да этеди, айхай.
— Тюздю. Алай да этеди. Этеди алай да... бир-бирде...

Тер басхан мангылайын сыйпаб, Керим бираз тынгылаб турду. Аны ауур сагъышланганы белгили эди.

— Сурат... Сени чакъыртыргъа деб тура эдим... Неме... Кечмеклик тилерге...

Сурат джукъ ангыламады.

— Бу болумда терслигини ауурлугъу джюрегинги басыб турса, кѣлтюрюрге кыйынды. Сен кеч... мени, Сурат! Аны тилерик эдим. Кеч!.. Сени джазыуунг бушуулу болгъанында мени да терслигим уллуду. Эх, ол кюнле ызларына кыйтыр мадар болса эди!

Ауругъаннга соруулу къараб тургъан Сурат аны эринлерини квалтырагъанларын эсledi.

— Джазыу педи? Адамланы кеслерини кюллеры чалышдыргъан ауду, — деб, шыбырдагъан тунакы ауаз бла кеси кесине джууаб этди джаш, кѣзлерин кюнагъына кѣлтюрмегенлей. — Биз а, аны сагъышын заманында этмей кюйсакъ...

— Мен джазыуум ючюн кишини терслемайме.

— Билеме. Къарыулу адамла алайдыла. Алай а ол мени акъламайды. Ол заманда, шахарда, Аслан, сениге джакълыкъ этиб, кутхарыучуну ролюн ойнаргъа теб-регенинде — биргесине мени да чакъыргъан эди. Унамагъан эдим.

Билмей тургъанлайына санларына ачы суукъ уруб, Сурат джыйырылды. Кѣз аллында юч джылны мындан алгъа болгъан иш сюелди.

...Джассы къара мыйыкъларыны учлары тѣбен салынган эсирген алаугъан, не эсе да бир ушагъыусуз сѣзлени мурулдай, къатына ушагъыусуз джууукълашханы, кюлтугъундан кирир муратлыча узалгъаны... эм-да кѣлюнгю кюозгагъан исси, эсирик тылпыу... Алаугъанданмы ургъан эди, огъесе санлары кыызгъандан, кѣзюнеми кѣрюннген эди, эслеялмагъан эди...

Ол а бир сейир, кѳууанчлы кюн эди: биринчи кѳрал экзаменни берген кюнлери. Телеграмма бериб анасын кѳууандырыгѳа ашыкѳган Сурат тенглеринден айырылыб, почта таба тебреген эди.

Джолда бара — ол алаугѳан бла аны нѳгери эмда олсагѳатлай чабыб джетиб, аланы бир джанына тынч быргѳаб джиберген Аслан бла тѳбешиу...

«Ах, ма Аслан неликден сѳймеучен эди ол кюнню эсине тѳшѳрѳрге! Башха сѳзге бурдуруб кѳѳѳучан эди Сора ол спектакль, спектакль болгѳанды!..»

Кѳайда эсе да джѳрегини теренинде туугѳан исслик, ачы джуммакѳа ѳсе келиб, мыйысын кѳйдѳргенча болду.

— Унасанг а.

— Не? Нени? — деб Керим илгенди. Сора олсагѳатдан эсин джыйды. — Хы, да огѳай. Алай а унагѳан бла ол алдау ишни болдурмаз джанындан кѳрешмегенни арасында энди башхалык танымайма. Не кѳб сагѳыш этсем да, мен да аланы бирлеринлей кѳалгѳанчалай турама.

— Ол кетген затланы эсинге тѳшѳрѳб нек кѳрешесе? — деди бир кесекден Сурат, Керимни сейирсиндирген сансыз ауаз бла.

«Меннге кѳл этерге кѳрешеди», — деѳ кѳлюне келген Керим анга уятлы кѳарады, алай а не оѳм бла айтханын ангылаялмады.

— Джашауну терк саркѳууунда кеси кесинге багѳа бере, джууабха тарта турургѳа джетишалмай кѳаласа. Быллай бош кѳзѳуде уа... намыс базман да тѳзѳѳрек ишлейди, — деди ол.

— Ары дери кѳыяусуз сакѳланылса! Ансы бир кѳауумлада ол базманны быллай кѳзѳуде туура арты аллына ишлегени да кѳб болады

— Болур. Мени уа ѳмѳѳрѳм сенден кечмеклик изле-

генлей кетерик болур, — деб, Керим Суратха шош къарады, алай а, ол джууаб бермегининде, къошду:

— Мен ангылайма: уулу хансны неда чырмауукъну урлугъун агъызыб, джерден кечмеклик излегенден не хайыр барды? Джер сени кечсе къалса да, ол урлукъ битим бермей къоярыкъ тюлдю.

Керим кълюн толу ангылатыб, кѣб заманны джюрегин эмиб тургъан затланы тышына тѣгюб, муну сезим элегинден чыгъармай тынчлыкъ табмазын Сурат ангылады.

— Биз, адамла, тынч кечиб къояргъа излегенни джашау кечерге унамайды, ол бир болумдан бирин сидиретиб барадымы дейсе? — деди ол.

— Тюзю да алайды. — Керимни кеси кесини ич ѳр-тенини джут тиллеринден къача арыгъаны белгили болса да, мылы кѣзлеринде ол тюл, ѳкюнюу бла умут эсленди.

— Алайды, ол ѳсюмлюкlege чага этмей, джерге къуру «кеч» деген бла тыныб къалсанг.

— Чага эте, джерни бауурун чанчакълайса, — деб дагъыда ауур ахсынды Керим.

— Уятыб, джумушатхан, джангыртхан да этесе,

— Джангур да, джел да тынч тарасын деб!..

Сора бир кесекден:

— Ол джолдан сора мен игилик этерге къоркъмазгъа, кесими игиликден аямазгъа ант этген эдим, — деб къошду.

Джууаб берирни орнуна Сурат, кеси да билмей тургъанлай, сохта къызчыкъны башын сылагъанча, узалы Керимни тобугъундан энишгеракъдан гипсни сылады. Олсагъатдан кесин эслеб, кълун ызына гартды. Ауругъанны санларына къызыу уруб, бети аз-буз къызарды.

Насыбха, бу кѣзюуде Фатима кирди. Аны накъырда бла кертини къатышдырыб хапар айта башлагъан джарыкъ ауазы палатаны бютеу толтурду.

Кабинетине Сурат кирсе, алайсыз да тынгысыз джашаууна кёбге созулгъан дагъыда бир тынгысызлыкъ къошулуучусуна директор юренчик болгъанды. Сени халинги билеме — къайгъы бла келиученсе, алай а, не амалым барды, айт да, экибиз да кюйсюз ушакъдан дженгилирек къутулайыкъ дегенча халда, аны бетине соруулу къараб, не айтырын алай сакълаучанды.

Бу джол а джаш устаз директоргъа кабинетни босагъасында тюртюлдю. Аны ашыгъыб сакълагъанча, джарыб, Азрет Хызырович джылы саламлашды:

— Келигиз, Сурат Хасановна, келигиз! Олтуругъуз.

Экиси да олтургъанларында, джангы шагърей болгъан адамлача, бир-бирине осмакълай къарадыла.

— Эм алгъа ма муну бир айтыгъыз: мен — хар джангы атламгъа сескекли къараучу, бирсеу сыртымдан тюртмесе, тюзелген сокъмакъчыгъымдан бир джанына атларгъа таукеллик табалмаучу, «школну сыйы, школну бети» деб, ол кука сёзлени ташасына бугъуб турургъа суюген ауур адам, — сизни ангыгъызда мен аллайма, не? Алаймыды? — деди директор.

Быллай ушакъгъа хазыр болмагъан Сурат, джунчуб, не айтыргъа билмеди.

— Нек тынгылайсыз, тюзмю айтдым?

— Бир кесек тюзю да барды.

— Бир кесекми?!

Шиндикни сыртына таяныб, директор джарыкъ кюлдю. Ол кюлюб кёре юренмеген Сурат сейирсинди.

— Мени джылымы хатерин этгенден «бир кесек» дейсиз, ансы кёзлеригизде уа «хо» тамам ачыкъ джазылгъанды.

Не эсе да айта башлагъан Суратны директор джарыкъ бёлдю:

— Х«о, да аны къояйыкъ. Мен алкъын кесими, сиз аярча, аллай къартха санамайма. Ол себебден, адети-

гизча, нени да ачыкъ айтханлыгъыгъызгъа, гурушхам боллукъ тюлдю. Ол бири.

Бу джыллыгъы келген, бираз «къургъагъыракъ» адам бюгюн башха тюрлю адамгъа ушайды.

— Экинчиси уа... — директор бираз сагъышланды, — мен биягъында «биреу сырымдан тюртмесе» деб эслемей айтмадым. Керти да, аллай «тюртючюле», башха сёз бла айтсакъ, «тынгысыз башламчыла» ишде керекли адамладыла.

— Прогрессин болдургъан аладыла.

— Тюзю. Аладыла. Насыбха, бизде да бардыла аллайла, — деб ышарды директор.

Ол устазгъа, ангылаймыса кимни юсюнден айтханымы деген халда, сынай къарады.

— Бирер кесек алайыракъ болургъа барыбыз да борчлубуз.

— Не джашыруу, бек аллайларыбыз да, чыртда аллайсызларыбыз да бардыла... Къысхасы, бизге директоргъа заместитель орун бериледи. Юретиу-джарыкълыкъ ишлени бардырыгъа тамадалыкъ этерге. Ол ишни сизге теджерге оноу этгенбиз.

— Мен... тамадалыкъ этерге? Азрет Хызырович, джангылыб айтасыз! Мен тамадалыкъ этерге тюл, ишлерге тыйыншлыма.

— Ма, ма... ишлерге! Бизге да ишлеген адам керекди. Районону тамадасына да билдиргенме сизни юсюгюзден. Сагъыш этигиз.

— Не сагъыш этери барды! Мен тындыраллыкъ тюлме. Коллективде сынамлы адамла кёбдюле.

— Аланы сынамлары сизни табышлы, ётгюр ангыгъызгъа таянчакъ бола барырла. Хабибат Халитовна, Мария Сергеевна эмда башхала бла оноулашханбыз.

— Бютеу школда юретиу-джарыкълыкъ ишле... ол сюн тюлдю, — деб мурулдады Сурат.

— Талай кюнден тынгылы сёлеширбиз. Сагъыш

этигиз. Эмда кесигизни алайгъа къурагъыз. Кертиди, иш кѣбдю. Джангы башланлыкъ ишле кыйын тиедиле, хакъды. Алай а, не амал, ишлерге кереклисине да, иш тындырыргъа боллугъуна да бизни эм алгъа сиз ойлашдыргъансыз. Эитда тилерим — сагъыш этигиз...

Директорну аккылсыз, бегимли ауазы сагъышландыргъан Сурат, кесини не иш бла келгенин унутуб, акъырын чыгъыб кетди.

XXIX

Иш кѣбден, Сурат джазы къачан, къалай келгенин эслемеди. Эслегенинде уа, тегерекни къууатлылыгына сейирсинди.

Хар гюлчюкге, чапракчыкыгъа, таш бурхучукыгъа, хар къанатлычыкыгъа, шыбыртха, сууну шууулдагынына, чыкъ тамчыгъа дери сингдирилген къууанчлы ариулукъ хар къайдан джарыкъ ышарады. Бир затдан бир затха саркъыб баргъанчады. Санларынга къуюлуб, суюсенг, суюмесенг да, сыфатынгы джарытады, кѣлюнгю кѣлтюреди.

Джарыкъ хар затха сингибди, кѣб сыфатлы, джумушакъ джарыкъ. Джазы энчи тилли джарыгъы. Не къарангылыкъ, не кюн аман мутхузландыралмазлыкъ джарыкъ. Макъамы не кесек кѣзюучюкге да тохтамазлыкъ, сѣнгмезлик джарыкъ.

Суратны кѣлю да джазчады. Тегерегине къарай, кызычыгыны кѣолундан тутуб, джумушакъ джаши кырдыкны акъырын барады. Ларисачыкъ, гокка хансчыкъ эслегени сайын, ийилиб, анга тюрт-мюрт этеди. Сурат да къатында сюелиб, башындан энишге къараб ышарады.

— Мама! Бучукъну алайыммы? — деб сорады кызычыкъ анча сайын.

— Огъай, гитчечик, юзме гюлчюкю. Джашасын ол да, кюнде джылынсын, — деб джууаб береди Сурат.

— Сууукъ болгъанмыды бучукъ да?— деб сейирсинеди Ларисачыкъ.

— Болгъан болур, ким биледи.

— Къышдамы?

— Къыш.

— Сора юйге бугъунмагъанмыды?

— Бугъунганды. Джерни тубюнде юйчюгюне бугъунуб туруб, энди, джаз келгенинде, чыкыгъанды.

— Нек чыкыгъанды?

— Кюнде джылыныргъа, джырларгъа, тынгыларгъа чыкыгъанды.

— Ким джырлайды?

— Бусагъатда джазды, гитчечик. Джаз джырламагъан зат, джырламагъан жан джокъду: таула, терекле, хансчыкъла, чыпчыкъла — бары да джырлайдыла. Ма, сени бу гюлчюгюнг кеси да джырлай турады.

— Не джырлайды?

— Джазны джырын джырлайды. Джазны джырын. Эшитемисе? Тынгылачы.

— Эшитеме, — деб, кызычыкъ чөгеледи. Гюлчюкге къабланыб, тынгылаб кёрдю.

— Не деб джырлайды? — деб сорду Сурат.

— Билмейме.

Къызычыкъны тюрсюнчюгю бушуулу болду.

Бу кёзюучюкде гитче кызыл къамыжакъчыкъ учуб келиб, Ларисачыкъ къабланыб тургъан гюлчюкге къонуб, аны кёксюлдюм-акъ гюл чапракъчыгына ёрлеб башлады.

— Мама! Мама! Эшитеме! Гюлчюк джырлайды... «Аття келе, уч да кет, аття келе, уч да кет!..» — деб джююлдеди кызычыкъ.

Гюл чапракъчыкъны кыйырына джетиб, къамыжакъчыкъ учуб кетди.

Къууанч аллы болуб, кызычыкъ кыйл-кыйл-кыйл деб кюлдю.

— Ма, мама, бучукыну аттасы келеди. Удакет учду! Ачдакет учду! Аттасы келликди, чауук-чауук!..

— Келликди, келликди, — деб кыйтарды Сурат сабийчикни сёзюн, эси саггышха кетиб.

Хар талай атламдан бир тохтай, солуй да ушакъ эте, ала Кёксюл Кёзлеулени туурасына чыкдыла.

Ларисачыкъ, этиучюсуча, сорургъа джарашды:

— Мама, энди хамап да бу гоккачыкъла битибми турлукъдула?

— Хо, гитчечик, хамап да гоккачыкъла битгенлей турлукъдула.

— Нек?

— Ма сеничачыкъла алагъа къараб къууаныб, джазны джырын джырлагъанларына тынгылаб турсун-ла деб.

— Нек?

— Уллу къызчыкъла, насыблы къызчыкъла болуб ёсер ючюн.

— Нек?

— Уллу къызчыкъла кеслери да ма быллай ариу гокка хансчыкъла ёсдуредиле.

Ларисачыкъны «негн» тауусулмазлыгып билген Сурат аны эсни башхагъа бурду:

— Ары къарачы, майна алайда къара суула бардыла. Бусагъат мен сени ала бла танышдырайым. Ала-ны джырлагъанларына да тынгыларса. Кёксюл Кёзлеуле аладыла. Ала да джазны джырын джырлайдыла.

— Майна алайдамылла ол кё... кё... кёзле?..

— Кёксюл Кёзлеуле! Тюз айтаса, гитчечик, ала адам кёзлеге ушайдыла. Неге эсе да кюе-бише, тебине, тарала джырлагъан адамны кёзлерине ушайдыла.

Анасыны арт сёзлерин ангылаялмагъан къызчыкъ кёзлеулени кююб, башха соруу берди:

— А ол кимди да? Майна, ол даш?

Кёксюл Кёзлеулени огъары джанларында, быладан

талай метрни арлакьда, кёкен джоппуну кьатында кьырдышха олтуруб, башын бюгюлген тобугьунда чалышдыргьан кьолларына ийиб, кьымылдамай тургьан адамны таныб, Сурат, билиб тюбей келгенча кёрю деб, джунчуду, орнундан тебмей талайны турду. Бурулуб, кьайтыб кетерге керек эди, алай а ызына бурулургьа кьарыуу джетмеди. Аны юсюне да, сабий кьызчыкьча, кьачыб кьалай кетсин?

— Мама, кимди ол даш? — деб кьайтарыб соруб. кьызчыкь кьолундан тартды. Уянганча болуб, бир джанына бурулуб, Сурат сабийге ийилди.

— Удакетчик айтханча, гюлчюкню аттясыды ол. Биягьындагьы гюлчюкню. Ма аллай гюлчюклени, будайланы, нартюхлени, гардошланы ёсдюрюучю джашды ол.

— Гюл-чюк-ню-ю!.. — деб созду кьызчыкь мыдаланыб. — Гюлчюкню аттясы. Огьай, мама, ол гюлчюкнюкю тюдю, меникиди. Мени аттямды. Меникиди! Чауук-чауук! Меникиди, чауук-чауук!

Аны айтханын Керим эшитеди деб кьоркьгьан Сурат сабийни эсин башха джары бурургьа кюреши:

— Ол джаш да Кёксюл Кёзлеулени джырлагьанларына тынгылаб турады. Тохта, гитчечик, дауур этме.

— Ол даш тюлдю, аттяды, — деб джюуолдеди кьызчыкь дагьыда, — мени да, гюлчюкню да аттябызды.

Аны бу джол гюлчюкню да кесине кьошханына Суратны кюлюрю келди. Сабий джюрекде кьатылыкь джокьду, мындан ары да болмагьанлай турурча ёсдюрге керекди ансы.

Былапы келгенлерин кьарамагьанлай кёрюб, ушакьларына тынгылаб тургьанча, тюзетилиб узатылыб тургьан багьылгьан аягьыны тобугьун акьырын бюгюб. кьатында тургьан гулоч таягьына таяна, Керим кьобду. Акьырын бурулуб, сынчыкьлай, Сурат бла кьызчыгьы таба тебреди.

— Келигиз, кызыла, джууукъ болугъуз! Былайда нек туракълайсыз? — деб ышарды ол, арлагыракъда тохтаб.

— Сени тынгынгы бузаргъа суймей эдик.

Сурат дагъыда гузаба кьошду:

— Солуу кюнюмде бучукъну таза хауада айландыра чыкыгъанлыгъым эди да, сени юсюнге чыгыб къалыб, терс болдукъ.

— Огъай, Сурат, былайгъа сиз чыгыб къалмагъансыз, сизни бери мени джазыуум алыб келгенди.

Керим, бир-эки атламыш джууукълашыб, дагъыда айтды:

— Мен андан алай этеригин тилеб тургъанлы эки ыйыкъ бола эди. Кюн сайын былайгъа кел да сакъла, олтур да тур, ол да ышар да, кеси кереклисине кет да къал! Халыбыз алай эди. Ким болса да биреу терс болургъа керек эсе, менме...

Керим, кертти да терсча, уятлы ышарды.

— Сен тес тюсе, аттяса. Мама, ол даш да тюй, тес да тюй, аттяды да? — деб къадалды Ларисачыкъ джунчуб Керимге къарамазгъа кюреше симсиреген Суратха.

— Гюлчюкню атгясыды, — деб кесгинледи уялгъан Сурат. Къызчыкъ унамады:

— Ога-ай, гюлчюкню да, мени да аттябызды, — деб бегитди ол.

Сурат бла Керим бирден кюлдюле. Аланы нек кюлгенлерин ангылаялмагъан къызчыкъ экисине кёзюу къараб, узун тогъай кирпичли къабакъчыкъларын дженгил-дженгил къакъды.

— Кёремисе, Сурат, биз айталмагъанны бу гитчечик айтады.

Керим, Ларисачыкъны кёлтюрюб, бир-эки да ёрге-ёрге атыб, имбашларына олтуртду.

— Уоу, аягъынгы аурутурса, Керим!

Сурат, керти кьоркьуб, Керимни кьырдышха атылгъан гулочун кёлтюрдю.

— Кьой, уллу кызыны кьайры кёлтюресе, джерге ий.

— Кьоркьма, Сурат. Анга, меннге да джукъ болдукъ тюлдю.

Керим кёзлеуле таба бурулду.

— Гитчечик мийикден кьарасын, мен да, аны сылтауу бла, таякъсыз атлаб кёрейим, ансы хомухлукъгъа бел байлаб турама.

«Ол да, менича, «гитчечик» дейди», — деб кёлюне келди Суратны.

Юч-тёрт атлам этгенинде, андан ары кесине базмай, Керим, Сурат узагхан гулочун бир кьолуна алыб, анга таяна, бир кьолу бла да имбашларында олтургъан кызычыкъны тута, кёзлеуле таба атлады.

Кёксюл Кёзлеуле. Аланы юсюнден Керим айтхан сейир таурух Суратны эсиндеди. Сёнгмей кьалгъан сюйген джюрекдени джыламукъларындан кьуралгъан кёзлеуле. Сюймеклик ючюн, намыс ючюн, сый ючюн ёлюб кетген джаш адамланы джюреклерини!

Кюн кёзлеу суулада, таякъларын чомарт эритиб бюрке, камсык ойнайды. Кёзлеу суулагъа, хар замандача, кёкню кёклюгю сингибди. Къайнаб чыкъгъан чокъракъ суу ырхы джоппула кюн суратны ууадыла, ууатадыла, эзедиле, таякъларын эритедиле, сора, оюндан эрикгенча, кюнню ууакъ тёгерек толкьунчукълагъа силдеб, не эсе да эслерине тюшюб, тёбеннге джортуб тебрειдиле.

Кёзлеуню тубюнден ургъан ырхы джоппучукъла баш джанында сериуюнюрек кьатланы тебередиле, алагъа кьошулуб, къайнатадыла, биргелерине ойнай, ызларындан тартыб, кеслерин алгъа урадыла...

Кёксюл Кёзлеуле джырлайдыла.

Ларисачыкъ, бир кёзлеуню кьатына чёгелсб, бютеу эсин ары ийгенди. Кёзлеуге гокка хансны акъ чапракъ-

чыгы туюб, ууакъ тогъай толкунчукъланы арасында, тенгизде рульсуз къалгъан кемеча, ары бла берн атыла, энншге акъгъан ырхычыкыгъа туюшмай, дыгасдады.

Къызчыкъ, узалыб чапракъчыкыны алыб, къол аясында тюзетиб, къатында хансчыкыны джассы чапракъчыгына илиндирди, кеси уа биягындай кёзлеуге ийилди.

Экиси эки ташха чёгуб, Сурат бла Керим тынгылау-ну ийгендиле.

Джюреклери, ангылары терен, сейир сезимле бла байланган адамлагъа бирге олтуруб тынгылау эм уллу къууанчланы бириди. Насыб тил излеб, сёзлеге бёленшге кюрешиб къыйналмайды. Ол бютеу санлагъа, ангыгъа сингиб къалады.

Насыблы кёзюучюкню юркютюрге къоркъа, Керим бла Сурат тынгылайдыла. Бютеу дуняаны къууанч кёлтюрюлюмю былайгъа саркъыб тургъанча, алай кёрюнеди.

Алай бирни тынгылаб тургъанын ушагыусузгъа санаб, айтыры кёбден не айтыргъа табалмагъан Керим:

— Бу джазда мен хомух болдум. Сабанлагъа менсиз урлукъ атылгъанды. Анга ачыб турама, — дей, Суратха къарады. Кёзлеринде уа башха оюмла, башха сезимле толкунлана эдиле.

— Къайгырмаз, Керим. Урлукъну ким себгенинде тюлдю иш, сабанланы ким, къалай ёсдюргенине кёре боллукъду битими. Сен а энди аякъ юсюне миндинг, — деб джууаб берди Сурат, Керимни кеслерини юсюнден тюл, башха зат бла ушакъ башлагъанына къууана. Не десенг даджунчугъанынг кетерге алай игиди.

— Аякъ юсюне уа миндим, насыбха. Ансы бюгюн былайгъа келаллыкъ тюл эдим да сизге тюбемей турлукъ эдим.

Керим Суратны мангылайына тюшген бурма чач

джоппучугъун онг кьолу бла ёрге сылагъанын эследи, алай а къарамын эрлай андан тайдырыб айтды:

— Эсингдемиди, Сурат, кюз, сен классынг бла бирге, былайда тюбегенибиз? Ол кюнден бери ол кесим айтхан таурухха, бу кёзлеулени сууундан эртденбла ичсеннге насыб келеди, дегеннге ийпанырым келеди. Мен инча кере ичгенме аладан танг къуруму бла! Энди уа дунияда менден насыблы инсан болмазлыгъын билеме, сен хо де ансы.

Сурат талайны джукъ айтмай турду. Не айтырыкъды, не айтырыгъын да алгъын джолда, кыш ушакъларында айтыб бошагъан эди сора, алай а Керим барын да бош чурумлагъа санаб къойгъан эди. Джапгы не зат айтсын? Бу ушакъны боллугъун библиб тургъанды, алай а Керимге къаршчы айтыр сёз табалмагъанды.

— Сени кесинге базмагъанлыгъынг джокъду, насыбны сакълай билмезге деб. Базмай эсенг, манга базмайса. Алай а мен да энди аны багъасын иги билеме. Меннге да баз. Кесинге базгъанча, алай баз, Сурат. Сени сокъурандырмазгъа кюреширикме.

— Айхай, Керим, бизден башхала бизнича ойламайдыла. Сенинге табыллы кесинге тыйыншлы.

— Астаккуну сёзлери бла сёлешгенинги эслемеймисе, Сурат?

Керимни бети кызарды. Астакку къатына тюссе, тюгюн джукъарыгъы ачыкъ эди. Насыбха, джокъду.

— Къалай Астаккуну сёзлери боладыла! — Даумханны письмосу эсине тюшюб, Суратны энтда бети тюрленди.

— Астаккунукъуладыла. Аны мени анамы аты бла сеннге джазгъан письмосунда бар эдиле ол сёзле. «Ол да, сен да тыйыншлыгъызын табарсыз», — деб анда джазыла эди. Ол къаугъачы тыйыншлысын табарыкъды, ишексиз бол.

Суратны юсюнден бир ауур джюк тюшгенча болду. Керим а бнягъы сёзлерине къайтды:

— Эсингдемиди, Сурат, айтханынг? «Хар адамны кесини энчи ёрю барды», — деб. Экибизни энчи ёрлери-бизге джол бирге элтирикди. Биз бирге ёрлерге керек-биз.

— Ким биледи, Керим, джазыу бизге кьаллай оноу этер.

— Джазыу, ол — кесинг орнатхан, кесинг ёсдюрген садды. Анда нени суйсенг, аны, кьалай суйсенг, алай ёсдюресе...

— Бизни ол садыбызда не игилик ёсер дейсе?!

Суратны «бизни ол садыбызда» дегени Керимни тюрсюнюн джарытды. Ол Суратны хо дегени болгъанын ангылады.

— Ол саддамы? Анда не игилик да ёсерикди. Алай а эм алгъа суймеклик, терен, тугенмезлик суймеклик ёсерикди. Бютеу сад да насыбны садына айлан-ныкъды. Аны татлы кёгетлерин ашар ючюн, эбли, джан аурутуб, кьарыуубузну аямай ёсдюрге, сакъларгъа, аялу кьараргъа кьолубуздан келлики.

Сурат, ышарыб, кёзлеуню кьатында тюрт-мюрт эте тургъан кьызчыгъына кёз джетдири. Аны кьарамын Керим эследи.

— Сен, Сурат, гитчечик ючюн сагъыш этме. Бизни насыб садыбызда тёр аныкъы тюлмюдю! Экибиз да биологлабыз. Кесинги биягъында сёзлеринги эсинге тюшюрчю. «Сабанлагъа ким урлукъ себгенинде тюлдю иш, ким, кьалай ёсдюргенине кёре боллукъду битим», — демедингми? Сабий да алайды.

— Ол а алайды, — деб сагъышланды Сурат.

Керим кьызчыкъ таба суйюне кьарады.

— Алайды, — деб кьайтарды ол Суратны сёзлериш.—Аны юсюне да, суйген адамынгы сабийи аны ышанларын джюрютмеймиди? Апасы бла сабий бирди-ле. Бир затха эки тюрлю сезим бла кьараргъа кьалай болур!

— Кел, Керим, кетейик.

— Нек, Сурат! Бу сейир минутланы былай дженгил бѣлюрге нек излейсе!

— Элден бир джанына туракълаб, бизни былай энчи олтургъаныбызны кѣрген адам иги айтмаз.

— Къой, Сурат. «Ах, Марья Алексеевна бийче не айтыр?»¹ — деб тѣгерекге сескекли къараб турсакъ, джарамаз. Алда ишибиз кѣбдю, джолубуз узакъды.

— Тамбла школда край-таныу музей ачыллыкъды. Аны къууанчына барыргъа керексе, — деб эсине тюшюрдю Сурат сѣзню башха джары бура.

— Билеме.

— Келаллыкъмыса?

— Бармай а! — Джаралы бутуна кѣз джетдириб, Керим ышарды. — Эмилик атны юретирча бола кетгенме. Боллукъду халкъдан эрек тургъаным.

Ала эл таба кѣз джетдирдиле. Мындан, мийикден, бютеу орамла къол аяздача кѣрюнедиле — кенгле, тюп-тюзле, тереклеге бѣлениб.

Терекле чыммакъ чагъыбдыла.

Орамлада адамланы ууакъ ауангылары эсленеди. Мындан къараб, ала бирер гитче, мутхуз джуммакъчыкъладыла. Кертисинде уа — бирери бирер сезим, сюм, сейир дуня...

Экисини да къарамлары, тиллешгенча, школну къалгъанладан эсе айырылыб кѣрюннген мийик мекаямында тохтадыла.

— Хар къуру, школгъа джууукълашсам, джюрегим, экзамен берирге келген студентникича, къызыу тебиб башлаучан эди. Рахат келирге юреналмай къалдым, — деб ышарды Керим.

— Школгъа рахат кѣллю келирге, сен огъай, хар кюн сайын келиб туруб да, мен да юреналмайма. Ус-тазлыкъ — ол башхалагъа ушамагъан сейир ишди. Ус-

¹ А. С. Грибоедов. Акъылны азабы.

тазны джюреги уа — тынгысыз тенгизчады: анда тол-кѳушла кѳурумайдыла.

Горизонтха джууукѳлашхан кюн джолунда тюбеген булутлада эриб, аланы кѳыздырыб, алтын бояу алдыргѳанды. Ол кѳызгѳан булутла джылытхан джелчик тереклени кѳурмач джоппула бла джасалгѳан бутакѳлары, кѳзге кѳрюнмеген кѳанатлыча, ары бла бери сескириб ойнай, чайкѳалтады.

Ларисачыкѳ чабыб анасыны кѳатына келди.

— Мама, ол гоккачыкѳланы тереклеге ким такѳгѳанды?

— Джаз такѳгѳанды аланы, Лариса, джаз. Джаз аллай затды: келиб, болгѳанны гюлге бѳлеб кетеди: тереклени да, тауланы да, сыртланы да, адамланы да.— леди Керим.

— Мениге такѳмагѳанды, — деб кѳлю кѳалды кѳызчыкѳны.

— Да сен кесинг гюлчюксе!

Сурат алагѳа ышарыб кѳарады.

XXX

Школну арбазына ата-анала, устазла, сохтала, башха школладан келген кѳонакѳла джыйыла башладыла.

Тѳгереки байрам кѳлтюрюлюм кючлегенди. Адамланы тюрсюнлери джарыкѳды. Ауазлары кѳууанчлыды. Хар ким бир-бири бла джылы саламлашыб, джоппулаша, кѳызыу ушакѳгѳа сингедиле.

Баш этаждан «артист» сохталаны репетиция бардыргѳан дауурлары чыгѳады. Ала кѳууанчлы митингден сора клубда концерт кѳргюзюрюкдюле. Кеслери да, кѳзюу-кѳзюую бла терезелеге кѳабланыб, тышына кѳз джетдире да ташая турадыла.

Сурат учительскаяда ары-бери барады. Аны кѳайгылы джюрек кѳозгѳалыу халы бетинде ачыкѳ джасылгѳанды. Иги да дейсе, эки джылны кюрешиб джый-

гъан экспонатлары музейге иги тамал болгъандыла. Алай а ол ишни кыйынлыгъын кеслери этиб билмеген адамла музейни джаратырламы, не айтырла?

Аны юсюне да «кызыл лентаны» кесерге бу джораланиганды. Ол иш, кертиди, директоргъа тыйыншлы эди, алай а ол, тилеб, кыймай Суратны хо этдиргенди.

— Башлагъан, кюрешген, джыйгъан, къурагъан да сизсиз, энди ача билгенигизни да кѳргюзюгюз! — деб, накъырда халда буюргъанча этгенди.

Керим келирге сѳз берген эди, алай а не эсе да кѳрюнмейди.

Ол болса, Сурат кесин бираз базымлы, сабыр тутарыкъча кѳрюнеди. Хар эшик ачылгъаны сайын, джюреги тебе, эшикге бурулады — Керим кирмейди. Келеди да терезеден тышына кѳз джетдиреди — адамланы арасында Керим кѳрюнмейди...

Белгилешген заман джетиб келеди. Мазаллы къабыргъа сагъат, эришгенча, уллу тыкъырдай, стрелкаларын гузаба бардырады. Аланы кымылдагъанлары кѳзге танылгъанча болады.

Сурат бууун сагъатына кѳз джетдирди — аны гитче стрелкачыкълары да артха къалмайдыла. Таб эки-юч минутну алгъа озгъандыла. «Джюрегими ургъаны болушханды!» — деб кѳлюне келиб, ол кеси аллына ышарады.

— Ышарасыз, Сурат Хасановна! Заман болду, келигиз! — Азрет Хызырович былайдагъы устазланы мзындан тизиб, бары да арбазгъа чыкъдыла.

Музей ачыу церемония дженгил бошалды. Школну арбазыны бир кыйырына туракълаб ишленген гитче, эки бѳлмели мекамны эшнклери къонакъларгъа кенг ачылдыла.

Тапхала, столла, мияла башлы ящикле. Экспонатла кѳб тюрлюдюле: таулуланы эртде заманда джашауларындан хапар айтхан юй-турмуш затла, кийимле, эски ачхала, граждандан эмда Ата джурт къазауатдан хапар

айтхан кийимле, картла, газетле, китабла, саргьалгъан, ючгюл бюкленгенлерин белгили письмо къагъытла, солдатланы энчи затлары — окъ тешген комсомол билет, концлагерде ёлтюрюлген партизанны юллеси, къазауатны ветераныны кёб болмай операцияны заманында бутундан алыннган къоргъашын кесек.

Кёбдюле экспонатла. Хар бары бирер сейир, баш тюклени тургъузгъан ишлени шагъатыдыла.

Устазла: Хабибат Халитовна, Сурат эмда Фатима джыйылгъанлагъа хар экспонатны юсюнден хапар айтадыла, экспонатланы къалай джыйылгъанлары баямлайдыла.

— Тоба-тоба, элибизден Ата джурт къазауатда аллай бир — ючджюз джаш бла къыз ёлгенлерин ма бюгюн билдим... — деб ауур ахсынды къартыракъ тишируланы бири.

— Тюу, налат болсун, ол заманланы кёрюб, андан оюм эте билмеген начаслагъа!

— Амма, бусагъатда аллайла аздыла.

— Тюнене ол къыздан туугъанчыкъ газет окъуб, аллайланы — къазауатны сууб баргъан отун ышырыб кюрешгенлени — юсюнден хапар айтханында, сау кечени алагъа налат бериб тургъанма...

— Ала аздыла. Алай а аманны азы да кёбдю.

— Къоркъмагъыз, амма, бусагъатда аллайланы джоллары кеслиб барады. Тюз иннетли адамла энди биз тюзбюз деб къараб турмайдыла, кюрешген этедиле.

— Тюз этедиле. Кесинг тюз болуб тургъан азды, тюзлюкню джайыу, тюзлюк ючюн, мамырлыкъ ючюн кюрешиу — олду тюзню борчу.

Экспонатланы хар бири къарагъанланы эслерин бурады, кёб оюмланы, эсге тюшюрюулени къозгъайды.

Артыкъсыз да бек Ата джурт къазауатны бёлюмюнде кёзлеге къолджаулукъла дженгил-дженгил кёлтюрюледиле.

Суратла, суратла, суратла... кьайтмай кьалгъанла, кьайтыб, туугъан джерини татлы хауасындан джутуб, жангыдан саулукъ табалмай ёлгенле, хапарлары белгисиз кьалгъанла...

Алапы ичннде Суратны эки ана кьарнашы бла ата-сы.

— Аста-а, джарлы джан, Томпам... бу картчыгъын мындан алда джокълаб, табалмай, тас этдик деб, джю-регим ауруб тургъанды. Ол къыз кибикич келтиргенди. Джашчыкъныкыгъа айтама. Тилеб кюрешген эди да, бермеген эдим, — деб бир тишируу кьарнашыны картын тансыкълайды.

— Ма, амма, сен а Адемейни гимнастеркасы бла пилоткасын берирге унамадынг, — деб туудугъу аммагъа гурушха этиб шыбырдайды.

— Юйге баргъанлай, берейим, — деб сёз береди амма...

— Багъалы кьонакъла, музейни экинчи бёлмесине да киригиз. Анда сабийлеригизни, туудукъларыгъызны кьол чемерликлерни кёрлюксюз! — дейди Фатима.

Заман барады. Адамла уа чачылыргъа ашыкъмайдыла. Бюгюннгю джарыкъ кюнлени ышыгъындан ызына, кыйын, бушуулу, алай а адамлыкъны керти шартлары сыналгъан джыллагъа сагъышлы кьарайдыла.

Он-онбир джыл болгъан бир джашчыкъ школгъа чабыб келиб, адамла аслам кёруннген джерге — музейге мыллык атды.

Анга терезеден кёзю джетген Суратны джюреги чанчыб, эшикге бурулгъаны бла джашчыкъны эшикни ачханы тенг болду.

— А-а-нда, сыртда, трактор аууб, Керим...

Джашчыкъ солууун таууш этдириб кючден алды.

Джыйылгъанла бары да анга бурулуб, соруулу кьараб тохтадыла.

— Не трактор?

— «Беларусь». Совхознукъу.

— Не болгъанды тракторгъа? Керимге?

— Аугъанды. Керим да. Джарлы... огъай...

Андан ары тынгылай турургъа тѣзюмлери джетмеген адамла, уллу гитче да бирден юрюлюб чыгыб, орамны ёрге айландыла.

Сурат, джангыз кеси сюелиб тургъанын эслеб, ауур аякъларын кючден кѣлтюре, адамланы ызларындан ышырылды. Алай а ол орамгъа чыгъаргъа, Таубий Харунович аллына сюелди.

— Къайтыгъыз, Сурат Хасановна. Сиз барыб этер зат къалмагъанды...

Джукъ ангылаялмагъан, ангыларгъа къоркъгъан Сурат анга джукъ кѣрмеген къарамын кѣлтюрдю. Ол а, не дерге, не айтыргъа билалмай, алгъасаб, бир уллу терслиги болгъан адамча, бетин джашыра, орамны адамла юрюлген джаны таба бурулду.

Анда мийик сыртдан акъырын тигелеб, джюк машина сѣдегей эниб келеди. Гюрбеси адамладан толуду.

Къайдан эсе да узакъдан ачы кычырыкъ, джылагъан тиширыу таууш чыгъады...

* * *

Экинчи сменаны ал дерслери бардырылмадыла. Школ бютеуден къайгъы сѣзге, Керимлагъа барыб къайтханды.

Школгъа къайтмагъанла къуру Сурат, Борис, Фати-мадыла. Акъырын атлай, орам бла келе-келиб, суу ызында ары-бери барадыла.

— Тракторну джюрютюрге юрене тургъан сохтала бюгюн практикада эдиле. Чачылгъанларында, трактористни келмегенин эслеб, бир-экиси ызларына къайтхандыла. Тракторгъа от алдыргъандыла да кѣзюу-кѣзюу джюрютюб башлагъандыла. Бири къагъыб алгъан-

ды да эм дженгил джюрюшге салгъанды. Салгъа эди да, руль ол кёзюуде ишлемегенди да кьойгъанды. Джунчугъан сабийле, рульну буруб кюрешиб тургъан болмаса, не джюрешге джукъ эталмагъандыла, не болумну эсле-ялмагъандыла. Трактор а, джаргъа башын атхан эми-лик аджирча, дженгил джюрюш бла тик сыртны ба-шына джууукълашханды. Олсагъатдан кьалса, джар-дан секиреди... Туура ол кёзюучюкде чартлаб Керим чыкыгъанды. Эки секиргени бла тракторгъа миниб, джашчыкъланы тюртюб джерге атханды. Кеси уа...

Борис, «секиралмагъанды» деген сёзню айтыргъа ауузу бармай, джерге къарады.

Аны халарын Сурат ууакъ юзюкленнича эшитеди. Бёлюнуб-бёлюнуб кёрюннген тюшча.

— Ким биледи, ол да руль бламы мычыгъанды, огъесе...

«Огъесе, мараз аягъынданмы... секириб миннген са-гъатда, кюч джетдириб, ачы аурутханына не ишек бар-ды? Неуа керти да тракторну тохтатыргъаamy кюреш-генди?» — деб сагъышлана, Сурат тынгысыз джылты-рагъан суу толкъунлагъа кёз айырмай къарайды.

Керим энди джокъду деб джюрек ийнаныргъа уна-майды. Джашаб, болуб тургъаннга, тегерегине джилтин-чача джашаб тургъан адамгъа «джокъду» дерге кый-инды. Кёлюнг бармайды. Ангынг алайгъа юренчек бо-луб бошагъынчы, джюрегинг ийнаналмайды.

— Ол толкъунлагъа къарачыгъыз, — деб, Суратны оюмун окъугъанча сёлешди Фатима: — Силкиниб ке-либ ташайыб кетгенликге, джокъ болмайдыла. Адам да алайды. Кеси кетеди, хурмети, сёзлери, ишлери да джа-шауда къаладыла. Адам кесини ышанлары бла ишле-рине бурулуб кетеди.

Нёгерлери, кеслерини оюмларына эслери кетиб, анга джууаб бермедиле.

— Бир ышангылы багъанабыз аугъанча болгъан-ма, — деб, биягъы Фатима тынгылауну бузду.

— Да-а, алапат тенгден айырылдык. Ёзге, ол бош кетмеди, джаш джашаулары джакълай кетди. Багъана уа, багъана... хар адам да бир-бирине багъанады... Багъана бола билирге борчлуду — деди Борис.

Ушакъ эте, ючюсю да, кеслери эслемегенлей, школгъа келиб кирдиле. Дерсле бошалгъанлары себебли, сохтала чачылгъандыла. Устазла кетерге ашыкъмагъанча кёрюнедиле.

Суратны эсине Керим бла ушагъында аны бир айтханы тюшдю: «Мен игилик этерге къоркъмазгъа эмда кесими игиликден аямазгъа ант этгенме!»

Ол сагъатда анга хазна эс бёлмеген эди. Энди уа, антына тюз болуб ёлгенинде, айтханы артыкъ да бек магъаналычады. Хар таукел, тюз адамны джюрегинде турургъа керекли эмда тургъан антчады.

«Менде да орналсын ол ант! Адамлыкъгъа кертиликни анты. Ол антха кертиледиле джашауну махтанчы. Джазны джырын джукълатмай джашатханла. Къора, аккыллыкъ, къора, таукелсизлик! Къорагъыз...

Сиз меннге керек тюлсюз. Эндиге дери бир-бирде нёгер бола тургъан эсегиз да, къуп-къуру оюм этдирирге болушхансыз. Энтда анда-санда тюбесек, джап-джангыз ишигиз — ол боллукъду. Энди къорагъыз. Иш кёбдю...»

Бюгюн, юйге кетиб къалмай, Суратны школгъа келгенине сейирсиниб, Хабибат Халитовна:

— Сурат Хасановна, нени сагъышып эте тураса? Джашыртын затынг болуб сора эсем, кечмеклик тилейме, — деб, къолун аны имбашына салды.

— Огъай, огъай, Хабибат Халитовна, джашыртын затым къайдан болсун! Директор мындан алда юретиу ишледен заместитель бол деб тилеген эди да, разылыгъымы билдирирге тебрегенме.

Алай айтыб, ол директорну кабинети таба бурулду.

